

Filipino

sa Piling Larang

Akademik

Kagamitan ng Mag-aaral

Ang aklat na ito ay magkatuwang na inihanda at sinuri ng mga edukador mula sa mga publiko at pribadong paaralan, kolehiyo, at/o unibersidad. Hinihikayat namin ang mga guro at ibang nasa larangan ng edukasyon na mag-email ng kanilang puna at mungkahi sa Kagawaran ng Edukasyon sa action@deped.gov.ph.

Mahalaga sa amin ang iyong mga puna at mungkahi.

**Kagawaran ng Edukasyon
Republika ng Pilipinas**

Paunawa hinggil sa karapatang-sipi. Isinasaad ng Seksyon 176 ng Batas Pambansa Bilang 8293: Hindi maaaring magkaroon ng karapatang-sipi sa ano mang akda ng Pamahalaan ng Pilipinas. Gayon pa man, kailangan muna ang pahintulot ng pamahalaan o tanggapan kung saan ginawa ang isang akda upang magamit sa pagkakitaan ang nasabing akda. Kabilang sa mga gawain ng nasabing ahensiya o tanggapan ay ang patawan ng bayad na royalty bilang kondisyon ang sinumang lalabag dito.

Ang mga akda/materyales (mga kuwento, seleksyon, tula, awit, larawan, ngalan ng produkto o brand names, tatak o trademarks, palabas sa telebisyon, pelikula, atbp.) na ginamit sa aklat na ito ay sa nagtagtaglay ng karapatang-ari ng mga iyon. Pinagtibay sa isang kasunduan ng Kagawaran ng Edukasyon at Filipinas Copyright Licensing Authority (FILCOLS), Inc. na ang FILCOLS ang kumakatawan sa paghiling ng pahintulot sa nagmamay-ari ng mga akdang hiniram at ginamit dito. Hindi inaangkin ni kinakatawan ng tagapaglathala (publisher) at mga may-akda ang karapatang-aring iyon.

Inilathala ng Kagawaran ng Edukasyon
Kalihim: Br. Armin A. Luistro FSC
Pangalawang Kalihim: Dina S. Ocampo, PhD

Mga Bumuo ng Kagamitan ng Mag-aaral

Corazon L. Santos Santos, PhD

Gerard P. Concepcion PhD

Tagasuri ng Sining ng Pagtuturo: Salvador Biglaen

Tagasuri ng Wika: Wilma B. Bitamor, MA

Pabalat: Teresa Bernadette L. Santos

Tagapamahala ng Pagbuo ng Kagamitan ng Mag-aaral

Bureau of Curriculum Development

Bureau of Learning Resources

Inilimbag sa Pilipinas ng _____

Department of Education – Bureau of Learning Resources (DepEd – BLR)

Office Address: Ground Floor Bonifacio Bldg., DepEd Complex
Meralco Avenue, Pasig City

Philippines 1600

Telefax: (02) 634 – 1072; 634 – 1054; 631 – 4985

Email Address: blr.lrqad@deped.gov.ph * blr.lrpq@deped.gov.ph

TALAAN NG NILALAMAN

	PAHINA
Introduksyon	1
Kabanata 1. Akademikong Pagsulat	7
1. Kalikasan ng Pananaliksik.....	8
2. Tungkulin at Responsibilidad ng Manananaliksik	18
3. Ang Panghihiram ng mga Salita.....	25
4. Makrong Kasanayan sa Pagsulat.....	30
Kabanata 2. Ilang Akademikong Sulatin na Naglalahad at Nangangatuwiran.....	38
• Katitikan ng Pulong	
5. Katitikan Ng Buwanang Pulong Ng Municipal Development Cooperative Council Ng Ibaan.....	39
6. Sipi Ng Katitikan Ng Di Pangkaraniwang Pulong Ng SangguniangBarangay Ng Tortugas, Balanga City.....	44
• Panukalang Proyekto	
7. Bahanding Sarita: Kumperensiya sa Pagpapayaman ng Wikang Filipino.....	54
8. Proposal para sa Pagbuo ng Glosaring Dihital (Ingles-Filipino) ...	58

- **Posisyong Papel**

9. Posisyong Papel ng Kagawaran ng Filipinolohiya ng PUP hinggil sa Pagtatanggal ng Filipino sa mga Kolehiyo at Unibersidad.....	64
10. Pagtatanggol sa Wikang Filipino, Tungkulin ng Bawat Lasalyano.....	69

- **Talumpati**

11. Tuwid na Landas ang Tinahak ni Rizal	73
12. Talumpati sa Pagtatapos 2015	77
13. Dangal at Parangal	80

- **Buod**

14. Buod ng SONA 2015	84
-----------------------------	----

- **Abstrak**

15. Ekonomiks sa Diwang Pilipino: Halo-Halo, Tingi-Tingi at Sari-Sari.....	87
16. Ang Pagiging Deboto Bilang Pakikipagkapwa: Isang Panimulang Pagsusuri sa mga Liham Pasasalamat ng mga Deboto ng Ina ng Laging Saklolo sa Baclaran.....	88
17. Ang Wika ng Sillag Festival Bilang Daluyan ng Kultura at Identidad ng mga Ilokano.....	89

• Bionote	
18. Bienvenido Lumbera	90
19. Virgilio Almario	91
Kabanata 3. Ilang Akademikong Sulatin na Nagsasalaysay at Naglalarawan.....	93
• Lakbay-Sanaysay	
20. Solo sa Oslo	94
21. Mga Pagsasanay sa Paggalugad sa Siyudad	98
• Replektibong Sanaysay	
22. Ang Himagsik ni Amanda Bartolome: Isang Pagbasang Ideolohikal sa Dekada '70.....	105
23. Bakit ako Naging Manunulat	134
24. Hindi Ngayon ang Panahon	140
• Piktoryal na Sanaysay	
25. Pagbakwit ng Lumad sa Lianga – Noon at Ngayon	148
26. Mamamayan ng Mindanao Nangangalampag sa Maynila	151
Kabanata 4. Akademikong Sulatin sa Humanidades	153
27. Ang Wika ng Sillag Festival Bilang Daluyan ng Kultura at Identidad ng mga Ilokano.....	154
28. Matagal nang Patay ang Babae: Bawal sa Panitikang Bayan.....	188

**Kabanata 5. Akademikong Sulatin sa
Agham Panlipunan..... 206**

29. Ekonomiks sa Diwang Pilipino: Halo-Halo, Tingi-Tingi at Sari-Sari.....	207
30. Ang Pagging Deboto Bilang Pakikipagkapwa: Isang Panimulang Pagsusuri sa mga Liham Pasasalamat ng mga Deboto.....	225

**Kabanata 6. Akademikong Sulatin sa
Agham at Kultura..... 250**

31. Wika, Astronomiya, Kultura: Kulturang Pilipino sa mga Katawagang Astronomiko.....	251
32. Paggamot, Medisina, at Wika	252

Sanggunian..... 275

Akademik

Downloaded from www.shsph.blogspot.com

Introduksiyon

Bilang wikang pambansa, kinakailangang lumagpas ang wikang Filipino bilang wika lamang ng komunikasyon sa iba't ibang mga sektor sa lipunang Pilipino. May pangangailangang mapaunlad ito bilang wika ng kaalaman at wika sa produksyon mismo ng kaalaman. Kapag nasa wikang Filipino ang pagdikal at pagdiskurso ng iba't ibang mga akademikong disiplina, mas nailalapat ito sa pagkatao, karanasan, at kalinangan ng mga Pilipino. Sa pagbuo at pagbalangkas ng isang makabayang edukasyon, mas napalilitaw ang ganitong tunguhin, habang napauunlad ang paggamit at pag-iintelektualisa ng wikang Filipino.

Bagaman hindi pinakauna, nananatiling bukas ang mga tinipong babasahin sa seryeng ito hinggil sa lalong pagdaragdag at pagbubuo ng mahuhusay na mga *exemplar* para sa kalinangan ng mga mag-aaral. Ang mga tinipong babasahing ito ay isang inklusibong pagsisikap upang maisama ang ilan sa mga anyo ng teksto na may tuon sa akademikong diskurso ng iba't ibang mga napapanahong usapin. Mula sa balangkas ng Kagawaran ng Edukasyon, ginamit ang mga teknikal at malikhainig teksto habang naipakikilala sa mga mag-aaral ang iba't ibang mga paksa na nagmumula sa iba't ibang mga akademikong disiplina. May pagsasaalang-alang din na nararapat na maging popular pa rin ang mga ito, nang sa gayon ay maging kawili-wili sa mga mag-aaral ang pagbabasa.

Sisimulan sa Unang Bahagi ang mga batayang kaalaman at katangian ng pagsulat, partikular sa akademikong larangan. Ipaliliwanag ng mga babasahin ang tuon at layunin ng akademikong pagsulat, lalo na sa tipo ng mga mambabasang tatangkilik nito. Isa sa pinakamalahagang gampanin ng akademikong pagsulat ay ang tungkulin at responsibilidad ng iskolar na siyang lumulubog sa proseso ng pananaliksik. Hindi lamang nararapat na maunawaan niya ang daynamiks ng mismong pagsulat, ngunit nararapat rin niyang mailapat ang mga ito sa isang makabuluhang proseso ng pagsulat. Bilang isang Pilipinong iskolar, kinakailangan niyang matutunan ang pananaliksik at pagsulat hinggil sa kultura at lipunang Pilipino, ugnay sa iba't ibang mga akademikong disiplina sa antas ng unibersidad.

Sa Ikalawang Bahagi, ilan sa mga anyo ng pagsulat na masasabing propesyonal at/o teknikal ang isinama sa mga babasahin. Ang ilan sa mga ito'y katitikan ng pulong, panukalang proyekto, posisyong papel, bionote, abstrak, at buod. May dalawang pangunahing mga layunin ang mga babasahin sa bahaging ito. Una, upang tumugon sa pangangailangan ng mga mag-aaral na makilala at maunawaan ang ilang prominenteng mga indibidwal at ang kanilang mga milyu, adbokasi, at ambag sa lipunang Pilipino. Pagkilala ito sa nagawa at ginagawa ng mga iskolar na ito, habang napayayaman ng mag-aaral ang kaniyang kaalaman hinggil sa mga ito, na ugnay sa kaniyang binabasa at pinag-aaralan. Ikalawa, upang tumugon sa pangangailangan ng mag-aaral na makasulat ng mga mahahalagang ulat at impormasyon mula sa mga lumiitaw na diskusyon, at gayundin naman sa gagawing pagdiskurso. Walang mag-aaral ang hindi lulubog sa isang pulong halimbawa, ito man ay sa pagitan ng kaniyang mga kamag-aral, o kaya ay sa mga magiging katraaho; at ang pagbuo ng isang makabuluhang talumpati o presentasyon na ihaharap sa isang panel hinggil sa isang ulat, bubuing proyekto o pananaliksik.

Katangian ng propesyonal na pagsulat ang pagpapasimple ng mga komplikadong pahayag. Kinakailangan ang mainam na pagsasala at paggamit ng mga salita, nang sa gayon ay hindi magkaroon ng maling pag-unawa sa babasa ng teksto. Ang estilo ng manunulat ay kinakailangang objektiv, direkta, maikli, at malinaw, partikular sa mga nais niyang sabihin. Kaiba halimbawa sa pagsusulat ng mga kuwento o tula na kung saan may mga pagkakataong kailangang palalimin at pabulaklakin pa ang mga pahayag, ang propesyonal na pagsulat ay nangangailangan ng malinaw na direksyon at pagpapaliwanag, sa isang hindi emosyonal na paraan.

Hindi nakukuha nang agaran ang mga kasanayang kinakailangan sa propesyonal na pagsulat subalit, mahalaga ang masteri sa iba't ibang mga katangian na maaaring paglubugan ng mga mag-aaral. Ilan sa mga ito ay ang pagpapalawig ng mga katotohanan, pagsisintesis ng mga impormasyong kinakailangan, at pagbuo ng mga objektiv na pagpapahayag. Kadalasan, ang propesyonal na pagsulat ay ginagawa sa ekspositoring pamamaraan, na nagbibigay ng impormasyon na may kinalaman sa trabaho o pagtatrabaho.

Dalawa sa mga pinakagamiting mga anyo ng propesyonal na pagsulat na masasabing generic sa anumang propesyon ay ang katitikan ng pulong at panukalang proyekto. Sa sinumang bahagi ng isang organisasyon o

kompanya, ang pag-upo sa pulong sa pulong ay bahagi ng pakikiisa hindi lamang sa usapin ng pakikipag-ugnayan, maging sa pakikisangkot sa iba't ibang mga usapin ng mga katrabaho at ng misong organisasyon o kompanya. Mahalagang matutunan kung paano sasalaain ang lahat ng mga pinagusapan sa isang maikli at malinaw na paraan. Sa ganitong pagtingin, mauunawang mabigat ang kahalagahan at responsibilidad ng gumagawa ng katitikan sapagkat nasa kaniyang atentibong pakikinig at pagsulat ang muling pag-uulat ng esensya ng anumang pulong: ginawang mga desisyon, mga gagawing plano, at pagtiyak sa mga aksyon na nabuo. Sa pamamagitan ng isang mahusay na pagsulat ng katitikan ng pulong, magsisilbi itong formal na rekord sa pulong na ginawa ng mga dumalong indibidwal, at impormatibong dokumento sa mga hindi nakadalo.

Sa isang banda, mahalaga naman ang panukalang proyekto sa paglatatac at pagpaplano ng gagawing proyekto. Hindi lamang ito simpleng paglalahad upang ipaunawa ang gagawing proyekto; bagkus, kinakailangan nitong maging mapanghikayat, nang sa gayon ay pahintulutan ang pagsasagawa ng partikular na proyekto. May tatlong pangunahing layunin ito: angpagtitiyak sa kung anong proyekto ang kinakailangang gawin, pagpapaliwanag kung bakit ito kailangang gawin, at panghihikayat sa mambabasa (o panel) na mayroong sapat na plano, metodo, pinansya, at panahon upang isagawa ang proyekto.

Bagaman may kani-kaniyang format ang bawat organisasyon at kompanya sa pagsulat ng katitikan ng pulong at panukalang proyekto, generic naman ang kinakailangang lamanin ng mga ito. Mahalaga ang mga kasanayang ito sa isang mag-aaral, sapagkat pagsasanay ito sa karanasang susuungin nila paglabas ng paaralan.

Ipakikita rin ng mga piniling babasahin na maaari pa rin namang gamitin ang mga kinagisnan nang anyo ng pagsulat sa mas mataas na pagtalakay at diskurso. Sa pagsulat ng buod halimbawa, kinakailangang makalabas na sa kahon ng maikling kwento, nobela, at pelikula ang binubuod ng mga mag-aaral. Habang sa pagsulat naman ng posisyong papel, kinakailangang masanay ang mga mag-aaral na bumuo ng sariling mga argumento hinggil sa isang napapanahong isyu, habang isinasalang-alang ang iba't ibang mga katotohanang ugnay dito. Lampas sa minimum competencies na inihanda ng DepEd ang pagsulat ng papel pananaliksik, subalit iminumungkahing ito ang maging panghuling gawain ng mga mag-

aaral nang sa gayon ay maisulat nila ang isang akademikong diskurso na bunga ng kanilang pananaliksik, bilang paghahanda na rin sa kalikasan ng pagsulat sa antas ng unibersidad. Kasama na ang abstrak bilang bahagi ng pag-uulat sa papel-pananaliksik, kinakailangang matutunan ng mga mag-aaral ang ganitong anyo ng akademikong pagsulat, nang sa gayon ay maipasa at mailathala nila sa hinaharap ang mga pananaliksik na ito. Maraming journal sa Filipino ang nag-aabang lamang sa mga artikulo na nagmumula sa iba't ibang mga disiplina.

Habang sa Kabanata 3, apat sa mga anyo ng malikhaing pagsulat ang isanama sa mga babasahin: talumpati, lakkbay-sanaysay, replektibong sanaysay, at pictorial na sanaysay. May iisang layunin ang mga tekstong ito: ang makagbigay ng impormasyon sa isang masidhing pamamaraan. Masasabing emosyonal ang ganitong anyo ng pagsulat. May kalayaan ang manunulat sa pagpili ng mga salitang sasabihin o isusulat, nang sa gayon ay mas makapukaw ng atensyon at emosyon sa tagapakinig o mambabasa. Hindi na iba ang ganitong gawain sa mga kabataan ngayon, lalo't sila ay kabilang sa tinatawag na milenyal na edad. Halos lahat na lamang ng kanilang nasasaisip at nararamdaman ay iniuulat sa lahat. Gamit ang teknolohiya ng new media, partikular ang internet at Social Networking Sites, malaya nilang ipinamamalita sa mundo kung ano man ang nais nilang sabihin. Popular halimbawa sa blogosphere ang pagpapaskil ng mga lakkbay-sanaysay, replektibong sanaysay, at pictorial na sanaysay. Bagaman lubog at babad na ang mga mag-aaral sa ganitong mga anyo ng pagsulat, ipamamalas ng mga babasahin na hindi lamang nararapat na makulong sa kalungkutan, hinaing, at pag-ibig ang mga paksa ng mga ito, bagkus kinakailangang umangat pa ito sa mga isyung pangkultura't panlipunan. Kahit pa seryoso o masaya/malungkot ang tinig, hindi nawawala ang tali ng emosyon upang mailugar ang kanilang mga sarili sa mundo na kanilang ginagalawan.

Sa kaso ng malikhaing pagsulat, ang hamon ay kung paano ipapakita nang bago ang mga dati nang naipakita. o kaya'y kung paano ipapakita ang hindi pa naipapakita ng iba. Kadalsan, ekstensyon ng sarili ang anumang nabubuong malikhaing sulatin. Interpretasyon ng manunulat ang mundo na kaniyang ipinapakita sa kaniyang mga sulatin. Kung gayon, ang isang mananaliksik ay nakauunawa na ang isang malikhaing akda ay binuo ng mga salitang pinili ng manunulat. Makatagpo man sa akda ng sensitibong

salita sa paningin ng iba, higit pa dito, ito'y dapat tingnan sa pagka-akda at pagka-likhang sining nito.

Matutunghayan sa mga talumpating isinama sa mga babasahin, ang pagbanggit at paggigiit sa mga personal na karanasan bilang panghabambuhay na aral. Mababasa ang mga pinagdaanang karanasan sa buhay na titingnan bilang resipi sa tagumpay. Pinatutunayan ng mga talumpating ito na kaya ng bawat isang maging matagumpay, anuman ang kalagayan sa buhay.

Wala rin namang pinag-iba ito sa mga lakbay-sanaysay na nagpapakita ng mga pampersonal na karanasan bilang lunsaran sa pagkatuto. Ang paksa ng “ako,” “siya/sila,” “Pilipinas/Pilipino” at “ibang bansa,” ay mailalantad na masasabing normal na diskurso lamang ng higit pa sa pampersonal na motibo. Lagpas pa sa mga larawan ng lugar at pagkain ang pag-unawa sa sarili, bagkus ito ay produkto ng pagbasa at pag-alam matapos ang mga hindi malilimitang karanasan ng paglalakbay.

Samantala, ang mga replektibong sanaysay ay nakabalangkas sa talabang sarili-pagkabansa. Paglulugar ang mga sanaysay na ito ng mga manunulat hinggil sa problematisasyon ng uri, identidad, at pagkabansa. Sentral sa mga ito ang kani-kanilang mga karanasan bilang tao, at bilang iskolar na bahagi at nakikibahagi sa mas malawak na mundo ng tunggalian.

Habang ang mga pictorial na sanaysay ay nakatuon sa ilang mga isyung panlipunan, at sa paglulugar ng sarili sa usapin ng pagkabansa. Aktwal ang mga larawang ginamit nang sa gayon ay makaugnay ito sa mismong mga karanasan ng sangkot na mga indibidwal. Ito ang pinakamalapit sa sinasabing “paglubog” ng sarili, sa karanasan ng iba.

Bilang mga Pilipino, mahalaga sa mga mag-aaral ang makisangkot sa ba't ibang isyung pumapaloob sa pagiging Pilipino, at pagbubuo ng bansa. Inaasahan na sa pamamagitan ng mga babasahing ito, mas mapalalawak at mapalalalim pa ang paraan at antas ng repleksyon ginagawa ng bawat isa. Lagpas pa sa awit, tula, nobela, o pelikula ang kailangang bigyan ng repleksyon at pag-unawa.

Bagaman magkakaibang kabanata, iisa lamang ang tunguhin ng kabanata 4, 5, at 6. Maipakita at maipaunawa sa mag-aaral ang paggamit sa wikang Filipino partikular sa pagsulat ng mga pananaliksik sa iba't ibang disiplina. Tinipon ang ilang mga akademikong journal na gumagamit ng wikang Filipino sa mga paksang may kinalaman sa Humanidades, Agham Panlipunan, at Agham. Patunay at hamon ang mga babasahin sa mga kabanatang ito sa lalong pag-iintelektwalisa ng wikang Filipino. Hamon din naman ito sa mga mag-aaral na kung ano man ang disiplina na kanilang kukunin sa unibersidad, kinakailangang magamit nang sa gayon ay mapagyaman pang lalo ang pambansang wika.

May ilang mga anyo ng pagsulat ang nangangailangan pa talaga ng masidhing pagpapaunlad. Sa katunayan, sa panahon ng pangangalap ng mga exemplar na babasahin para sa seryeng ito, sinubukang kumalap sa mga akademikong institusyon sa labas ng Maynila, dahil sa ang karamihan ng mga limbag na sanggunian ay pinatatakbo ng malalaking unibersidad sa Metro. Napatunayan din naman na may kakulangan pa sa paggamit at pagsulat sa wikang Filipino, partikular sa mga propesyonal na pagsulat.

Samakatuwid, inspirasyon at hamon ang seryeng ito para sa lahat ng mga mag-aaral na Pilipino, upang lalo pang pag-ibayuhin ang pagpapaunlad sa wikang Filipino bilang wika ng kaalaman at wika sa produksyon ng kaalaman.

KABANATA 1:

Akademikong

Pagsulat

1.

Kalikasan ng Pananaliksik

Pamela Constantino at Galileo Zafra

Introduksyon

Mahalagang matutunan mo ang pananaliksik. Isa itong pangangailangan sa mga iba't iba asignatura sa kolehiyo. Isa rin itong paraan para mapagsanayan at mapatunayan ang iyong tiyaga, sipag at disiplina bilang mag-aaral. Sa asignaturang ito ang mga batayang kaalaman sa pananaliksik ang iyong matututuhan. Pagdating sa mga kursong pandisiplina, mas magiging ekstensibo ito at mas ispesipiko kaugnay ng paksa, datos, at metodolohiya.

Pananaliksik: Kahulugan, Katangian at Layunin

Kahulugan ng Pananaliksik

Ang pananaliksik ay isang masursing pagsisiyasat at pagsusuri sa mga ideya, konsepto, bagay, tao, isyu at iba pang ibig bigyang linaw, patunayan o pasubalian.

- **Masusi** ito dahil bawat detalye, datos, pahayag at katwiran ay inuuusisa, nililinaw at pinag-aaralang mabuti bago gumawa ng mga konklusyon.
- **Paagssisiyasat** ito dahil anumang pamamalagay, ideya o haka-haka ay hinahanapan ng katibayan para patunayan.
- **Pag-aaral** ito dahil ang mga bunga ng pagsisisiyasat ay tinitimbang, tinataya at sinusuri.
- **Nagbibigay-linaw** ito sa mga ideyang maaari ng alam ng marami pero mangangailangan ng dagdag na impormasyon at paliwanag.

- **Nagpapatunay** ito sa mga nosyon, palagay, haka-haka at paniniwala.
- **Nagpapasubali** ito sa mga dati nang pinanialaan pero inaakalang may mali, hindi totoo o hindi dapat paniwalaan.

Katangian ng Pananaliksik

Ang pananaliksik ay:

- **Obhetibo.** Ang mga datos ay kinuha sa mga di-kumikiling o di-kinikilingang mga batis. Ang gma interpretasyon ay batay sa paghahanay, pagtataya, at pagsusuri ng mga datos na ito.
- **Marami at iba't iba ang mga ginagamit na datos.** Lahat ng posibleng pagkunan, maging ito'y nakasulat sa wikang banyaga o kaya'y nasa ibang bansa, ay mga datos na magagamit sa pananaliksik. Ang anumang problema kaugnay ng pinansya, distansya, at lenggwahe ay limitasyong dapat harapin ng mananaliksik.
- **May pamamaraan o angkop na metodolohiyana** tutulong sa ikahuhusay ng pananaliksik.
- **Masuri o kritikal** sa paggamit ng mga datos at sa pagtitimbang-timbang sa mga ideya.
- **Dokumentado** sa mga materyales na ginagamit bilang pagkilala sa gawain ng iba at mga datos na nakuha.

Layunin ng Pananaliksik

Sinumang seryosong estudyante sa kolehiyo ay may kakayahang at kahandaan sa pananaliksik. Isa ka dito, di ba? Kailangan lang naman ang determinasyon at motibasyon para isagawa ito.

Ano naman ang mga motibasyon, dahilan o layunin sa pananaliksik?
Narito ang ilan

1. Tumuklas ng bagong datos at impormasyon.

Hindi ka ba nagiging interesado kung may bago kang nalamang impormasyon? Kapag bago ang sapatos mo, *excited* kang isuot agad, di ba? Ang pagpasok mo dito sa Open University, exciting ito, di ba? Bagong putahe kasi. Maraming tao ang interesado ngayon sa *email, Internet, fax, cellphone, video games, atpb.* Dahil bago. Marami rin ang may interes na malaman ang sustansyang dulot ng saluyot nang malaman nilang panahon pa pala ni Cleopatra ay kinakain na ang gulay na ito. Bagong kaalaman ito. Natuwa tayo nang malaman nating ang nag-imbento ng *fluorescent lamp* ay isang Pilipino. Baka may iba pa tayong madidiskubre. Nagbibigay-sigla ang mga bagong impormasyon dahil sa oriinalidad ng ideya at mga datos nito.

2. Magbigay ng bagong interpretasyon sa lumang ideya.

Pwede mong tingnan ang isang ideya mula sa ibang anggulo, perspektiba, at pananaw kaysa dati nang paraan ng pagtingin ng iba dito. Bago pa rin ito, dati na nga lang alam ng marami ang paksa.

Halimbawa, ang pag-uugnay ng mga ideya ni Rizal sa globalisasyon ay isang pagbabagong-bihis sa paulit-ulit nang natatalakay na mga ideya ngating bayani. Puwede rin nating tingnan ngayon ang mga *shopping malls* hindi lang bilang tindahan kundi isang malit na komunidad o kaya'y isang "kultura".

3. Maglinaw sa isang pinagtatalunang isyu.

Maraming bagay ang pinagtatalunan, pinag-uusapan at pinagkakainteresan sa komunidad, sa mga institusyon, at sa bansa. Magandang gumawa ng pananaliksik para makatulong sa paglilinaw sa mga bagay na ito. Halimbawa, ang mga isyu ukol sa aborsyon, diborsyo, cloning, at pakikisangkot ng simbahang sa mga gawain ng gobyerno, ay paulit-ulit na napag-uusapan pero kailangan pa ring linawing mabuti. At magagawa ito ng pananaliksik.

4. Manghamon sa katotohanan o pagiging makatwiran ng isang tanggap o pinapalagay na totoo o makatotohanang ideya.

Ang isyu ukol sa kabayanihan ni Bonifacio ay nagiging paksa ng mga usapan, diskusyunan, hamunan, balitaktakan sa mga klasrum, simposyum, radio, TV, magasin at mga dyaryo. Ang ganitong paksa ng mga pananaliksik ay nanghahamon sa mga tinatanggap at ipinapalagay na totoong ideya at siyang interes nayon ng mga mananaliksik. Pwede mong hamunin ang katotohanan ng palagay na ang Pilipinas ay isa ngang "*third largest English-speaking country*." Gawan mo ito ng pananaliksik.

5. Magpatunay na makatotohanan o balido ang isang ideya, interpretasyon, paniniwala, palagay, o pahayag.

Balido o totoo ang isang ideya kung ito'y mapapatunayan o mapapasubalian ng mga makatotohanang datos. Puwede mong patunayang balido o totoo sa pamamagitan ng pananaliksik ang paniniwala mong hindi nabibigyan ng sapat na atenasyon at suporta ang isports sa Pilipinas. Patunayan mo ring balido na mababa ang kalidad ng edukasyon sa ngayon kumpara noong 20-30 taon ang nakakaraan.

6. Magbigay ng historikal na perspektiba para sa isang senaryo.

May mga ideyang makabuluhang tingnan o suriin ang hinaharap o kinabukanan nito. Ngunit sa pagtukoy at pagsusuri dito ay kailangan ang pananaliksik sa kasaysayan nito. Hlimbawa, sa pagtalakay sa kahihinatnan ng kapaligiran bunga ng modernisasyon, kailangang saliksikin ang mga datos ng mga pagsasayang, pang-aabuso, at pagsasambahala ng tao sa kalikasan mula noong unang panahon hanggang sa kasalukuyan.

Gamit ng Pananaliksik sa Lipunang Pilipino

Akala mo siguro, gaya ng pag-aakala ng marami, na pang-eskwela lang ang pananaliksik. Siyempre, sa asignaturang ito, gagawa ka ng sulating pananaliksik o panahunang papel (research paper/term paper) bilang

pagsasanay sa pananaliksik. Pero mahalagang malaman mo ang iba't ibang gamit ng pananaliksik. Narito ang ilan.

Sa Pang-Araw-Araw na Gawain

May mga pansariling gamit at kabuluhan ang pananaliksik sa isang indibidwal. Halimbawa, sa paghahalaman, magtataka ka siguro kung sa tinagal-tagal ng panahon na tinataniman mo ang halamanan mo ay mapansin mong hindi na lumalaki ang mga nakatanim dito o kaya'y unti-unting namamatay ang mga ito. Siyempre, iisa-isahan mo sa isip ang mga puwedeng dahilan ng ipinagkakaganoon ng mga halaman. May mga anay kaya sa ilalim? May mga sala-salabid kayang mga ugat kaya hindi makahinga ang mga ito? Kulang kaya sa pataba ang lupa?

Marami pang mga pagpapatunay, paglilinaw, pagpapatibay, pagpapasubali at pagdaragdag ng mga kaalaman at ideya ang nagagawa ng tao sa pang-araw-araw niyang pamumuhay. Ang mga ito'y mga kasagutan o katugunan sa mga tanong ng tao sa sarili at sa komunidad sa araw-araw niyang gawain.

Sa Akademikong Gawain

Kadalasan, akala ng marami ay sa akademya lang ginagawa ang pananaliksik. Siguro, kaya ganito ang akala ay dito ito pinag-aaralan gaya ng ginagawa mo ngayon. Tinatawag na sulating pananaliksik or panahunang papel ang bunga ng gawaing ito na ginagawa ng paris mong estudyante. Sa mga nagtatapos naman, tinatawag itong tesis o kaya's disertasyon.

May iba't ibang pormat at metodolohiya ang pananaliksik, depende sa larangan. Mapag-aaralan mo ang mga ito kapag nasa larangan ka na. Para sa layunin ng kursong ito, ang mga pangkalahatang kaalaman lang ukol sa pananaliksik ang pag-aaralan mo.

Malaki ang nagagawa ng pananaliksik sa kolehiyo para magkaroon ng disiplina sa pag-aaral, motibasyon sa mas malalim pang pag-aaral, at kahandaan sa iba pang mga gawaing pang-akademiko. Tumutulong din ito para magkaroon ka ng sapat na kaalaman ukol sa kinabibilangan mong larangan.

Sa Kalakal/Bisnes

Bago pumasok sa isang bisnes, ang isang korporasyon o indibidwal ay gumagawa muna ng pananaliksik at/ o *feasibility study* ukol sa potensyal sa market at tubo at ikatatagumpay ng bisnes na pinasok. Titignan dito ang *clientele* o mamimili, lugar, uri ng produktong ipinagbibili, atbp. Sa gayon, maiiwasan ang sobra o walang kabuluhang paggasta, pagkalugi at pagsasayang ng oras at pagod.

Baka maisipan mong pumasok sa bisnes pagkagradweyt, makakatulong sa iyo ang magsaliksik muna ukol sa iyong pinapasok na gawain. Binigyan ka ng capital ng daddy mo? Gusto mong magpatayo ng maliit na resort sa lugar ninyo sa prubinsya? Alamin mo muna kung kaya ng mga tagaeroon ang magbayad ng entrance fee at iba pa. Bago ba sa kanila ang resort? Hindi kaya sila mag-aalangan sa pagpasok? Ano ba ang sosy-ekonomikong kalagayan ng mga taga-inyo? Sa kalahatan, tiyakin mo: Kikita ka ba? Hindi ka ba malulugi? Hindi ka ba magkakaproblema sa komunidad? At hindi rin ba magkakaproblema ang komunidad kung magtatayo ka ng bisnes doon? Malaki man o maliit ang bisnes ay kailangan munang gawan ng ganitong mga pag-aaral at pananaliksik upang masigurong magtagumpay ang proyekto.

Sa Iba't Ibang Institusyon Panggobyerno

Para sa serbisyong panlipunan, ang mga upisina o institusyon panggobyerno ay nagsasagawa ng pananaliksik para sa kani-kanilang mga pangangailangan.

Sa larangan ng kalusugan, halimbawa, ang mga pananaliksik ng Department of Health o kaya'y ng mga unibersidad gaya ng Unibersidad ng Pilipinas ukol sa mga pangkaraniwang sakit gaya ng tuberculosis, hika, polio at high blood pressure ay tumutulong sa paggamot at pagsugpo ng mga ito.

Sa pagsasaka, ang mga pananaliksik ng Departamento ng Agrikultura pati na ang mga pag-aaral sa mga barayti ng palay sa JRRI at sa mga kolehiyo at unibersidad ng estado ay nakakatulong nang malaki sa pag-unlad ng pagsasaka sa bansa.

Ang mga pananaliksik ukol sa ekonomiya ng Pilipinas ay isinasagawa ng NEDA at mga unibersidad. Malaking kontribusyon ang mga ito sa ikauunlad ng ekonomiya ng bansa. Ang mga proyekto ng gobyerno gaya ng CALABARZON, Subic Bay Freeport, QUADNORTH, atbp. ay dumaan sa malawakan at malalimang pananaliksik.

Ang pagharap at paglutas sa mga problemang dulot ng mga kalamidad, at pagsugpo sa paglaganap ng mga problemang sosyal gaya ng *drug addiction*, *prostitution*, *rape*, *kidnapping*, *graft and corruption* at iba't ibang krimen ay sinasabayan at ginagabayang mga pananaliksik ng mga ahensyang panggobyerno sa pakikipagtulungan ng mga institusyon pang-edukasyon.

Oryentasyong Pilipino sa Pananaliksik

Ang pananaliksik ay isang unibersal na gawain. Hindi ito nasasagkaan ng wika at mga heograpikal at pisikal na hangganan ng mga kultura at mga bansa. Gayunpaman, nabibigyan ito ng kabuluhan, kulay at buhay kung naiaangkop sa pekulyaridad at mga kultural, sosyal, heograpikal, ekonomiko, ideolohikal at sikolohikal na katangian ng bansang kinabibilangan ng mananaliksik. Dito naitatataag ang tinatawag na oryentasyon sa pananaliksik. Sa kaso ngating bansa, na dumaan sa maraming kolonisasyon at mga pagbabago sa kultura, heografiya, ekonomiya, at maging sa sikolohiya, mahalaga pa ring igiit ang pagkakaroon ng isang oryentasyon katutubo – isang oryentasyong Pilipino -- lalo na sa larangan ng pananaliksik.

Paano naman naipapakita o napapatunayan ang oryentasyong Pilipino?

Maaari mong makita ito sa pamamagitan ng:

- paksa
- pamamaraan
- interpretasyon/perspektiba/pananaw
- kung sino ang gagawa ng pananaliksik
- para kanino ang pananaliksik
- wika ng pananaliksik

Paksa

Ang pagpili mismo ng paksa ay nagpapatunay ng oryentasyon ng mananaliksik. May mga paksa na pandaigdig ang kahalagahan gaya ng globalisasyon, problemang pangkapaligiran, problema sa droga, malnutrisyon, kalamidad, atbp. OK lang nagawing paksa ang mga ito pero mas makakatulong kung ipopokus ang mga paksang ito sa implikasyon/manipestasyon sa sariling lipunang Pilipino.

May mga paksa namang partikular na problema/gawain sa kultura. Sa pagpili ng paksa, mas makakabuti ba ang paksang “Buhay sa Mga Ghettos sa New York” o mas makabuluhan ang “Problema ng Pag-aaral ng Mga Kabataan sa Smokey Mountain?” Ano sa palagay mo?

Metodolohiya

Hindi lahat ng pamamaraan o metodolohiya ay angkop sa bawat kultura. Napatunayan ito, halimbawa, ng mga mananaliksik at propesor sa Sikolohiyang Pilipino sa Unibersidad na pinangunahan ng yumaong si Dr. Virgilio Enriquez. Ayon sa kanila, higit na epektibo ang pagkuha ng datos at pagsusuri sa Sikolohiyang Pilipino kung gagamitin ang mga di-unibersal o di-istandard na pamamaraang gaya ng pakapa-kapa, pagtatanung-tanong, atbp. Ipinapalagay sa metodolohiyang ito na sa pag-aaral ng kaisipan, pagkilos at kulturang Pilipino, hindi dapat magkaroon ng mga *assumptions* o *set questions*. Ikaw dapat ang dumiskubre ng itatanong sa tao o komunidad kapag kaharap mo na o neroon ka na. Mangangapa ka muna at magtatanong-tanong. May mga larangan, gaya ng sosyolohiya, na ang isang paraan ng pagkuha ng datos ay sarbey. Ngunit may mga nagdududa sa katapanan ng makukuhang datos mula sa sarbey dahil sa katangian ng kulturang Pilipino na hindi lahat ng bagay ukol sa pagkatao ay isinisiwalat.

Pagdating mo sa iyong larangan, suriin mo ang metodolohiyang ginagamit kung makakatulong nga ito sa pagdebelop ng oryentasyong Pilipino.

Interpretasyon

Ang batayan ng pagsusuri/interpretasyon ay krusyal sa kabuluhan ng pananaliksik. Dahil sa ating kolonyal na karanasan na pinalalim at pinalawak

ng sistema ng edukasyon ng mga kolonisador, naging tunguhin ng ating mga pag-aaral ang gumamit ng mga banyagang teorya sa pagsusuri ng alinmang aspekto ng kultura at lipunang Pilipino. May mga teoryang hindi angkop sa atin ngunit pinipilit na iangkop sa ating mga kaisipan. Halimbawa, sa larangan ng teoryang pampanitikan, ang teoryang klasikal ay hindi angkop na gamitin sa panitikang Pilipino dahil hindi naman tayo dumaan sa panahong medyebal o klasikal. Mayroon namang angkop na gamitin gaya ng teoryang *post-colonial* sa panitikan dahil dumaan tayo sa yugto ng kolonyalismo (gayunman may mga hindi sumasang-ayon sa kaangkupan ng teoryang ito sa atin dahil hindi pa raw tayo makakaalpas sa kolonyalismo). Dapat mong suriin ang inaakala mong angkop na paraan ng pagsusuri at interpretasyon para maging makabuluhang ang iyong pananaliksik

Mananaliksik

Sino ang gagawa ng pananaliksik? Sabi nga sa *Philippine Collegian* ---

Kung hindi tayo kikilos,
sino ang kikilos?
Kung hindi ngayon,
kailan?

Hindi kaya responsibilidad ng mananaliksik na Pilipinong paris mo ang sumagot sa sarili mong mga katanungan, magpatunay sa sarili mong mga pag-aakala at pananaw, at magpasubali sa sarili mong mga pagdududa? Kailangan mo pa bang hintayin ang panahong di mo mga kalahi ang magsaliksik sa sarili mong kultura at lipunan? Sa palagay mo ba'y para sa iyo ang gagawin nilang pananaliksik kung sakali? Siguro'y panahon na para akuin at angkinin mo ang responsibilidad na ito.

Tagatanggap

Para kanino ma ba isasagawa ang pananaliksik? Sa mga kababayan mo? Sa mga dayuhan? Kung sa huli, bakit mo sila tinutulungan? May maitutulong ba ang ginagawa mong pananaliksik sa iyong mga kababayan? sa iyong komunidad? sa iyong bayan? sa iyong bansa? Kung sa palagaymo'y oo ang sagot sa mga tanong na ito, nasa tamang direksyon ka.

Kung ang pananaliksik mo ay tungkol sa “Lalim ng Epekto ng Nazismo sa mga Kabataang Aleman sa Kasalukuyang Panahon,” makabuluhan ba ito sa iyo, sa mga kababayan mo? Sa iyong komunidad? Bansya? Mag-isip ka.

Wika

At sa huli, ang wika ay mahalaga para patatagin ang oryentasyon sa pananaliksik.

Tatlong kultura ang nag-uunahan at nagtutunggalian ngayon sa isipan at damdamin ng mga mamamayang Pilipino—ang kulturang katutubo, ang kulturang dayuhan (Amerikano) at kulturang *global* (dayuhan din). Malakas ang dalawang huli. Alam nating sa bawat aspekto ng pamumuhay ay may hatak ang mga ito—sa media, sa eskuwelahan, sa bahay, sa *shopping malls*, atbp. Unti-unti tayong nahihihigop ng mga kulturang ito. Sa kabilang dako, hindi pa natin napapalago, napayayaman at napagyayaman ito. Bago mahuli ang lahat ay gawin natin ito.

Marami ka pang hindi nalalaman sa ating kultura. Bago dumating ang panahong mas alam mo pa ang kultura ng iba dahil sa teknolohiya, gawin mo na ito ngayon. Mas epektibong magagawa ito kung ang wikang pambansa ang gagamiting midyum sa pananaliksik. Bahagi na ito ng kultura. Isa na itong elemento ng kultura. Pagyamanin mo ito.

Bagamat wikang pambansa ang gagamiting midyum, hindi ka naman dapat mahadlangan ng wika sa paghanap ng datos. Kahit sa anong wika (Ilokano, Ingles, Pranses, Aleman, atbp.) nakasulat ang materyal na kailangan mo, pilitin mong alamin ang nilalaman nito. Humanap ka ng paraan. Bahagi ito ng unibersalismo ng pananaliksik.

Buod

Ipinakilala sa iyo kung ano ang pananaliksik at kung bakit ito ginagawa. Ipinakita rin sa iyo kung paano ito nagiging makabuluhan sa iyo at sa sarili mong lipunan. Sa huli, ipinamalay sa iyo ang kahalagahan ng pagkakaroon ng oryentasyong Filipino sa pagsasagawa mo ng pananaliksik.

2.

Tungkulin at Responsibilidad ng Mananaliksik

Introduksyon

Tulad ng anumang gawain, ang pananaliksik ay isang malaki at mabigat na responsibilidad. May mga katangian, pagpapahalaga at konsiderasyon dapat malaman at mabigyang halaga ng mananaliksik.

Ang Mananaliksik sa Larangan ng Pananaliksik

Malaki ang papel mo bilang mananaliksik sa paggawa ng pananaliksik. Nakasalalay sa iyo ang kredibilidad ng iyong gagawin/ginagawa.

Dahil sa malaki ang papel mo bilang mananaliksik, may mga inaabuhang katangian na dapat mong angkinin.

Sa pag-aaral mo sa unibersidad, ang pagiging matiyaga, masipag, at maparaan ay nakakatulong sa lalong ikahuhusay ng iyong pag-aaral. Ang mga katangiang ito ay lalo mo pang kakailanganin sa gawaing pananaliksik. Gayundin, kailangan ang ingat, katapatan, pagiging sistematiko, mapanuri, kritikal at responsible. Medyo mabigat ang tungkulin ng mananaliksik, pero kaya mo ito. Linawin pa natin.

Kailangan mong maging:

- **Matiyaga** sa paghahanap ng mga datos mula sa iba't ibang mapagkukunan maging ito'y sa aklatan, upisina, institusyon, tao, *media*, komunidad at maging sa *Internet*;
- **Maparaan** sa pagkuha ng datos na hindi mdaling kunin at nag-iisip ng sariling paraan para makhuha ang mga ito;
- **Sistematiko** sa paghahanap ng materyales, sa pagdodokumento dito at sa pag-iiskedyul ng mga gawain tungo sa pagbubuo ng pananaliksik. Kailangang

nakaprograma ang mga gagawin para hindi masayang ang panahon. Sa kursong ito, halimbawa, isang semestre lang ang panahong ibinibigay sa iyo para matapos mo ang pananaliksik;

- **Maingat** sa pagpili ng mga datos batay sas katotohanan at sa kredibilidad ng pinagkunan sa pagsiguro na lahat ng panig ay sinisiyasat; at sa pagbibigay ng mga konklusyon, interpretasyon, komento at rekomendasyon.
  - Ang *katotohanan* ay mahirap pasubalian kung ito'y napatunayan ng mga ebidensya. Halimbawa, ang isang pangunahing dokumento na may awtentikong pirma ay mas solido at matibay na patunay kaysa sa sekondaryong dokumento ng pahayag ng isang tagamasid lamang;
  - Ang *kredibilidad* ng pinagkunan ng datos ay napapatunayan sa motibo, awtoridad, at realidad (pagging totoo) ng datos. Halimbawa, lalong may kredibilidad ang sinulat ng isang historyan kaysa ng isang matematisyan kung tungkol sa yugto ng kasaysayan ang datos;
  - Lahat ng *panig* ay *sinisiyasat* kung matiyagang hahanapin ang lahat ng datos ukol sa paksa kahit na may makitang negatibong epekto sa ginagawang pananaliksik;
  - Ang mga *konklusyon*, *interpretasyon*, *puna* at *rekomendasyon* ay hindi mo basta gagawin o ibibigay kung hindi mo pa nabibistay, natitimbang, at nasusuri ang mga argumento at mga batayang datos. Hlimbawa, hindi ka basta gagawa ng konklusyon na TV ang dahilan ng bayolenteng pagkilos o karahasan ng kabataan ngayon kunghindi ito napatunayan ng mga datos at hindi mo nasuri ang mga argumento.
- **Analitikals**a mga datos at interpretasyon ng iba ukol sa paksa at mga kaugnay na paksa. Halimbawa, analitikal ka kung malinaw mong nakita na ang isyu ng *rape* ay may iba't ibang

dimensyon – pisikal, emosyonal, moral, ekonomiko, sosyal at politikal.

- **Kritikal** sa pagbibigay ng interpretasyon, konklusyon, at rekomendasyon sa paksa. Hindi lahat ng datos at mga pag-aaral ay basta mo tinatanggap kung hindi sinusuri muna at tintingnan ang mga implikasyon, kabuluhan, pinagmulan, at kaugnayan ng isang ideya sa iba pang ideya o kaya'y ng mga partikular na ideya sa kabuuang ideya. Halimbawa, magiging kritikal ka kung makikita mo na ang EDSA Revolution ay hindi lamang isang pangyayaring naganap noon Pebrero 25, 1986 kungdi bunga ito ng matagal na panahon ng paninikil sa karapatan, kolonyalismo, at iba pang mga kadahilanan;

Matapat sa pagsasabing may nagawa nang pag-aaral ukol sa paksang pinag-aaralan mo; sa pagkuha ng mga datos nang walang itinatago/iniiwasan/ipinagkakaila nang walang pagkilala at permiso sa kinunan; at sa pagtanggap sa limitasyon ng pananaliksik. Halimbawa, dapat mong banggitin na may nagawa nang pag-aaral ukol sa iyong paksang “Isang Pag-aaral sa Persepsyon sa Kababaihan sa mga Nobela ni Amado V. Hernandez” kung kaya ang aspektong hindi pa natatalakay ang siya mo na lang talakayin. Banggitin mo din kung sino ang gumawa ng gayong pag-aaral kasama ang ibang impormasyon ukol dito.

Responsable sa paggamit ng mga nakuhang datos, sa mga tao/institusyon pinakunan mo ng mga ito, at sa pagsisigurong maayos at mahusay ang mabubuong pananaliksik mula pormat hanggang sa nilalamnan at sa prosesong pagdadaanan.

Etika at Responsibilidad ng Mananaliksik

Sa kahit na anong gawain, may etikang sinusunod upang masanay at maisaayos ang mga gawain.

Sa larong *golf*, bahagi ng etika ang hindi pagtawanan, kutyain o paringgan ang kasamang manlalaro kahit hindi mahusay ang pagtira nito sa bola.

Sa mga miting, simposyun at iba pang usapang panggrupo, bahagi ng etika na patapusin muna ng sasabihin ang isang tao bago magsalita ang iba pang gustong magsalita.

Sa pagmamaneho, bahagi ng etika ang pagkumpas ng kamay bilang pasasalamat o pagkilala sa isang behikulong huminto para magbigay-daan sa iyo.

Sa hapag-kainan, hinihingi ng mabuting asal na hintaying matapos ang lahat bago magligpit ng kinainan o kaya'y humingi ng dispensa kung kailangang umalis ng maaga kaysa sa iba.

Sa pananaliksik, mayroon ding mga ganito. Anu-anong mga etikang ito?

1. Kilalanin mo ang ginamit mong ideya.

Anumang hindi iyo ay ipaalam mong hindi iyo sa pamamagitan ng mga tala at bibliograpiya.

2. Huwag kang kumuha ng datos kung hindi ka pinapayagan o walang permiso.

Sa mga bukas na salansan ng libro sa aklatan, dyaryo, magasin, programa sa radio, TV, pelikula at teatro, hindi kinakailangang hingin ang permiso ng mga sumulat/may-ari para banggitin, sipiin o magamit na materyal sa pananaliksik. Kailangan lang silang kilalanin sa bibliograpiya.

Gayunpaman, may mga materyal na kailangang ihingi ng permiso ng may-ari. Halimbawa, may mga pribadong koleksyon ang mga indibidwal o kaya'y mga kumpidensyal na dokumento na hindi basta ipinahihiram ng may-ari. Hingin din ang permiso sa pag-teyp ng mga interbyu. Kung ayaw ng iniinterbyu na mai-video siya o kaya'y mai-teyp ay huwag pilitin. Pero huwag namang gawin ito nang patago.

Ang hindi pagsunod sa hinihingi ng etika ay maaring humantong sa di ninyo pagkakasundo ng taong kinukuhanan ng materyal. Mas malala, maaaring humantong ito sa korte. Iwasan mong mangyari ito para hindi makaabala sa iyong pag-aaral.

3. Iwasan mong gumawa ng mga personal na obserbasyon, lalo na kung negatibo ang mga ito o makakasirang-puri sa taong iniinterbyu.

Maging obhetibo at maingat sa pagbibigay ng obserbasyon, kung kinakailangang gawin ito. Pero kung maiwasan, manatili sa paksa ng interbyu.

4. Huwag kang mag-*shortcut*.

Anumang pag-shortcut ay masasabing bunga ng katamaran. Ayaw nang magpagod pa. Tinatamad na. Gusto na agad matapos. Pero anumang pag-shortcut ay magbubunga rin ng di-kasapatan ng datos na magreresulta sa di rin sapat na pagsusuri. Bitin, ika nga. Paano nga ba ginagawa ang pag-shortcut? Narito ang ilang halimbawa:

- Kulang/hindi tapos ang paghahanap ng materyales.
- Hindi na sinusuri nang malalim ang materyales.
- Mabilisang nagbibigay ng konklusyon/rekomendasyon para matapos lang.

5. Huwag kang mandaya. Isang “krimen” ang pandaraya sa pananaliksik.

Sa mga grabeng sitwasyon, maaring maging dahilan ito ng pagpapatalisk sa iyo bilang estudyante. Sa susunod na seksyon, mas detalyado mong makikita ang mga uri ng pandaraya sa pananaliksik. Tandaan mo na hindi ito ipinapakita sa iyo para gayahin kundi para hindi gawin nang makaiwas ka rin sa anumang problemang idudulot nito.

Plagiarism at ang Responsibilidad ng Mananaliksik

Ang pangongopya ay pandaraya at di-katanggap-tanggap sa pananaliksik. Maaari din itong humantong sa mga problemang lega. Iwasan ito para huwag mapasok sa gulo at gusot

Plagiarism ang teknikal na salitang ginagamit sa wikang Ingles kaugnay ng pangongopya ng gawa ng ibang nang walang pagkilala.

Iba-iba ang anyo/uri/tindi ng pangongopya na puwedeng ituring na *plagiarism*. Iba-iba rin ang dahilan kung bakit nagaggawa ito. Puwedeng dahil lang ito sa kapabayaan, tipogrikal na kamalian, sinadyang pangongopya, o tahasang pag-aangkin. Mahalangang malaman mo hanggaat maaga ang dapat mong iwasan.

Narito ang ibang anyo o uri ng *plagiarism*:

1. Tahasang pag-aangkin sa gawa ng iba.

Siguro, sasabihin mong hindi ito kapani-paniwala. Pero totoong nangyayari ang ganito. Sa UP mismo ay marami nang kaso ang napapabalita. Halimbawa, isang estudyanteng *freshman* ang nagsabmit sa propesor ng kanyang papel na gawa ng iba at pinalitan lang niya ang pangalan nito ng kanyang pangalan. Grabeng trabaho ito. Tunay itong pandaraya. Ito ang dahilan ng pagpapatalsik sa kanya sa Unibersidad. At kahit may permiso pa ang sumulat ay matatawag pa rin itong *plagiarism* lalo na kung mapapatunayang hindi talaga kanya ito.

May estudyante ding pinalitan lang ang ilang salita ng ibang katumbas na salita sa artikulong kinopya sa magasin, tapos ay isinabmit sa propesor bilang kanyang artikulo. Pag-aangkin ito ng gawa ng iba. Mabigat din ang kaparusahan dito.

Minsan naman (at talagang nangyari rin ito), isang estudyante ang nanghiram ng iskrip sa isang istasyong pantelebisyon. Ang paalam niya ay gagamitin ito sa klase. Ang kaso, gumawa siya ng sariling kopya at pinalitan niya ng pangalan niya ang awtor ng iskrip (ang awtor

ay ang mismong istasyon). Isinabmit niya ito sa guro. Nahalata ito ng guro at pinatalsik ang estudyante sa Unibersidad.

2. Pagkopya sa ilang bahagi ng akda nang may kaunting pagbabago sa ayos ng pangungusap at hindi kinilala ang awtor.

Kung minsan, posibleng nakakaligtaan mo ang pagkilala sa awtor. Maaaring hindi mo ito sinasadya. Pero sa pananaliksik, kailangan ang pag-iingat. May mga paraan ang la ng tala. Puwede itong gawing buod o presi, halaw, atbp. Pero kahit binago ang ayos ng pangungusap, halimbawa, o kaya'y binuod, hindi pa rin ito sa iyo kaya dapat lang na kilalanin mo ang pinagkunan mo.

3. Pag-aangkin at/o paggaya sa pamagat ng iba

Ang pamagat ng anumang akda ay isang *patent* o *copyright* na maaaring angkinin ng nakaisip nito. Kung sakaling gustung-gusto mo ang isang pamagat, pero alam mong mayroon nang gayong pamagat, pigilin mo na ang sarili mo. Marami ka pa namang mapipili. Halimbawa, kunggustong-gusto mo, at sa palagay mo ay bagay na bagay ang pamagat na "Dekolonisasyon ng Pag-iisip" sa sinulat mong artikulo, maghanap ka na ng iba pa dahil gasgas na itong masyado. Sa totoo lang, tatlong artikulo/pag-aaral na ang gumamit/naunang gumamit sa gayong pamagat. Ewan lang kung alam ng mga sumulat nito na may gamamit/naunang gumamit sa kanilang pamagat. Responsibilidad ng mananaliksik na alamin kung may gayon nang pamagat na nagamit. Mga pangkalahatang anyo lang ito ng *plagiarism*.

3.

Ang Panghihiram ng mga Salita

Josefina Mangahis, et.al.

Introduksyon

Isang realidad ang pangangailangan ng wikang Filipino na manghiram sa Ingles, Espanyol at iba pang wika para matugunan ang malawakang pagpasok ng mga bagong kultural na aytem at mga bagong konsepto na dala ng modernisasyon at teknolohiya. Idagdag pa na ang kanariwang Pilipino ay nagpapalit-wika at malayang nanghihiram ng mga salita anumang varayti ang ginagamit, pasalita man o pasulat.

Mga Tuntunin sa Panghihiram

1. Sundin ang mga sumusunod na lapit sa paghanap ng panumbas sa mga hiram na salita:
  - a. Gamitin ang kasalukuyang leksikon ng Filipino bilang panumbas sa mga salitang banyaga.

Halimbawa:

Hiram na Salita	Filipino
<i>Attitude</i>	Saloobin
<i>Rule</i>	Tuntunin
<i>Ability</i>	Kakayahahan
<i>Wholesale</i>	Pakyawan
<i>West</i>	Kanluran

- b. Kumuha ng mga salita mula sa iba't ibang katutubong wika ng bansa.

Halimbawa:

Hiram na Salita	Katutubong Wika
<i>Hegemony</i>	Gahum (Cebuano)
<i>Imagery</i>	Haraya (Tagalog)
<i>Husband</i>	Bana (Hiligaynon)
<i>Muslim priest</i>	Imam (Tausug)

- c. Bigkasin sa orihinal na anyo ang hiram na salita mula sa Espanyol, Ingles at iba pang wikang banyaga at saka baybayin sa Filipino.

Halimbawa:

Ingles	Filipino
<i>Centripetal</i>	Sentripetal
<i>Commercial</i>	Komersyal
<i>Advertising</i>	Advertayzing
<i>Radical</i>	Radikal

Iba pang Wika	Filipino
<i>Coup d'etat</i>	Kudeta
<i>Chinelas (Espanyol)</i>	Tsinelas
<i>Kimono (Japanese)</i>	Kimono
<i>Glasnost (Russian)</i>	Glasnost
<i>Blitzkrieg (German)</i>	Blitzkrieg

Espanyol	Filipino
<i>Cheque</i>	Tseke
<i>Litro</i>	Litro
<i>Liquid</i>	Likido

Gayunpaman, sa pagpili ng salitang gagamitin, isaalang-alang din ang mga sumusunod:

- a. kaangkupan ng salita;
  - b. katiyakan sa kahulugan ng salita; at
  - c. prestihiyo ng salita
2. Gamitin ang mga letrang C, Ñ, Q, X, F, J, V, Z kapag ang salita ay hiniram nang buo ayon sa mga sumusunod na kondisyon.
- a. Pantanging ngalan

Halimbawa

Tao	Lugar	Gusali
Quirino	Canada	Ceñeba Bldg.
Julia	Valenzuela City	State Condominium

Sasakyang	Pangyayari
Qantas Airlines	First Quarter Storm
Dona Monserat	El Niño

- b. Salitang teknikal o siyentipiko

Halimbawa:

Cortex	Enzyme	Quartz	Filament	Marxism
x-ray	Zoom	Joules	Vertigo	Infrared

- c. Salitang may natatanging kahulugang kultural

Halimbawa:

Cañao (Ifugao)	– pagdiriwang
Senora (Espanyol)	– ale

Hadj (Maranao)	– lalaking Muslim na nakapunta sa Mecca
Masjid (Maguindanao)	– pook dalanginan, moske
Vakul (Ivatan)	– panakip sa ulo bilang panang-galang sa ulan at init, yari sa palmera o dahon ng saging
Ifun (Ibanag)	– pinakamaliit na banak
Azan (Tausog)	– unang panawagan sa pagdarausal ng mga Muslim

- d. Salitang may *irregular* na ispeling o gumagamit ng dalawang letra o higit pa na hindi binibigkas o ang mga letra ay hindi katumbas ng tunog.

Halimbawa:

Bouquet	Plateau
Champagne	Laissez faire
Rendezvous	Monsieur

- e. Salitang may internasyonal na anyong kinikilala at ginagamit

Halimbawa:

Taxi   Exit   Fax

3. Gamitin ang mga letrang F, J, V, Z para katawanin ang mag tunog, /f/, /j/, /v/, /z/ kapag binabaybay sa Filipino ang mga salitang hiram.

Halimbawa:

Fixer	→	fikser
Subject	→	sabjek
Vertical	→	vertical
Zipper	→	ziper

4. Gamitin ang mga letrang C, Ñ, Q, X sa mga salitang hiniram nang buo.

Halimbawa:

Cornice	Xenophobia
Cell	Cataluña
Reflex	Requiem

Hinango ito sa 2001 revisyon ng Alfabeto at Patnubay sa Ispeling ng Wikang Filipino ng Komisyon sa Wikang Filipino sa pamumuno ni Dr. Rosario E. Maminta.

4.

Makrong Kasanayan sa Pagsulat

*Nina Josefina Mangahis, Rhoderick Muncio,
at Corazon Javilla*

Ang kasanayan sa pagsulat ay mahalagang malinang sapagkat sa pag-aaral mo bilang isang estudyante, ang pagsulat ay hindi lamang simpleng pagtataya ng ideya na inilalapat sa papel o minamakinilya sa kompyuter. May prosesong nakalangkap sa akademikong pagsulat na iisaisahan sa bahaging ito, kasama ang pagtalakay ng uri, anyo sa layunin at organisasyon ng teksto.

Ano nga ba ang pagsulat? Ang pagsulat ay artikulasyon ng mga ideya, konsepto, paniniwala at nararamdaman na ipinahahayag sa paraang pasulat, limbag at elektroniko (sa kompyuter). Binubuo ang pagsulat sa dalawang yugto. Una na rito ang yugtong pangkognitibo, ibig sabihin, nasa isip lahat natin ang ating mga isusulat. Nagkakaroon ng artikulasyon ang mga ideya, paniniwala at iba pa sa dahilang masusing dumaraan ito sa isipan ng tao-napag-isipan, naisapuso o naunawaan bago naisulat. Ang ikalawang yugto ay ang mismong proseso ng pagsulat. Nagkakaroon ng hulma at tiyak na hugis ang mga ideya at konseptong nasa isipan ng tao habang unti-unting naisusulat ito sa papel. Nagkakaroon ng kaganapan ang yugtong pangkognitibo sa pagsulat na mismo. Magkakambal ang dalawang yugtong ito sa dahilang sabay na ginagamit ito sa pagsulat. Hindi makapagsulat ang isang estudyante ng isang sulating pananaliksik kung hindi muna niya pinagiisipan nang mabuti ang ideya at gagawin. Hindi niya marerebisa ang naisulat kung hindi niya tuluy-tuloy na pinagiisipan ang nabubuong hugis at hulma ng naisulat na papel. Samakatuwid, mula simula hanggang wakas magkasama ang dalawa, halimbawa, sa pagsulat ng sanaysay at iba pang akademikong papel.

May tatlong paraan at ayos ng pagsulat tulad ng (1) pasulat o sulat-kamay na kasama rito ang liham, tala ng leksyon sa klase, talaarawan at iba pa; (2) limbag tulad ng nababasa sa jornal, magasin, aklat, ensayklopidya; at (3) elektroniko na ginagamit sa pagsulat ng liham o kaya'y magsulat/magmakinilya sa kompyuter ng mga artikula, balita, dokumento, pananaliksik na ginagawa at iba pa.

Iba't Ibang Uri ng Pagsulat

1. **Pormal.** Ito ay mga sulating may malinaw na daloy at ugnayan ng pangunahing paksa at detalyadong pagtalakay ng balangkas ng paksa. May sinusunod na proseso ang pagsulat at laging gingamit dito ang ikatlong panauhan sa pagsulat ng teksto. Karaniwang mga halimbawa nito ang akademikong pagsulat ng sanaysay, pamanahanang papel, at tesis. Piling-pili ang mga salitang ginagamit sa pagsulat ng mga sulating pormal.
2. **Di-Pormal.** Ito ay mga sulatin na malaya ang pagtalakay sa paksa, magaan ang pananalita, masaya at may pagkapersonal na parang nakikipag-usap lamang sa mga mambabasa. Ang ilang halimbawa nito ay di-pormal na sanaysay, talaarawan, kwento at iba pa.
3. **Kumbinasyon.** Malayo na rin ang narating ng malikhain at akademikong pagsulat sa bansa lalo na sa hanay ng mga kabataang manunulat na nagsasagawa ng eksperimento ng estilo, nilalaman at pormat ng pagsulat. May mga iskolarling papel na gumagamit ng tala o istilo ng pagsulat ng jornal, liham at iba pang personal na sulatin kaya posibleng magkaroon ng kumbinasyon ng pormal at di-pormal na uri ng pagsulat.

Anyo ng pagsulat ayon sa layunin

1. **Paglalahad.** Tinatawag din itong pagpapaliwanag na nakasentro sa pagbibigay-linaw sa mga pangyayari, sanhi at bunga, at magkakaugnay na mga ideya at pagbibigay ng mga halimbawa.

Halimbawa:

PAGLULUTO NG BOLA-BOLA

Mga Sangkap:

1 tasang tinadtad o dinurog na anumang klase ng karne o mga tirang ulam na manok o iba pangkarne na maaaring paghalu-haluinupang mahusto ang dami. Ang lahatng klase ng mga isdang natira aymaaari ring gawing bola-bola oalmondigas. Kahit iba't iba ang pagkalutong mga ito, kailangan ding pagsama-samahin at duruginupang mabuo.

1 itlog ng manok o pato
3 kutsarang mantika
4 na kamatis na tinadtad
2 butil na bawang
1 sibuyas na tinadtad
3 kutsarang harina

Paraan ng Pagluluto

Batihing mabuti ang isang itlog at ihalo rito ang karneng dinurog. Timplahan ng asin, budburan ng kaunting paminta at ihalo ang harina. Gumawa ng katamtamang laki ng bola-bola at kapag nabilog na ay iprito sa mahina-hinang apoy hanggang sa pumula ito. Ilagay sa mantika ang pinitpit na bawang at kapag mamula-mula na ito ay igisa rin dito ang sibuyas at kamatis. Sabawan ng mga anim na kutsarang tubig ang kawali hanggang sa maging parang sarsa ang sabaw. Ihalo ang mga ginawang bola-bola at pabayaang kumulo. Pagkaraan ng limang minuto, hanguin ang nilutong bola-bola at ihain ito nang mainit.

- *Mula sa Masarap na Luto Natin*
nina Maria Salud Paz at Martha E. Jacobo

2. **Pagsasalaysay.** Nakapokus ito sa kronolohikal opagkakasunud-sunod na daloy ng pangyayaring aktwal na naganap. Isa pa ring pokus ang lohikal na pagsulat. Nakasalalay sa may-akda ng maikling kwento o nobela ang mahahalaga at kapana-panabik na bahagi ng salaysay. Gumagamit ng iba't ibang istilo o istruktura ng pagbuo ng kwento ang mga manunulat ng panitikang nasa anyong tuluyan.

Halimbawa:

Sang-ayon kay Giovanni Careri, isang manlalakbay na Italyano na nakasapit sa ating bansa noong 1696, ang mga unang Tagalog na naninirahan sa baybayin ng dagat at mga ilog ay sumasamba sa mga puno ng Balite. Siya ay naglibot sa mga paligid sa Lawa ng Bai na ngayon ay tinatawag na Lawa ng Laguna at mataman niyang pinag-aralan ang mga naninirahan dito.

Nadama niya na lubha nilang pinag-iingatang huwag masugatan o maputol ang anumang bahagi ng panungkahoy na ito. Sila'y naniniwala na ang mga kaluluwa ng mga nagsipanaw ay naninirahan sa mga ito lalo na ang sa Nuno.

- *Halaw sa "Ang mga Alamat ng Bayan,"
Angono Rizal: Art Capital ng Pilipinas
Ni Ligaya G. Tiamson Rubin*

3. **Pangangatwiran.** Ipinapahayag dito ang katwiran, opinyon o argumentong pumapanig o sumasalungat sa isang isyu na nakahain sa manunulat.

Halimbawa:

Masyadong maikli ang panahon para sa preparasyon ng mga guro. Kaya ba ng limang araw na pagsasanay na ibigay ang karampatang kaalaman sa pagtuturo sa mga klaseng remedial para sa buong taunang na karanasan ang mga gurong magtuturo ng tatlong nabanggit na asignatura, iba pa rin ang katangian at oryentasyon ng klaseng remedial. Ang mga estudyanteng nakapaloob dito ay malamang na mabagal umintindi kaya kailangang maging mapanlikha sa paraan ng pagtuturo at makgaroon ng maraming gawain. Hindi kasya ang limang araw para makapagtakda ng pamantayan sa pagtuturo ng tatlong asignatura.

Subalit ang kakulangan sa preparasyon ay isa lang sa maraming usapin. Dapat ding suriin ang esensya ng Bridge Program na ito. Paano maipapaliwanag ang sitwasyong

nakapasa sa Grade VI ang isang estudyante pero hindi pa siya handa para maintindihan ang kurikulum sa haiskul? Hindi ba't ang pagtatapos sa elementarya ay sapat nang dahilan para dumeretso sa susunod na antas? Kung mayroon mang hindihanda sa haiskul, hindi ba't bumagsak na sila't nakatakdang umulit ng Grade VI sa susunod na taunang pampaaralan?

Malinaw na ang mga estudyanteng mapapaloob sa Bridge Program ay mapag-iiwanan ng mga dati nilang kaklase sa Grade VI na pinalad makapasok sa haiskul. May epekto ito sa personal na disposisyon ng mga estudyante, lalo na ang pagsusuri ng kanilang kakayahan.

Para sa mga magulang ng mga estudyanteng kukuha ng Bridge Program, ito ay dagdag bayarin dahil sa halip na apat na taon lang nilang pag-aaralin ang kanilang anak, magkakaroon ng dagdag na isa pang taon. Sa hirap ng buhay ngayon, mahirap para sa mga magulang na magpaaral kahit sa pampublikong paaralan dahil hindi naman sagot ng estado ang baon ng mga estudyante at ang iba pang pangangailangan sa eskwelahan.

Sa huling pagsusuri, hindi maiwasang isiping ito ay paraan ng DepEd para bawasan ang pumapasok sa mga pampublikong haiskul. Sa papaliit na badyet sa edukasyon, nasa interes ng pamahalaang bawasan ang enrolment sa mga pampublikong eskwelahan para mas makatipid.

- *Halaw mula sa "High School Readiness Test: Dagdag pasanin ng mga Estudyante, Guro at Magulang." Konteksto ni Danila Arana Araw.*

4. **Paglalarawan.** Isinasaad sa panulat na ito ang obserbasyon, uri, kondisyon, palagay, damdamin ng isang manunulat hinggil sa isang bagay, tao, lugar at kapaligiran.

Halimbawa:

“Dumating ang may-ari ng litsunan, sa ayos niya'y mukhang siya pa ang dapat tuhugin ng kawayan at ihawin sa nagbabagang uling.Bilog na bilog ang kanyang katawan. Wala na siyang leeg. Nakasaklay na ang kanyang balikat sa magkabilang tainga. Makipot ang nagma-mantika niyang labi na ibinaon naman ng pumuputok niyang pisngi. Biik lamang ang kanyang tangkad.Kung maglakad siya's parang nakawalang bulog. Sumenyas siya.Pinapupunta kami sa loob ng kanyang kural, este opisina.”

- *Halaw sa “May Baboy na Di-Matuhod sa Litsunan,”
Barriotic Punk, mga Kwento sa Baryo at Kanto
ni Mes De Guzman*

Proseso ng Pagsulat

Ayon kay Isagani R. Cruz, naituturo ang pagsulat sapagkat hindi naman namamana ang kakayahang ito. Pinag-aaralan sa kolehiyo ang proseso ng pagsulat upang maging epektibo at makabuluhan ang gawaing pang-komunikatibo at pang-akademiko.Tingnan natin ang anim na yugto sa proseso ng pagsulat:

1. **Pagtatanong at Pag-uusisa.** Ang mga sulating papel sa kolehiyo'y nagmumula sa isa o maraming tanong. Maaaring galing ang isang tanong sa guro na nagnanais makuha ang opinyon ng mga estudyante tungkol sa patuloy na pagtaas ng presyo ng mga pangunahing bilihin.Kung ang kahingian naman sa klase ay isang sulating pananaliksik o tesis, kanariwang maraming tanong ang nag-uudyok para sulatin ang mga kasagutan para rito. Nabubuo rito ang paksa ng sulatin. Hindi ganap ang pagtatanong lamang kung kaya't ang mausisang isipan ang nagbibigay-daan para makahanap ng sagot sa tanong.Ang pag-uusisa ang pangunahing simula ng isang masinop na pananaliksik.
2. **Pala-palagay.**Kung ang mausisang isipan ang binhi para sa simula ng pananaliksik, sa isang banda, unti-unting nabubuo ang pala-palagayng manunulat sa paksang susulatin. Habang wala pang tiyak na balangkas at daloy ng pagtalakay sa pagsang susulatin, naghahain muna ng haka-haka ang manunulat. Maaaring sulatin niya sa kanyang

scrapbook o kwaderno ang mga posibleng ugat ng kahirapan, katiwalian, pagkawasak ng moral na pundasyon ng pamilya, o ang kultura ng kapabayaan at walang pakialaman. Iisa-isahin niya ang iba pang sanhi at bunga ng pangyayari habang nag-iisip kung paano bubuuin ang balangkas ng paksang napili. Balisa o hindi mapalagay ang manunulat sa yugtong ito dahil patuloy siyang naghahanap ng sagot at maaaring patuloy ang pagsulpot ng iba pang mga tanong. Lumalawak ang pala-palagay sa pamamagitan ng panimulang pananaliksik sa aklatan, pagtatanong sa ibang tao, pagbabasa, at pagmamasid. Kadalasan, ito ang pinakamahabang bahagi sa proseso ng pagsulat. Tinatawag ng ilan ang yugtong ito bilang *incubation period*.

3. **Inisyal na pagtatangka.** Sa bahaging ito, kailangang maipokus ng manunulat ang saklaw ng pananaliksik na gagawin. Ito ang yugto na tatangkain ng manunulat na ayusin ang panimulang datos, pala-palagay at iba pang impormasyon para makabuo ng balangkas. Ang pagsulat ng balangkas ng pananaliksik o anumang dokumento ay palatandaan na may direksyon na ang pagsulat na gagawin ng isang manunulat. Kapag may balangkas na, babalik muli ang manunulat sa aklatan upang tiyak nang makuha ang kailangang sanggunian, o di kaya'y pupunta na sa mga taong may ekspertong kaalaman hinggil sa paksa para kapanayamin.
4. **Pagsulat ng unang borador.** Kung handa na ang lahat ng sanggunian at maayos na ang daloy ng paksa at detalye ng paksa ayon sa balangkas nito, maaring sulatin na ang unang borador. Dito na ibubuhos ng manunulat ang kanyang kasanayan, kaalaman at kakayahan upang mabuo ang papel.
5. **Pagpapakinis ng papel.** Kung tapos na ang unang borador, muli't mulingbabasahin ito para makita ang pagkakamali sa spelng, paggamit ng salita, gramatika at ang daloy ng pagpapahayag, impormasyon at katwirang nakapaloob sa komposisyon.
6. **Pinal na papel.** Kapag nasuyod nang mabuti ang teknikal na bahagi at nilalaman ng papel, pwede nang ipasa at ipabasa ito sa guro o sa iba pang babasa't susuri nito.

Organisasyon ng Teksto

Ang lahat ng sulating pang-akademiko ay binubuo ng apat na bahagi.

1. **Titulo o Pamagat.** Naglalaman ito ng titulo o pamagat ng papel; pangalan ng sumulat, petsa ng pagkasulat o pagpasa, at iba pang impormasyon na maaaring tukuyin ng guro.
2. **Introduksyon o Panimula.** Karaniwang isinasaad dito ang paksa, kahalagahan ng paksa, dahilan ng pagsulat ng paksa at pambungad na talakay sa daloy ng papel.
3. **Katawan.** Dito matatagpuan ang mga pangunahing pagtalakay sa paksa. Ang pangangatwiran, pagpapaliwanag, pagsasalaysay, paglalarawan at paglalahad ay matatagpuan sa bahaging ito.
4. **Kongklusyon.** Dito nilalagom ang mga mahahalagang puntos ng papel. Isinasaad din sa bahaging ito ang napatunayan o napag-alaman batay sa paglalahad at pagsusuri ng mga impormasyong ginamit sa papel o sa pananaliksik.

KABANATA 2:

Ilang Akademikong Sulatin na Naglalahad at Nangangatuwiran

5.

Katitikan Ng Buwanang Pulong Ng Municipal Development Cooperative Council ng Ibaan

Republika ng Pilipinas
Lalawigan ng Batangas
Bayan ng Ibaan
Tanggapan ng Municipal Cooperative Development Council

KATITIKAN NG BUWANANG PULONG NG MUNICIPAL COOPERATIVE DEVELOPMENT COUNCIL NG BAYAN NG IBAAN, BATANGAS NA GINANAP SA DSWD CONFERENCE CENTER, MUNICIPAL BUILDING, BAYAN NG IBAAN, BATANGAS NOONG IKA-14 NG HULYO, 2011.

Dumalo:

Kgg. Juan V. Toreja	- Tagapangulo ng Lupon
G. Bernardo Patalay	- II Tagapangulo ng Lupon
G. Gerardo C. Cedeño	- CDA Specialist, Co-Chairperson ng MCDC
Gng. Erlinda Bagsit	- Ingat Yaman ng MCDC
Gng. Lydia Perez	- Designated MCDO
Gng. Nenita Viros	- Manager Salaban II WMPC
Gng. Roseni C. Real	- Chairman, Matala WMPC
G. Santiago Rubio	- BOD, Bago Ibaan MPC
Bb. Nelia A. Valencia	- Vice Chairman, M. Tubig MPC
Gng. Evelyn P. Cabio	- Manager, Ibaan Market Vendors MPC
G. Danilo B. Liwag	- Manager, Lucsuhin MPC
Gng. Lucina C. Andal	- BOD, Sabang MPC
Gng. Estela D. Magnaye	- Bod, Quilo, Consumers Coop.
Gng. Annaliza D. Dimaano	- Bunguhan, MPC
Gng. Francisca De Castro	- Coliat, MPC
Gng. May D. Bagui	- Secretary/Planning Asst.-Mayor's Office

Di Dumalo:

G. Danilo V. Magtaas - Tagasuri ng MCDC
Kinatawan ng Calamias MPC
Kinatawan ng KABACA MPC
Kinatawan ng Sandalan Waterworks System

Ang pagpupulong ayitinayo ni G. Gerardo Cedeño, ang Co-Chairperson ng MCDC sa ganap na ika 10:15 ng umaga, at ito ay pinasimulan sa pamamagitan ng isang panalangin na pinamunuan ni Gng. Roseni C. Real, Chairman ng Matala Women's MPC. Kasunod ng pananalangin ay ang *roll-call* na isinagawa pa rin G. Gerardo Cedeño, at matapos nito ay ipinahayag niya na mayroong *quorum*.

At nagpatuloy ang pagpupulong sa pagbasa ni Gng. Lydia C. Perez, Designated MCDO, ng katitikan ng MCDC para sa nakaraang pagpupulong noong Hunyo 23, 2011. Nilinaw ni G. Bernardo C. Patalay, II Tagapangulo ng MCDC, na sinagot naman ni Gng. Roseni C. Real na nakalagay na sa Resolution na nag-take effect ang resignation noong mismong araw ng pagre-resign, Hunyo 23, 2011. Iminungkahi ng G. Bernardo Patalay ang maayos na pag-turn over ng lahat ng records, maging ng mga pautang at natitirang pondo ng MCDC. At sa mungkahi ni Gng. Erlinda E. Bagsit na pinangalawahan naman ni Bb. Nelia Valencia, ang bagong Ingat-Yaman ng MCDC, ay napagtibay ang katitikan ng nakaraang pagpupulong ng MCDC.

Sumunod ay ang pag-uulat ukol sa Pananalapi ng MCDC, na isinagawa pa rin ni Gng. Erlinda Bagsit bagamat hindi na siya ang kasalukuyang Ingat-Yaman, sa kadahilanang hindi pa tapos ang turnover ng mga records. At ayon sa kanya ang Cash in Bank ay nagkakahalaga ng P47,487.05, at ang Cash on Hand ay P461.00. May pagkakautang na meryenda ng nakaraang pagpupulong Marso, sa Always Nine Canteen na di pa matukoy kung magkano ang halaga.

Hiningan ni G. Gerardo Cedeño ng mensahe ang II Tagapangulo ng MCDC na si G. Patalay. Una ay humingi ng paumanhin si G. Patalay sa hindi nya pagdalo ng huling naganap na pagpupulong. Sa kanyang pagpapatuloy ay binigyan nay ng pansin ang pinatutunguhan na ng MCDC, ayon sa kanya

ay mukhang puro pagpupulong lamang at salat sa gawa at accomplishment ang MCDC, na ang Pananalapi ay hindi sa paglago o paglaki. Nilinaw din niya kung ang membership ba ay yearly o one-time payment lamang, at sa bandang huli ay napagtanto ng lahat na ang membership payment ay yearly ang pagbabayad at hindi isang beses lamang.

Nagpahayag si Gng. Bagsit ukol sa mga nakabayad na sa *membership fee* at ayon sa kanya ay 12 kooperatiba na ang nakabayad at ang mga bago lamang miyembro ang hindi pa nakakabayad, kabilang ang Sandalan at Lucsuhin.

Pagkatapos ay nagpahayag si G. Cedeño ng mga updates mula sa CDA. Ayon sa kanya ay may mga bagong Memorandum Circular para sa mga bagong kooperatiba. Tinalakay ni G. Cedeño ang ilang mahalagang bagay na nakasaad dito. Sinabi niya na laman ng circular na lahat ng mga proponents ng kooperatiba ay kinakailangang pumirma sa bawat pahina ng "Articles of Incorporation", at ang Certificate of No Pending Case ay hindi na kasali sa mga requirements. Ang ilan sa mga kailangan para sa mabigyan ang CGS ay ang special at regular purpose. Sa regular purpose ay nakapaloob ang:

1)“letter request duly signed by the Cooperative Chairman; 2) proof of compliance (old copy of CGS) or reason of non-compliance; 3) Updated Surety Bond of all personnel na may access sa cash. Nabanggit nya na maaaring ito ay dagdag na gasos para sa kooperatiba subalit mas sigurado naman ito, the bond must be named after the person to be insured;4) Minutes of the last Annual General Assembly Meeting, including results of election; 5) annual development plan/budget plan, and if 5-year development plan, a copy of it must be attached every year, valid for 5 years;6) Acceptance of General Assembly of financial statements, management and committee reports;7) Certification fee.” Idinagdag din ni G. Cedeño na kung kukuha ng special CGS, dapat na meron ng regular CGS.

Tinalakay din ni G. Cedeño ang mga dapat gawin kung sakaling magtatayo ng sangay ang isang kooperatiba: 1) dapat ay sa area of operation o kung saang nakatira ang mga miyembro; 2) minimum paid-up capital of P2M;3) P1M revolving capital para sa dagdag na sangay.

Sumunod ay ang pagtalakay sa Art. 4 ng RA9520. Ang mga opisyales, mga direktor at ang mga miyembro ng kumite ng kooperatiba ay mayroon hanggang ika-15 ng Hunyo, 2012 para makakumpleto sa series of trainings na nirerequire ng batas. Dahilan dito ay nagkomento si G. Patalay na maaaring maging dahilang ito na sa bandang huli ay wala nang maengganyong kumandidato na ordinaryong miyembro dahil sa laki ng maaaring gastusin sa mga trainings. Suhestyon naman ni Gng. Evelyn P. Cabio, Manager ng IMVMPC, na mag-sponsor ang MCDC para sa trainings ng mga miyembro. Ayon naman kay G. Danilo Liwag, Manager, Lucsuhin MPC, ay kung maaari bang makgaroon na lang ng examination, na sinagot naman ni G. Cedeño na hindi ito maaari. Sinabi naman ni G. Patalay na nararapat lamang na magsimula na ang pagpapatraining, yamang din lamang na hindi na ito maiwasan. At habang maaga pa ay ipaalam na ang plano kay Mayor Toreja, ang Chairman ng MCDC, upang sa lalong madaling panahon ay masimulan na ang trainings. Nagproposed si G. Cedeño na gumawa na ng Request letter para sa Speakers ng Training upang masimulan na ito.

Sa pagdating ng punumbayan at Chairman ng MCDC, Juan V. Toreja. Ipinaalam niya sa lahat ang hindi pagdating ng representative na taga Pag-ibig na isa sana sa Agenda ng Meeting. At sinabi din niya na hihiling na sa taga-Pag-ibig ng isang araw kung saan sila ang magtatakda, upang mapaunlakan ang nais ng mga miyembro na-maging aware sa mga serbisyo ng Pag-ibig Fund.

At ayon naman sa problema ng MCDC sa pondo, iminungkahi ng punumbayan ang paghahanap ng financial institution na maaaring makatulong sa grupo upang maisagawa ang mga mahahalagang proyekto at activities. Ayon kay G. Cedeño ay meron siyang kakilala sa UCPB na maaring makatulong sa MCDC, subalit ayon kay Mayor ay mas maganda kung sa government institution muna lumapit ang grupo.

Nabanggit din ni Mayor ang tungkol sa offer ng UB na course and Trainings na pang-Agrikultura, at iiminungkahi na magandang maimbita ang mga taga UB para dito. Ayon pa kay Mayor ay kailangan ng magagandang proyekto upang maiangat ang ating mga kooperatiba, kagaya marahil sa livelihood projects. Nabanggit niyang halimbawa ay ang pakikipagtulungan ng BSU sa grupo ng kababaihan sa ating bayan sa mga livelihood projects, kung saan nagpo-provide ng training ang BSU sa mga kababaihan tungkol sa Meat Processing, Baking, Table Setting, at iba pa.

Ipinaalam din ni Mayor sa lahat ang tungkol sa gaganaping Oktoberfest sa ika-31 ng Oktubre, bilang parte ng isang taong selebrasyon ng 180th Foundation Day ng Ibaan, kung saan makakaroon ng liyempo festival sa pakikipagtulungan ng San Miguel Corporation. Hinikayat ni Mayor ang bawat kooperatiba na makiisa sa event na ito, at maglagay ng kani-kanilang produkto sa mga booth na ipo-provide ng pamahalaang bayan. Wika pa ni Mayor Toreja, “We want to promote Ibaan! Sana ay magkatulung-tulong tayo, at yong mga ideas natin ay ating pagsama-samahin”. At nagpapasalamat si Mayor sa pagdalo at pakikiisa ng mga cooperative members ng MCDC na dumalo, bagamat nahuli sya dahil sa pag-aasikaso sa ilang mahahalagang bagay.

Natapos ang pagpupulong sa ganap na ika-12:30 ng tanghali sa mungkahi na din ng ating butihing mayor, Juan V. Toreja, at pinangalawahan ni G. Cedeño.

Inihanda ni:

MAY D. BAGUI
Secretary/Planning Asst.
Mayor's Office

Nagpapatotoo:

JUAN V. TOREJA
Punumbayan/Tagapangulo ng MCDC

6.

Sipi ng Katitikan ng di Pangkaraniwang Pulong ng Sangguniang Barangay ng Tortugas, Balanga City

Republic of the Philippines
Province of Bataan City of Balanga
Barangay Tortugas
Office of the Sangguniang Barangay

Dumalo:

Kgg. Victor A. Baluyot Jr.	Punong Barangay/Tagapangulo
Kgg. Rogelio D. de Guzman	Kagawad
Kgg. John D. de Guzman	Kagawad
Kgg. Joselto F. Mendoza	Kagawad
Kgg. Benjamin P. Larion	Kagawad
Kgg. Gerardo M. Baluyot	Kagawad
Kgg. Jerico B. Dalde	Kagawad
Kgg. Serafin A. Bornolia	Kagawad
Kgg. Glen Mar M. Garcia	SK Chairman

Di-dumalo:

W-A-L-A

BARANGAY Ordinansa Blg. 03
SERYE 2011

ORDINANSA PARA SA KALIGTASAN AT PROTEKSIYON NG MGA SANGGOL SA SINAPUPUNAN O MGA HINDI PA PINAPANGANAK NA BATA, SA LOOB NG TERITORYAL NA KAPANGYARIHAN NG BARANGAY TORTUGAS; PARUSA SA MGA PAGLABAG, AT, IBA PANG LAYUNIN

Maging pasado ito sa pamamagitan ng Sangguniang Barangay ng Tortugas Lungsod ng Balanga:

Seksiyon 1. Maikling Pamagat

Ang ordinansang ito ay makikilala bilang Ordinansa na nagbibigay proteksyon sa mga sanggol sa sinapupunan 2011.

Seksiyon 2. Pahayag na Patakaran ng Barangay

- A. Ang BARANGAY TORTUGAS (magma ngayon ay masusulat na "ang BARANGAY") ay sinusuportahan: (a) ang pagkilala ng Estado sa kabanalan ng buhay pampamilya at ang kanyang obligasyon na protektahan at patatagin ang pamilya bilang isang saligang institusyon ng lipunan (Artikulo II, Seksyon 12 ng Konstitusyon); (b) ang mga tungkulin ng Estado "sa kapwa buhay ng ina at buhay ng sanggol sa sinapupunan mula sa paglilihi" (Ibid.) dahil hindi pa isinisilang, sila ay pinakamadaling masugatan na miyembro ng pamilya, at, (c) ng pagkakakilanlan ng Estado na ang mga pamilyang Filipino, kabilang ang mga hindi pa isinisilang na bata, bilang "isang pundasyon ng bansa" at ang pangako na "palakasin ang pagkakaisa ng pamilya at aktibong itaguyod ang kanyang kabuuang pag-unlad" [Artikulo XV, Seksyon 3 (1)];
- B. Ang BARANGAY rin ay sumusunod sa ipinahayag na patakaran ng Estado na: (a)"buong paggalang sa karapatang pantao" (Artikulo II, Seksyon 11), lalo na ang karapatan sa buhay dahil kung wala nito, ang iba pang mga karapatan ay magiging walang kahulungan; (b) ang ipinahihiwatig na Konstitusyonal na prinsipyong na ang mga tao ay may karapatan sa buhay (Article III, Section 1), pati ang mga sanggol sa sinapupunan, at mga bata, at na ito ay lubos na mahalaga at isang pamantayan na hindi maaring mapawalang bisa sa pamamagitan ng ordinaryong batas;

- C. Ang BARANGAY ay sumusuporta sa pagkilala ng Estado na: (a) ang karapatan ng mga bata sa tamang pag-aalaga at nutrisyon, nang proteksyon mula sa lahat ng anyo ng pagpapabaya, pang-aabuso, kalupitan, pagsasamantala at iba pang mga kondisyon na makasasama sa kanilang pag-unlad [Artikulo XV, Seksyon 3 (2)]; (b) ang napakahalagang tungkulin ng kabataan sa bansa, at; (c) ang kanyang pangako na itaguyod at ipagtanggol ang kanilang pisikal, moral, espiritwal, intelektwal at sosyal na kagalingan, at; (d) ang papel na ginagampanan ng mga kababaihan sa bansa, at, sa kanyang prenda upang matiyak ang saligang pagkakapantay-pantay sa harap ng batas ng kababaihan at kalalakihan (Artikulo II, Sections 13 & 14);
- D. Ang BARANGAY rin ay: (a) ini-indorso ang paniniwala na ang contraceptive pills, hormonal kontrasepyon, at ang IUD ay maaaring patayin ang mga bata at sirain ang puri ng kalusugan ng mga kababaihan dahil sa paggamitng mga ito; (b) kinokondina ang mga irresponsable at walang habas na paggamit ng kontraseptibo at kakayahang nitong parupukin ang pagkakaisa ng mga pamilya sa pamamagitan ng pagtataguyod ng premarital sex, pagbibigay ng mas mataas na bilang ng mga ulilang anak, mas solong mga ina, mas kahirapan, at mas maraming aborsyon kapag ang kontraseptibo ay mabigo sa pagpigel, at sanhi ng isang tanggihan ng mga lehitimong kasal, at; (c) kinokondina ang paggamit ng mga condom dahil ipinapakilala at pinagtibay nito ang imoral na pagtatalik o seks ng mga hindi mag asawa, lalo na sa pagitan ng mga kabataan, na kontradikta sa atas ng konstitusyon sa Estado na "itaguyod at ipagtanggol ang... pisikal, moral, espiritwal, intelektwal at sosyal na aspeto" ng mga kabataan;
- E. Ang BARANGAY: (a) ay kinikilala na ang mga hindi pa isinisilang ay nagtaglay ng lahat ng karapatan, tulad ng iba pang mga tao, sa kalikasan at sa batas, at na sila ay may karapatan sa buhay, kaligtasan at proteksyon, kahit na siya ay nasa tiyan pa lamang ng kanyang ina; (b) sumusunod sa utos ng Saligang Batas na ang sanggol sa sinapupunan o bata ay protektado, mula sa sandali ng paglilihi, laban sa lahat na labas na pamamagitan, pakikialam o sa panghihimasok, kabilang ang, ngunit hindi limitado sa, intensyonal na gawain na itinuturing bilang abortive, sa pamamagitan ng paggamit ng kemikal, kirurhiko o ng hilot sa tiyan sa panahon ng paglago ng fertilized ovum, at; (c) sinusuportahan ang prinsipyong ukol sa karapatan ng magulang sa kanilang mga menor de

edad na anak na babae na may hindi pa isinisilang na anak, at obligasyong bigyan ng kaligtasan, proteksyon at kapakanan ang mga nasabing hindi pa isinisilang na mga anak at ang kanilang mga ina na menor de edad at,

- F. Ang BARANGAY ay kinikilala ang kaukulang konstitusyonal na prinsipyong ang buhay ay nagsisimula sa conception, at na ang compulsory sex education sa mga paaralan sa loob ng kanyang territoryal na hurisdiksyon na, bukod sa iba pang mga bagay, aykinakalimutan " ang karapatan ng mga pamilya o mga asosasyon ng pamilya na lumahok sa pagpaplano at pagpapatupad ng mga patakaran at programa na makakaapekto sa mga ito" [(Artikulo XV, Seksyon 3 (4)], at ang pagsuporta ng Estado sa pangunahing karapatan at tungkulin ng magulang para sa kahusayang sibiko at pagpapaunlad ng moral character ng kanilang mga anak(Artikulo II, Seksyon 12 huling pangungusap).

Seksiyon 3. Layunin

Ang ordinansa ay may mga sumusunod na layunin:

- (A) upang itaguyod ang kaligtasan, proteksyon, at, kapakanan ng sanggol sa sinapupunan mula sa sandali ng paglilihi o pagpapabunga at sa panahon ng lahat ng yugto ng pag-unlad habang nasa loob ng tiyan ng mga ina;
- (B) upang kilalanin ang mga hindi pa isinisilang na bata bilang isang tao o may pagkatao at upang palawigin ang balabal ng legal na proteksyon sa mga bata mula sa sandali ng paglilihi o pagpapabunga ng kanilang mga ina;
- (C) upang i-utos ang paghahatid ng mga serbisyo pangkalusugan sa mga ina, sa panahon ng pagbubuntis, para sa mga hindi pa isinisilang na mga bata o nasa sinapupunan pa lamang;
- (D) upang matiyak ang patuloy na kagalingan at magandang kalusugan ng ina, sa pamamagitan ng pagprotekta sa kanya mula sa anumang pagkilos o banta na maaaring makakaapekto sa buhay ng sanggol sa sinapupunan, sa lahat ng mga yugto ng pagbubuntis nila at kahit matapos ng maisilang ang bata;

- (E) upang himukin ang mga legal, moral, at malusog na sekswal na relasyon sa mga nararapat pagkalooban nito sa ilalim ng batas ng bansa, at alinsunod sa mga relihiyosong paniniwala ng mag asawa na naayon sa Saligang Batas; at
- (F) upang suportahan ang utos ng konstitusyon na ang kabuuang pag-unlad ng bata ay isang tungkulin mula sa simula ng parehong mga magulang at ng Estado at ang kanyang ahensiya, kabilang ang BARANGAY.
- (G) upang itaguyod at magbigay ng mabisa at subok sa syensang “Natural Family Planning (NFP)” na serbisyo sa mga kasal at mga ikakasal, dahil ang NFP, hindi katulad ng kontraseptibo, ay pinapalakas sa halip na pinapahina ang diwa ng kasal sa pagitan ng mag asawa, at pagtaguyod na ang pamilya ay pundasyon ng bansa.

Seksiyon 4. Depinisyon ng mga Termino

Para sa mga layunin ng ordinansa, ang mga sumusunod na tuntunin ay tinukoy:

- *Sanggol sa sinapupunan/mga hindi pa pinapanganak na bata–tumutukoy sa isang bata sa anumang yugto ng kanyang buhay at pag-unlad mula sa simula ng unyon ng mga sperm/esperma at ng itlog hanggang sa yugto ng kapanganakan;*
- *Concepcion o pagpapabunga– tumutukoy sa oras na ang esperma ay ma-fertilize ang mga itlog, na magsisimula ng isang bagong buhay, na may isang natatanging buhay at sariling genetic make-up;*
- *Pagtatanim – tmutukoy sa yugto ng pag-unlad ng buhay ng sanggol, na tumatagal ng limang araw pagkatapos ng pagpapabunga, kapag ang fertilized na itlog ay mailagay sa ovum.*
- *Pag-unlad ng sanggol– tumutukoy sa proseso ng pag-unlad ng buhay ng tao mula sa mga unyon ng mga esperma at itlog hanggang sa kapanganakan ng bata.*

- *Abortion*— ang anumang pagkilos o gawain, sinadya o hindi sinasadya, na naglalagay sa panganib, sanhi, o magdala sa kamatayan, pinsala, o pagpapatalsik, panghihimasok sa mga likas na pag-unlad ng mga sanggol o sanggol sa sinapupunan, tulad nang o sa pamamagitan ng "Hilot" (masahe sa tiyan), pangangasiwa ng ilang mga gamot o herbal concoctions, higop, hysterectomy, asin iniksyon, hormonal kontrasepyon, Intra Uterine Devices (IUD's) o iba pang katulad na paraan o mga aparato tulad ng aspirators vacuum o pampalaglag na sangkap na ginagamit na isahan o sa kumbinasyon ng iba pang mga sangkap.
- *Abortive na gawain –abortion* na ginagawa ng babae sa sarili o sa pamamagitan ng kanyang mga magulang o tagapangalaga, manggagamot o hilot o pharmacists na lumalabag sa probisyon ng Binagong Kodigo Penal (Articles 256-259).
- *Kontraseptibo* – anumang aparato o gamot na inilaan o may layunin o epektong pumpigil sa paglilihi na resulta ng pakikipagtalik.
- *Pampalaglag/Abortifacient*— ay anumang aparato, gamot, na substansiya o pagsasanay na maaaring makapinsala, manakit, makagambala sa natural na pag-unlad, ilagay sa panganib o dahilan sa pagpapatalsik o kamatayan ng isang hindi pa isinisilang na bata; maliban sa ganoong mga aparato, mga gamot, sangkap o mga kasanayan na kung saan ay karaniwang mga medikal na paggamot para sa mga medikal na mga kondisyon na nagbabanta sa buhay o pisikal na kalusugan ng isang buntis na babae o isang hindi pa isinisilang na bata, kapag ginagamit sa paggamot tulad ng mga medikal na mga kondisyon, at hindi man ang mga pangunahing epekto o layunin ng ganoong aparato, gamot, na substansiya, o pagsasanay ay upang maging sanhi ng pagwawakas ng pagbubuntis o pagpigel. Abortifacients at Intrauterine Devices (IUD's), at hormonal kontrasepyon, pati na rin ang anumang, at lahat ng iba pang mga aparato, mga gamot, sangkap o mga kasanayan na mahulog sa loob ng nabanggit na kahulungan, kabilang ngunit hindi limitado sa mga listahan mula dito, na nakalakip bilang Annex A, listahan ng hormonal na kontraseptibo. Ang listahang ito ay nai-update ayon sa pangangailangan ng panahon.

- *Pagkatao*— tumutukoy sa status na maituturing sa isang hindi pa isinisilang na anak mula sa sandali ng paglilihi.
- *Karapatan ng magulang*— tumutukoy sa mga karapatan ng magulang na magbigay o hindi pagbigay ng pahintulot sa menor de edad na sumangkot sa anumang desisyon o diskresyon kaugnayan sa hindi pa isinisilang na mga anak sa anumang yugto ng kanilang pag-unlad sa sinapupunan ng kanilang mga menor de edad na ina.

Seksiyon 5. Paghatid Ng Pangkalusugang Serbisyo

Lahat ng mga serbisyo sa kalusugan na ginagawa sa loob ng territoryal hurisdiksyon ng BARANGAY kasama ang iba pang institusyon o tao, natural man o juridical, Barangay Health Centers at anumang institusyong domestic na nag-aalaga sa pangkalusugan , na lisensiyado, kinilala at mapagmahal, lalo na sa mga nagpapanatili ng operasyon ng mga pasilidad na nag tataguyod ng kalusugan, paghinto, diyagnosis, paggamot, at pagaalaga ng mga indibidwal na naghihirap mula sa sakit, pinsala, o kapansanan, o nangangailangan ng obstetrical o iba pang mga medikal at nursing care ay dapat gumamit lamang ng ligtas, etikal, mabisa, ang legal at di- pampalaglag na gamot o mga bawal na gamot o mga makina, kagamitan o pamamaraan ng paggamot na hindi magiging sanhi ng pagpapalaglag, sadya man ito o hindi sadya.

Para sa proteksyon ng sanggol sa sinapupunan at mga institusyon ng kasal at pamilya, walang ireresetang abortifacients ang mga nagbibigay ng pangangalaga ng kalusugan sa loob ng territoryal na hurisdiksyon ng BARANGAY.

Lahat ng mga pondo na budgeted o magagastos ng BARANGAY para sa mga programa sa pag suporta sa pagiging responsableng magulang ay dapat na eksklusibong ginagamit sa pagtaguyod at pagbibigay ng mabisa at subok sa siyensang Natural Family Planning (NFP) na serbisyo sa mga kasal, mga abay, at mga ikakasal.

Ang BARANGAY ay dapat pasiglahin, at kung posible, suportahan, sa pananalapi at sa kabilang banda, ang pagtatatag ng isa o higit na krisis center ng pagbubuntis sa loob ng Barangay, upang magbigay ng tulong, sa

pamamagitan ng mga pagpapayo, at, kung maaari, mga medikal at materyal na suporta ang mga kababaihan na nakakaranas ng isang krisis sa pagbubuntis.

Seksiyon 6. Bawal na Gawain

Ipinahayag na iligal at labag sa batas para sa:

1. Sinomang natural o juridikal tao na mag-patalastas sa loob ng territoryal na hurisdiksyon ng BARANGAY sa pamamagitan ng billboard, polyeto, leaflets, flyers o katulad na paraan o sa anumang paraan o anyo, ibenta, mag-alok para sa libre o iendorso, itaguyod, magreseta o ipamahagi ang abortifacients gaya ng nilinaw sa Seksyon 4. Depinisyon ng mga termino
2. Sinomang tao naihatid ang isang hindi pa isinisilang na bata o ng kanyang ina sa mga gawain na maaaring ilagay sa panganib o ilantad ang mga hindi pa isinisilangna anak o ina sa mga pinsala o kamatayan.
3. Sinomang tao na magsagawa, o magturo sa compulsory sex edukasyon nang walang paunang konsultasyon, at nakasulat na pahintulot ng, mga magulang o tagapangalaga ng menor de edad sa mga estudyante sa anumang paaralan, pampubliko o pribado man sa loob ng territoryal na hurisdiksyon ng BARANGAY;
4. Anumang pondo ng mga BARANGAY na gamitin para sa pagbili o pagkakaloob ng kontraseptibo gaya ng nilinaw sa Seksyon 4. Depinisyon ng mga termino , at,
5. Alinman sa BARANGAY o employado nito o ang kanyang mga ahensya upang mangalap, tanggapin o mamigay ng kontraseptibo gaya ng nilinaw sa Seksyon 4. Depinisyon ng mga termino.

Section 7. Mga Parusa

- (a) Sinomang taong napatunayang may kasalanan para sa unang paglabag sa anumang probisyon ng Seksyon 6 ng Ordinansa ay may multa na halagang hindi mas mababa sa P200 pero hindi lalagpas sa P400; para sa ikalawang pagkakasala, siya ay may multa sa halagang hindi mas mababa sa P600 at para sa ikatlo at kasunod na

pagkakasala, siya ay may multa na hindi bababa ng P1,000. Ang mga lumabag sa Ordinansa ay may kaso ding sibil na sasagutin sa naapingpartido.

- (b) Kung ang taong lumabag sa anumang probisyon ng ordinansa ay isang negosyong enterprise, kompanya, korporasyon, o isang institusyon pang-edukasyon, ang presidente nito, chief executive officer o iba pang mga tao na responsable para sa pamamahala at/o pamamalakad ng negosyo sa BARANGAY, ay sasagutin ang kaparusahan na ibinigay ng Ordinansang ito, at sa karagdagan, ang BARANGAY permit ng nasabing negosyo enterprise, kompanya, korporasyon o ng isang pribadong institusyon pang-edukasyon sa mga Barangay ay ipinapahayag na walang bisa.

Seksyon 8. Exclusionaryong Probisyon

Ang mga gawa na ipinagbabawal na sa pamamagitan ng binagong penal code o sa pamamagitan ng anumang mga espesyal na batas ay ibinukod mula sa saklaw ng ordinansa at magiging parusa alinsunod sa probisyon ng code o ang mga naaangkop na mga espesyal na batas.

Seksyon 9. Pagbubukod Sugnay

Kung ang anumang probisyon ng Ordinansang ito o bahagi nito ay ipinahayag na hindi wasto o labag sa saligang-batas, ang mga natitirang mga probisyon ay mananatiling may bisa at nananatiling mapaniil.

Seksyon 10. Pagkakabisa

Sa loob ng tatlong (3) araw mula sa paggawa ng batas ng Ordinansang ito, ang Sangguniang Barangay ay magbibigay ng mga kopya nito sa Sangguniang Panlungsod ng Lungsod ng Balanga para sa pagsusuri. Kung ang Sangguniang Panlungsod ay nabigo sa nararapat na hakbang sa Ordinansa sa loob ng tatlumpung (30) araw mula sa pagkatanggap nito, ang Ordinansa ay dapat ituring na inapruba. Ang ordinansa ay magkakabisa sa pamamagitan ng pag-apruba ng Sangguniang Panlungsod at matapos ang kanyang pag-paskil sa dalawang hayag na dako, isa sa pasukan ng mga

Barangay Hall ng Tortugas at isa pang sa isang lugar na madaling Makita o accessible sa publiko sa mga BARANGAY sa tatlong (3) magkakasunod na linggo at ang kanyang publikasyon sa isang pahayagan ng pangkalahatang sirkulasyon para sa isang (1) linggo.

Dumaan at naaprubahan, Ika 25 ng Marso 2011.

Nagpapatunay ng kawastuhan ng nilalaman nito:

SGD
Pamela M. Garcia
Kalihim

Pinagtibay:

SGD
Victor A. Baluyot Jr.
Punong Barangay

SGD
Rogelio D. De Guzman
Kagawad

SGD
John D. de Guzman
Kagawad

SGD
Joselito F. Mendoza
Kagawad

SGD
Benjamin P. Larion
Kagawad

SGD
Gerardo M. Baluyot
Kagawad

SGD
Jerico B. Dalde
Kagawad

SGD
Serafin A. Bornolia
Kagawad

SGD
Glen Mar M. Garcia
SK Chairman

7.

Bahanding Sarita: Kumperensiya sa Pagpapayaman ng Wikang Filipino

1. **Proponent ng Proyekto:** Sentro ng Wikang Pilipino
2. **Kaligiran ng Proyekto**

Itinakda sa Konstitusyon 1987 na Filipino ang wikang pambansa. May probisyong din dito tungkol sa pagpapaunlad ng Filipino gaya ng sumusunod:

Ang wikang pambansa ng Pilipinas ay Filipino. Samantalang nalilinang, ito ay dapat payabungin at pagyamanin pa salig sa umiiral na mga wika ng Pilipinas at sa iba pang mga wika. (Artikulo VIV, Seksyon 6)

Ang proyektong Bahanding Sarita ay kumikilala sa probisyong pangwika na ito sa Konstitusyon. Nagpapanukala ito ng isang estratehiya sa pagpapayaman ng wikang Filipino. Ito ay sa pamamagitan ng pagdaraos ng kemperensiya na magtatampok sa mga salitang dapat mailahok sa korpus ng wikang pambansa.

3. **Deskripsiyon ng Proyekto**

Ang proyekto ay may dalawang bahagi: una, saliksik at pagbuo ng papel tungkol sa salita mula sa isa sa mga wikang katutubo sa Pilipinas na dapat maihalok sa korpus ng wikang pambansa; at ikalawa, kumperensiya at paligsahan na magtatampok sa resulta ng saliksik.

Sa kumperensiya, hihilingan ang mga kalahok na magtaguyod ng isang salita na inaanala nilang dapat na maging bahagi ng korpus ng wikang Filipino dahil sa natatanging kahulugang kinakatawan nito. Ang paliwanag tungkol sa kahulugan at kahalagahan ng salita ay

ihaharap sa isang kumperensiya. Dito hihirangin ang pinakamahalagang salita at pinakamahuhusay na presentasyon.

Implemenata ang proyekto mula Setyembre 2008 hanggang Pebrero 2009.

4. Layunin

4.1 Pangkalahatang Layunin: Makatulong sa pagpapayaman ng wikang Filipino sang-ayon sa itinakda ng Konstitusyon na pagpapaunlad ng wikang pambansa batay sa umiiral na mga wika sa Filipinas.

4.2 Mga Tiyak na Layunin:

4.2.1 Matukoy ang mahalagang salita mula sa mga katutubong wika sa Filipinas na dapat mailahok sa wikang pambansa

4.2.2 Maipaliwanag ang pangkultura at panlipunang kabuluhan ng ilang salita mula sa mga katutubong wika sa Filipinas

4.2.3 Maipalaganap nang mas mabilis ang ilang salita sa katutubong wika sa Filipinas sa pambansang diskurso sa pamamagitan ng kumprerensiya.

5. Proseso

5.1 Mananawagan ang SWF sa mga gustong lumahok sa kumperensiya at paligsahan. Pambansa ang proyekto kung kaya't hihikayat ng mga kalahok sa iba't ibang rehiyon. Puwede ring tumukoy na ang SWF ng mga iskolar sa bawat wika para lumahok.

5.2 Ang bawat nominadong salita ay idedevelop sa isang sanaysay. Puwedeng sundin sa sanaysay ang ganitong balangkas.

- Kahulugan ng salita;
- Kasaysayan o etimolohiya ng salita;

- Paghahambing ng salita sa ibang mga salitang kahawig ngunit iba ang kahulugan;
- Iba't ibang posibleng gamit ng salita; at
- Paliwanag kung bakit mahalaga na mailahok ang salita sa korpus ng wikang pambansa.

Ipapadala ang mga sanaysay sa SWF sa pamamagitan ng e-mail o pagsusumite ng kopyang print.

- 5.3 Rerekordahan ng isang panel ng mga iskolar sa wika at kultura ang mga lahok. Pipili sila dito ng 10-12 lahok na iipresenta sa Kumperensiya. Puwedeng hilingin sa kalahok na magrebisa ng kaniyang sanaysay kung kailangan.
- 5.4 Magdaraos ng isang Kumperensiya para sa presentasyon ng mga salita. Isa-isang iipresenta ang lahok na salita. Hihikayatin ang mga kalahok na gumamit ng pinakamabisang paraan para maipaliwanag nang mabuti ang itinataguyod na salita tulad ng paggamit ng paggamit ng audio-visual na materyal, maikling pagsadadula, at iba pa.

5.5 May dalawang set ng gantimpala:

Una, pinakamahusay na presentasyon. Pipiliin ito ng mga nakarehistrong dadalo sa kumperensiya. Ang pagboto ay idadaan sa secret balloting. Manalo ang lahok na may pinakmataas na boto. Isa lamang ang bibigyan ng gantimpala.

Ikalawa, pinakamahusay na lahok. Pipiliin ito ng isang panel ng mga hurado na kabibilangan ng aanyayahang iskolar na dominyong kultural o wikang itinatampok sa paligsahan.

Sa pagpili ng pinakamahusay na lahok, magpupulong na ang lupon ng hurado ilang araw bago ang Kumperensiya para makapag-shortlist na. Gayunpaman, puwedeng magbago nang bahagya ang kanilang listahan batay na rin sa presentasyon ng mga kalahok. Tatlo ang bibigyan ng gantimpala: una, ikalawa, ikatlo.

5.6 Ilalathala ang 10-12 sanaysay. Puwede ring ipasok ang mga ito sa mga susunod na pag-update ng mga diksiyonaryo ng wika ng Filipino. Puwede ring maglathala ng proceedings ng kumperensiya.

6. Badyet:

Saliksik		
Saliksik – honorarium na sampung mananaliksik	P20,000 x 10	200,000.00
Honorarium ng mga referee	P5,000 x 10	50,000.00
Kumperensiya		
Transportasyon at akomodasyon para sa mga kalahok	P10,000 x 10	100,000.00
Kit		10,000.00
Posters	10,000	10,000.00
Komunikasyon		15,000.00
Pagkain		50,000.00
Venue		5,000.00
Paligsahan		
Gantimpala (20k, 10k, 5k)		35,000.00
Honorarium (Emcee)		3,000.00
Kabuuan		P478,000.00

8.

Proposal para sa Pagbuo ng Glosaring Dihital (Ingles-Filipino)

- 1. Pamagat ng Proyekto:** Glosaring Dihital (Ingles-Filipino)
- 2. Proponent ng Proyekto:** Sentro ng Wikang Filipino – UP Diliman
- 3. Deskripsiyon ng Proyekto:**

Ang *Glosaring Dihital (Ingles-Filipino)* ay isang glosaring bilingguwal sa Ingles at Filipino na maakses sa kompyuter, maaring nakapasok sa programang Microsoft o sa isang hiwalay na program. Sa simula, ibabatay ang glosari sa mga gamitin at pinagkakatiwalaang bilingguwal na diksionaryo sa kasalukuyan, ngunit bahagi rin ng proyekto ang pagpapalawak nito sa tulong ng mga aktibong tagasalin mulang Ingles patungong Filipino.

- 4. Rasyonal ng Proyekto:**

Mahalaga ang pagsasalin para mapaunlad at maipalaganap ang ating wikang pambansa. Sa pamamagitan ng pagsasalin, naililipat sa wikang Filipino ang iba't ibang produksiyong intelektuwal ng daigdig na mas madali at mabisang mapakikinabangan ng mambabasang Filipino. Sa pamamagitan din nito, napalalawak ang gamit ng wikang Filipino sa iba't ibang disiplina at napauunlad ang bokabularyo ng wikang pambansa. Sa gayon, ang pagsasalin ay nagiging mahalagang kasangkapan para matupad ang probisyong pangwika sa Konstitusyon na “ang wikang Filipino ay dapat pagyamanin salig sa mga umiiral na wika sa bansa.”

Kung gayon, kailangang pumanday ng hukbo ng mga tagasalin na haharap sa napakalaking gawaing pagsasalin. Kasabay nito, kailangan ding bumuo ng mga kasangkapan sa pagsasalin (*translation aids*) na mapakikinabangan ng mga tagasalin para lalong mapadali ang kanilang gawain. Kaugnay nito, dapat na samantalahanin

ang anumang pakinabang na dulot ng mga bagong teknolohiya para mapabilis ang trabaho ng mga tagasalin at maparami ang produksyon ng mga likhang salin.

5. Layunin ng Proyekto

5.1. Pangkalahatang Layunin:

Makabuo ng glosaring dihital na bilingguwal sa Ingles-Filipino

5.2. Mga Tiyak na Layunin:

- Makabuo ng pinagsamang glosari (integrated glossary) na nakabatay sa pinakagamitin at pinakamapagkakatiwalaang diksiyonaryo ngayon
- Maedit ang pinagsamang glosari sa format na angkop sa anyong dihital
- Mailipat sa dihital na format ang pinagsamang glosari
- Mapalawak ang glosaring dihital sa pamamagitan ng pagdaragdag ng mga entri dito ng mga tagasalin

6. Estratehiya

Bubuuin ang Glosaring Dihital sa pamamagitan ng mga sumusunod na estratehiya.

Una, ang pag-encode ng nilalaman ng mga bilingguwal na diksiyonaryo. Kabilang sa balak gamiting diksiyonaryong bilingguwal sa Ingles at Filipino ang mga sumusunod:

- *English-Tagalog Dictionary* ni Leo James English
- *New Vicassan's English-Pilipino Dictionary* ni Vito C. Santos at Luningning E. Santos
- *Wordbook (English-Filipino)* ni Renato Perdon
- *Wordbook (English-Filipino), Technical and Business* ni Renato Perdon

Dahil ang bubuuin ay glosari at hindi naman diksiyonaryo, hindi lahat ng nilalaman ng mga diksiyonaryo, nabanggit ang ie-encode. Kukunin lamang ang mga sumusunod: 1) salita, 2) bahagi ng pananalita, 3) katumbas ng mga salita, 4) larang na pinaggagamitan ng salita kung kinakailangan tukuyin ang konteksto. Kung mayroon, isasama rin ang mga pariralang gumagamit ng lahok na salita.

Ikalawa, ang pagsasanib ng nilalaman ng mga diksiyonaryo. Matapos, ang pag-encode ng mga diksiyonaryo, pagsasanibin ang mga ito para makabuo ng isang komprehensibong glosari. Dito na masasala ang duplikasyon ng mga lahok.

Ikatlo, ang pag-edit sa pinagsanib na diksiyonaryo para maiformat bilang glosari. Kailangang suriin at iedit ang komprehensibong diksiyonaryo. Kabilang sa mga kailangang tutukan sa editing pagkakaltas ng mga duplikasyon, gayundin ang pagtiyak na ang bawat lahok ay sumusunod sa itatakdang format ng bawat lahok ay sumusunod sa itatakdang format ng bawat lahok na salita sa glosari.

Ikaapat, ang paglilipat ng glosari sa anyong dihital. May dalawang paraang pinaplanu para gawing dihital ang glosari. Una, ang pagpapasok nito sa programang Microsoft. Ikalawa, ang pagbuo ng isang hiwalay na program. Pag-aaralan ng mga kalahok sa proyekto na mula sa Departamento ng Agham Kompyuter ng Kolehiyo ng Inhenyeriya ng UP kung alin sa dalawang paraan ang mas mabilis na maisasagawa at magiging mas kapaki-pakinabang.

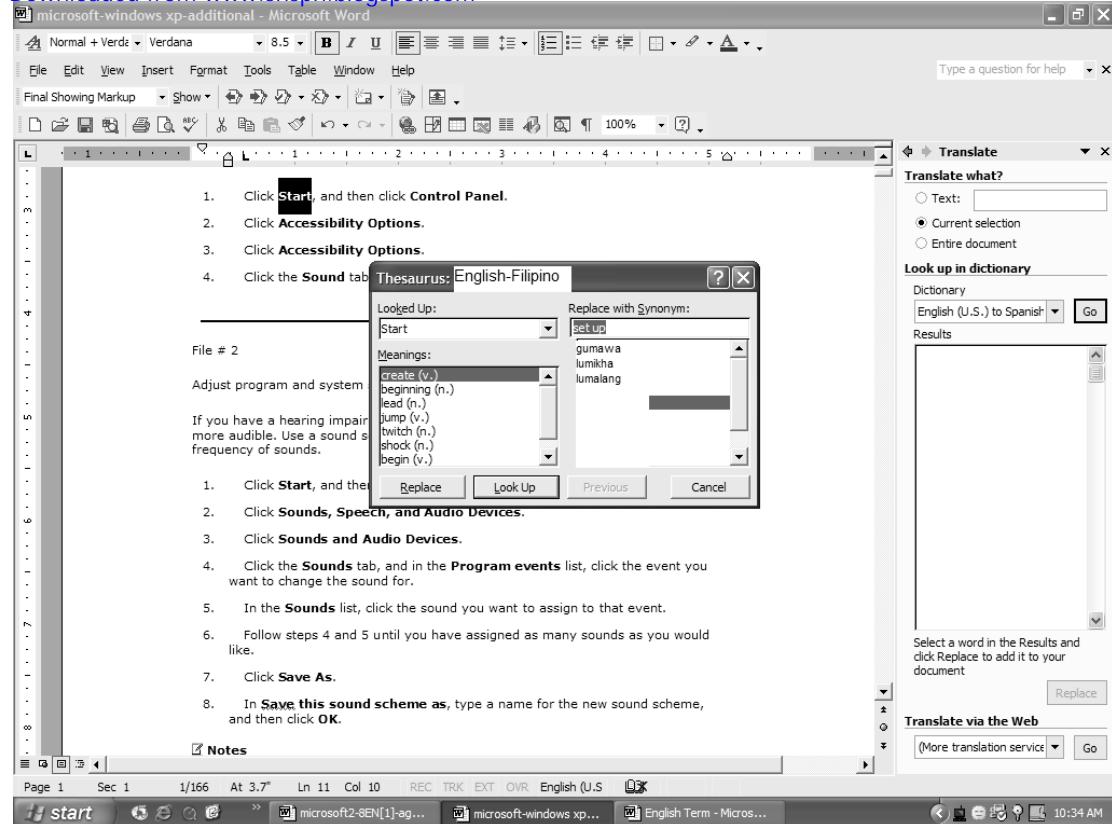
May dalawang benepisyo ang mailipat ang glosari sa anyong dihital. Una, ang mas madaling paghahanap ng salita at katumbas na salita sa pamamagitan ng paggamit ng *search option* sa kompyuter. Ikalawa, ang mas episyente at sistematikong pagdaragdag ng mga bagong lahok sa glosari na magmumula sa mga tagasalin na lalahok sa pagpapalawak ng glosari.

Ikalima, ang pagpapalawak ng glosari. Ang mabubuong Glosaring Dihital ay magsisilbing batayang glosari pa lamang. Magkokomisyon ng mga aktibong tagasalin na gagamit ng nabuong Glosaring Dihital. Sila ang inaasahang magdagdag ng mga lahok sa

glosari – mga salita na maeenkuwento nila sa kanilang mga isinalin ngunit wala pa sa Glosaring Dihital at ang ginamit nilang pantumbas. Maaaring gawin ang prosesong ito sa loob ng anim na buwan, at pagkatapos, magkakaroon ng pana-panahong pag-update.

7. Implementasyon at Iskedyul

Gawain	Inaasahang Output	Iskedyul
Pag-encode ng nilalaman ng mga diksiyonaryong bilingguwal	<ul style="list-style-type: none"> ● Naka-encode na mga diksiyonaryong bilingguwal 	Sinisimulan na at inaasahang matapos sa Enero 2008
Pagsasanib ng nilalaman ng mga diksiyonaryo	<ul style="list-style-type: none"> ● Komprehensibong glosari 	Enero 2008
Pag-edit sa komprehensibongglosari	<ul style="list-style-type: none"> ● Glosari na naedit ayon sa napagkasunduang format 	Pebrero-Abril2008
Paglilipat ng glosari sa anyong dihital	<ul style="list-style-type: none"> ● Dihital na glosari ● Dihital na glosari na nasa <i>disc</i> (ipamamahagi sa ikokomisyong tagasalin) 	Mayo 2008
Pagpapalawak ng glosari	<ul style="list-style-type: none"> ● Pinalawak na glosari 	Mayo 2008 – Oktubre 2008

8. Halimbawang Format

(Nasa itaas ang halimbawang format ng lahok mula sa Glosaring Dihital.)

9. Mga Kasangkot sa Proyekto

Pangalan	Posisyon/Kinaaniban	Tungkulin sa Proyekto
Dr. Ruben Crisologo	Direktor, Sentro ng Wikang Filipino	Tagapamahala ng buong proyekto
Dr. Nestor Tan	Dekano, Kolehiyo ng Inhenyeriya	Tagapamahala sa paglilipat ng glosari sa anyong dihital
G. Nick Cruz	Sentro ng Wikang Filipino	Pag-edit sa pinag-samang diksyonaryo para mailipat sa anyong glosari
Gng. Besty Ramirez	Sentro ng WikangFilipino	Pag-edit sa pinag-samang diksyonaryo para mailipat sa anyong glosari

Bb. Reez Nadera	Sentro ng Wikang Filipino	Pag-edit sa pinag-samang diksiyonaryo para mailipat sa anyong glosari
Bb. Liz Chua	Sentro ng Wikang Filipino	Pag-edit sa pinag-samang diksiyonaryopara mailipat sa anyong glosari
(Mula sa Computer Science Department)	Departamento ng Agham Kompyuter	Pagbuo ng programa para maipasok sa Windows ang Glosaring Dihital. Pagtulong sa pakikipag-ugnayan sa nararapat na ahensiya para humingi ng pahintulot sa pagpasok sa Windows ng Glosaring Dihital. Pagbuo ng programa para sa pagpasok ng mga bagong lahok (entry) sa Glosaring Dihital
Bb. Annette Dimacali	Sentro ng Wikang Filipino	Encoder
Bb. Aurora Manongdo	Sentro ng Wikang Filipino	Encoder

10. Badyet

Gastusin	Halaga bawat yunit	Halaga
Tagapamahala ng Proyekto	P30,000	P30,000
Tagapamahala ng paglilipat sa anyong dihital na glosari	P20,000	P20,000
Editor (4)	P25,000 x 4	P100,000
Computer Programmer (2)	P20,000 x 2	P40,000
Encoder (2)	P25,000 x 2	P50,000
Tagasalin (na magdaragdag ng lahok)	P5,000 x 10	P50,000
Supplies	P20,000	P20,000
Kabuuan		P310,000

9.

Posisyong Papel ng Kagawaran ng Filipinolohiya ng PUP Hinggil sa Pagtatanggal ng Filipino sa mga Kolehiyo at Unibersidad

PANATILIHIN ANG ASIGNATURANG FILIPINO SA KOLEHIYO: HUWAG PATAYIN ANG PAMBANSANG KARAPATAN NG WIKANG FILIPINO, MGA GURO NG FILIPINO, KABATAANG PILIPINO AT MAMAMAYANG PILIPINO

Posisyong Papel na nauukol sa CHED Memorandum
Order No. 20 Series of 2013

Paninindigan ng Kagawaran ng Filipinolohiya ng Politeknikong Unibersidad ng Pilipinas (PUP), Samahan ng mga Dalubguro sa Filipino (SADAFIL), Samahan ng mga Batang Edukador ng Wikang Filipino at mga Sining sa Pilipinas, PUP Sentro sa Malikhaing Pagsulat, at PUP Ugnayan ng Talino at Kagalingan

Peligrosong hakbang ang ginawa ng Komisyon sa Lalong Mataas na Edukasyon (CHED) nang alisin ang asignaturang Filipino sa inilabas nilang Memorandum Order Blg. 20 na may petsang Hunyo 28 serye 2013. Bagaman sinasabi ng komisyong nabanggit na maaaring maituro sa Ingles o Filipino ang mga asignaturang binalangakas nila, bilang halimbawa ay ang *Purposive Communication* na nakapaloob sa nilikha nilang bagong kurikulum, nababatid namin na pag-aagaw-agawan pa ito ng napakaraming guro sa Filipino at Ingles sa mga kolehiyo at unibersidad, at magdudulot pa ito ng hindi pagkakaunawaan, pagtatalo at ang masaklap pa pa'y aangkinin lamang ito ng mga Departamento ng Ingles sa mga unibersidad at kolehiyong mabuway ang Filipino dahil halata namang nakakiling ang *Purposive Communicationsa* Ingles. Sa hakbang na ito, tila unti-unting nilulusaw ang mga natatag na Kagawaran/Departamento ng Filipino sa mga kolehiyo at unibersidad sa Pilipinas. Higit pa rito, maraming mga guro sa Filipino, partikular na sa PUP ang mawawalan ng trabaho at mababawasan ng kita. Hindi pumapayag ang Kagawaran ng Filipinolohiya ng PUP na mangyari ang mga bagay na ito.

Sapagkat malinaw na isinasaad sa 1987 Konstitusyon ng Pilipinas Artikulo XIV, itinakda ang Filipino bilang wikang pambansa ng Pilipinas. Kung susuriing mabuti ang CHED Memorandum, malinaw na lihis sa hangarin at konteksto ng Pangkalahatang Edukasyon ang pagtatanggal ng asignaturang Filipino dahil nakasaad sa pahina apat (4) ng memorandum ang ganito: "*General education enables the Filipino to find and locate her/himself in the community and the world, take pride in and hopefully assert her/his identity and sense of community and nationhood amid the forces of globalization. As life becomes more complex, the necessity of appreciating the gifts of nature and addressing social problems in the general education program increasingly become more pressing.*" Hindi ba't ang asignaturang Filipino ang pangunahing tiyak na tutugon sa hangarin at kontekstong isinasaad? Sapagkat ang mga asignaturang Filipino ay nakatuon sa pagtuklas at inobatibong pag-aaral hinggil sa kalinangang Filipino (wika, kultura at kabibhasnan), nasa Filipino ang identidad ng mamamayan sa bansang Pilipinas, nasa Filipino ang diwang makabansa na makatutugon sa mga kahingiang panlipunan at makatutulong sa pangangailangan ng mamamayang Filipino, at makapag-aambag ng kalinangan at karunungan sa daigdig. Hindi ito simpleng maibibigay lamang ng mga asignaturang tila pirapirasong kinopya sa dayuhang kaisipan na pilit binibigyan ng malaking puwang na kung tutuusi'y hindi naman makatuwiran.

Sa pangunguna ng Kagawaran ng Filipinolohiya ng Politeknikong Unibersidad ng Pilipinas (PUP) na tinaguriang "largest state university in the country" na binubuo ng humigit kumulang 70, 000 na mga mag-aaral na nagmula sa iba't ibang panig ng bansa katuwang ang iba pang mga organisasyon ay matatag na naninindigan na panatilihin ang Filipino bilang asignatura sa Kurikulum ng Pangkalahatang Edukasyon sa kolehiyo.

Sa halip na alisin, hindi ba't nararapat na lalo pang patatagin ang disiplinang Filipino sa kurikulum ng kolehiyo sa pamamagitan ng mga asignaturang Filipino na magiging pundasyon nito. hindi ba't pauring na hakbang ng Pilipinas nang alisin ang asignaturang Filipino ng technical panel ng pangkalahatang edukasyon ng CHED na binuo lamang ng iilang mga tao na at walang malinaw na konsultasyong isinagawa? Samantalang sa maraming unibersidad sa labas ng ating bansa ay pinatatatag ang disiplinang Filipino gaya sa *University of Hawaii at University of Michigan* sa U.S.A,

Ang Politeknikong Unibersidad ng Pilipinas sa pangunguna ng Kagawaran ng Filipinolohiya nito ay patuloy na nagsusulong ng kalinangang pangwika, pangliteratura, pangkultura at pansining sa pamamagitan ng mga pananaliksik at pagdaraos ng mga kumperensiya at talakayan sa Wikang Filipino sa iba't ibang larangan. Taong 2013 nang hirangin ng CHED ang PUP Kagawaran ng Filipinolohiya bilang *Sentro ng Pagpapahusay ng Programang Filipino*, bago pa ito, natamo na nito mula sa *Accrediting Agency of Chartered Colleges and Universities in the Philippines (ACCUP)* ang pinakamataas na akreditasyon (Antas 3) at kasalukuyang nakasalang sa internasyonalisasyon ang programang AB Filipinolohiya na inihahain nito. Ginawaran na rin ito ng Komisyon sa Wikang Filipino (KWF) ng *Gawad Sagisag Quezon* sa *Pagpapaunlad ng Wikang Filipino*. Bukod pa rito, ang mga batikang manunulat sa Filipino at dekalibreng guro sa Filipino sa bansa ay kabilang sa Kagawaran ng Filipinolohiya ng PUP. Ngunit, ang lakas at pagsisikap ng mga Departamento/Kagawaran ng Filipino gaya ng sa PUP ay mawawalan ng kabuluhan kung sa bagong kurikulum na binalangkas ng CHED para sa kolehiyo ay tinanggalan ng kongkreto at malinaw na puwang ang disiplinang Filipino. Manghihina at malulusaw ang Wikang Filipino kung hindi tuloy-tuloy ang paglinang nito hanggang sa kolehiyo. Sa ganitong punto, muli't muli naming igigiit ang karapatan ng Wikang Filipino bilang Wikang Pambansa na nakasaad sa Kontitusyon ng Pilipinas.

Pangunahing gawain ng PUP Kagawaran ng Filipinolohiya ay ang pagpapaunlad at pagpapaigting ng puwersa para huwag isantabi at tuluyang mapanatili ang Filipino sa kolehiyo. Bilang hakbang, magsasagawa ito ng Pambansang Talakayan Ukol sa mga Pananaliksik Pangwika, Pangkultura at Pansining sa Wikang Filipino na may temang "*Mga Mananaliksik Bilang Pagtutol sa Pag-aalis ng Asignaturang Filipino sa Kolehiyo at ang Magiging Kalagayan ng mga Guro sa Filipino sa Hamon ng Programang K-12*" kasabay ng Pagdiriwang ng Buwan ng Wikang Pambansa sa Agosto 28-30, 2014 sa suporta ng Pambansang Komisyon para sa Kultura at mga Sining (NCCA) na kasasangkutan ng mga guro, mga mag-aaral, at mga mamamayang nagsusulong ng Filipino.

Kikilos at kikilos ang PUP upang ipagtanggol ang Wikang Filipino. Maghahain ito ng mga mungkahing asignaturang Filipino sapakikipag-

ugnayan na rin ng iba't ibang mga unibersidad at kolehiyo na maaaring tumugon sa mga inalis na asignaturang Filipino sa Kolehiyo.

Kung hindi pa magbabago ang ihip ng hangin, at hindi pa rin matitiyak ng CHED ang malinaw na puwang ng asignaturang Filipino sa kurikulum ng kolehiyo hanggang sa Agosto, tiyak na gagawa ng malaking hakbang ang pinakamalaking pang-estadong unibersidad sa bansa sa pangunguna ng Kagawaran ng Filipinolohiya nito para manatili ang asignaturang Filipino sa kurikulum ng kolehiyo.

Umiiral sa realidad sa Pilipinas na ang Filipino ay wikang panlahat. Nandyan ito, umiiral at ginagamit sa araw-araw na pakikipagtalastasan ng mga Filipino. Mga Filipino ang kusang tumanggap nito bilang wikang pambansa at naging katangi-tangi ang tatag nito dahil ito ang identidadng lipunang Pilipino. Mahalaga ang pagpapaunlad nito sa bawat Pilipino, kaya kung ihihiwalay sa mga mag-aaral ng kolehiyo sa Pilipinas ang patuloy na pag-aaral ng Wikang Filipino, tinanggal natin ang identidad natin bilang Pilipino. Dahil kung ano ang wika mo, iyon ang identidad mo!

Pinagtibay ngayong Hunyo 19, 2014

10.

Pagtatanggol sa Wikang Filipino, Tungkulin ng Bawat Lasalyano

Departamento ng Filipino, DLSU

Ang buwan ng Agosto ay Buwan ng Wikang Pambansa. Dahil sa pagbura sa asignaturang Filipino sa kolehiyo bunsod ng Commission on Higher Education/CCHED Memorandum Order (CMO) No. 20, Series of 2013, nagpasya ang Departamento ng Filipino na gawing higit na katangi-tangi ang paggunita sa Buwan ng Wika sa taong ito sa pamamagitan ng pagtatampok ng mga adbokasiyang pangwika. Magsasagawa ang Departamento ng mga gawaing naglalayong imulat ang ating komunidad sa kahalagahan ng pagkakaroon ng asignaturang Filipino sa kolehiyo.

Dapat bigyang-diin na hindi sapat na maging opsyonal na wikang panturo lamang ang wikang Filipino sapagkat alam naman nating mas nakakiling sa Ingles ang sistemang pang-edukasyon sa Pilipinas.

Malaki ang pangangailangan sa paglilinaw at pagsusulong ng adbokasiyang pangwika sapagkat mula pa noong Enero 2013 ay nakikipagdiyalogo na ang Departamento sa administrasyon ng pamantasan upang hilingin na panatilihin sa kurikulum ng DLSU ang asignaturang Filipino, ngunit hanggang sa kasalukuyan, sa kabilang lahat ng ating pagsisikap na ipaliwanag ang kahalagahan ng pagkakaroon ng asignaturang Filipino sa kolehiyo, hindi pa rin isinama ng Komite sa New Lasallian Core Curriculum (NLCC) ang asignaturang Filipino. Gayunman, sinusuportahan ng Komite sa NLCC ang opsyonal na paggamit ng wikang Filipino bilang wikang panturo sa alinmang asignatura sa bagong kurikulum. Dapat bigyang-diin na hindi sapat na maging opsyonal na wikang panturo lamang ang wikang Filipino sapagkat alam naman nating mas nakakiling sa Ingles ang sistemang pang-edukasyon sa Pilipinas dahil na rin sa ating pinagdaanang malalim at matagal na kolonisasyon ng mga Amerikano. Hindi rin magiging mabisang wikang panturo ang Filipino sa Agham, Matematika, Inhenyeriya, Komersyo, Agham Panlipunan, Humanidades, at iba pa, kung walang asignatura sa kolehiyo na magtitiyak sa pagkakaroon ng mataas na antas ng kasanayan ng mga mag-aaral sa paggamit nito sa intelektwal na diskurso, komunikasyon, at

pananaliksik. Samakatuwid, ang intelektwalisasyon ng wikang Filipino sa iba't ibang larangan ay matitiyak lamang kung may asignaturang Filipino na may inter/multidisiplinaring disenyo sa kolehiyo.

...ang intelektwalisasyon ng wikang Filipino sa iba't ibang larangan ay matitiyak lamang kung may asignaturang Filipino na may inter/multidisiplinaring disenyo sa kolehiyo.

Sa ganitong diwa, hinihiling namin sa komunidad ng ating pamantasan na suportahan ang adbokasiya ng Departamento na adbokasiya rin ng libo-libong mamamayan sa buong bansa at maging sa ibayong-dagat.

Una, naniniwala kami na ang pagkakaroon ng asignaturang Filipino ay nakapag-aambag sa pagiging mabisa ng community engagement ng ating pamantasan sapagkat ang wikang Filipino ang wika ng mga ordinaryong mamamayan sa mga komunidad na ating pinaglilingkuran. Ang pagpapalakas sa ugnayan ng ating pamantasan at ng mga ordinaryong mamamayan ay alinsunod sa bokasyon ni San Juan Bautista De La Salle na nagsikhay sa paggamit ng wika ng mga ordinaryong mamamayan sa edukasyon. Dapat bigyang-diin na ang Filipinisasyon ng mga pananaliksik ng iba't ibang departamento at kolehiyo sa pamantasan ay makatutulong din nang malaki sa pagtitiyak na ang ating mga pananaliksik ay higit na magiging kapakipakinabang sa ating mga kababayan.

Ang wikang Filipino ang wika ng mga ordinaryong mamamayan sa mga komunidad na ating pinaglilingkuran.

Ikalawa, sa konteksto ng Association of Southeast Asian Nations (ASEAN) Integration, ang pagkakaroon ng asignaturang Filipino na may inter/multidisiplinaring disenyo ay isa sa ating mga potensyal na ambag sa proyekto ng globalisasyong pedagogikal at sosyo-kultural. Ano nga ba ang iaambag natin sa daigdig kung hindi natin pag-aaralan ang sarili nating wika at kultura? Paano haharapin ang mundo kung hindi kilala ang sarili?

Ang pagbura sa espasyo ng wikang Filipino sa mga kolehiyo sa Pilipinas ay tiyak na may negatibong epekto sa espasyo nito sa ibang bansa.

Ikatlo, ang wikang Filipino ay wikang global na itinuturo bilang asignatura o kaya'y komponent ng Philippine Studies sa mahigit 45

unibersidad at mahigit 100 hayskul sa buong mundo. Ang pagbura sa espasyo ng wikang Filipino sa mga kolehiyo sa Pilipinas ay tiyak na may negatibong epekto sa espasyo nito sa ibang bansa.

Ikaapat, kinikilala ang kahusayan ng DLSU-Manila sa larangan ng pagtuturo at pananaliksik sa Filipino gaya ng pinatutunayan ng dalawang ilit na paggawad ng rekognisyon ng CHED sa Departamento ng Filipino bilang Center of Excellence (COE), ang kaisa-isang Departamento ng Filipino sa buong bansa na may ganitong karangalan. Mahalagang komponent ng pagiging COE ng Departamento ang pagkakaroon ng asignaturang Filipino na may mataas na antas. Kaugnay nito, ang Departamento rin ang nagpapatakbo sa operasyon ng Malay, isa sa iilang multidisiplinaring journal sa Filipino na may rekognisyong internasyonal. Dagdag pa, kinikilala sa larangan ng malikhaing pagsulat at pananaliksik ang Departamento, gaya na rin ng pinatutunayan ng mga de-kalidad na publikasyong inilalathala ng mga guro nito.

Ikalima, sa mga nakaraang dekada ng pag-iral nito, malaki na ang naiambag ng Departamento sa pamamagitan ng mga regular na proyektong gaya ng Seryeng Panayam, Pambansang Seminar, Community Engagement, at International Conference, na nakapagdulot ng positibong impact di lamang sa ating pamantasan, kundi lalo't higit sa libo-libong mga mamamayang lumahok at lumalahok sa mga ito. Hinggil sa usaping pangwika, ang Departamento ang isa sa pinakamasigasig sa mga grupong nagbuo sa Alyansa ng Mga Tagapagtanggol ng Wikang Filipino (TANGGOL WIKA) na ngayo'y nangunguna sa pakikipaglaban para sa wikang Filipino sa antas tersyarya sa buong bansa. Matatandaang sa inisyatiba ng Departamento at sa pagsuporta ng Kolehiyo ng Malalayang Sining ay isinagawa sa DLSU-Manila ang asembliya ng pagtatatag ng TANGGOL WIKA noong ika-21 ng Hunyo. Mananatiling matataq ang Departamento sa pag-aambag sa mga nabanggit na inisyatiba kung magkakaroon ng asignaturang Filipino sa kolehiyo, na magtitiyak sa patuloy na pag-iral at pag-unlad nito.

Ikaanim, ginagarantiyan ng pagkakaroon ng Filipino sa DLSU ang aktibong pakikisangkot ng mga guro ng Departamento at bawat mag-aaral na Lasalyano sa mga kolaboratibong pananaliksik na isinusulong ng ibang mga departamento gaya ng Natural Language Processing Department (CCS) kaugnay ng paglinang ng Machine Translation Software sa Filipino, pagsasalin ng iba't ibang materyal tulad ng survey instruments mula sa iba't

ibang disiplina at larangan gaya ng Inhenyeriya, Sikolohiya, Batas, Komersyo, at Ekonomiks, at iba pang gawaing pananaliksik.

Ikapito, sa pamamagitan ng asignaturang Filipino sa DLSU, inaasahang may sapat na katatasan sa wikang pambansa ang sinumang gradweyt ng Pamantasang ito sa pakikipagtalastasan sa iba't ibang pangangailangan o kontekstong pangkomunikasyon pang-akademiko man o pangkultura, tulad ng nililinang sa ibang pamantasan.

Ang pagbura sa asignaturang Filipino sa kolehiyo ay nangangahulugan ding pagbura at paglusaw sa mga Departamento ng Filipino sa buong bansa. Sa kabutihang-palad, tuloy ang pagsusulong ng adbokasiyang makabayan sa wika at edukasyon ng iba't ibang grupo sa loob at labas ng bansa. Maging ang administrasyon ng ilang unibersidad gaya ng University of the Philippines, University of Asia and the Pacific, Philippine Normal University, Polytechnic University of the Philippines, National Teachers' College, Assumption College, Mapua Institute of Technology, Pamantasan ng Lungsod ng Marikina, Xavier University, De La Salle-College of St. Benilde, De La Salle University-Dasmariñas, Technological University of the Philippines, at iba pa, ay nagpahayag ng suporta sa pagkakaroon ng asignaturang Filipino sa kolehiyo sa pamamagitan ng paglagda sa mga posisyon papel na inihanda ng kani-kanilang mga Departamento ng Filipino, o kaya'y paglalahad ng komitment na magdaragdag ng required na asignaturang Filipino.

Malinaw na hindi simpleng usapin ng pagsasalba sa trabaho ng mga guro ang adbokasiyang ito. Ang adbokasiyang ito'y pagsasalba sa kolektibong identidad, sa salamin ng ating kultura, sa daluyan ng diskursong pambansa, at pagtataguyod ng nasyonalistang edukasyon...

Malinaw na hindi simpleng usapin ng pagsasalba sa trabaho ng mga guro ang adbokasiyang ito. Ang adbokasiyang ito'y pagsasalba sa kolektibong identidad, sa salamin ng ating kultura, sa daluyan ng diskursong pambansa, at pagtataguyod ng nasyonalistang edukasyon na huhubog ng mga estudyanteng magiging mga kapaki-pakinabang na mamamayan ng ating bansa. Umaasa kami na sa pamamagitan ng ating sama-samang pagkilos, ang makabayang adbokasiya sa wika at edukasyon ng ating unibersidad na nagluwal na ng mga makabayang lingkod-bayan gaya ni Senador Lorenzo M. Tañada at mga makabayang edukador gaya ni Br.

Andrew Gonzalez, FSC, ay patuloy na mananatiling buhay ngayon at magpakailanman. Hanggang sa mangyari iyon ay ipagluluksa natin ang pagkamatay ng asignaturang Filipino sa ating pamantasan. Ipagluluksa natin ang katotohanan na sa kasaysayan ng ating pamantasan, sa ating henerasyon ay namatay ang ating wikang pambansa.

Sa ganitong diwa, inaanyayaan namin ang buong komunidad na makiisa sa mga panawagan ng Departamento ng Filipino sa pamamagitan ng pagsusuot ng itim na damit o itim na ribbon araw-araw ngayong buwan ng Agosto. Ang gawaing ito ay simula pa lamang ng ating tuluy-tuloy na pakikibaka para sa kapakanan ng wikang Filipino at nasyonalistang edukasyon.

Para sa regular na update hinggil sa pambansang pakikibaka para sa wikang Filipino at makabayang edukasyon, hinihikayat din ang lahat na bisitahin ang www.facebook.com/TANGGOLWIKA

Isulong ang pagkakaroon ng asignaturang Filipino sa kolehiyo!

Gamiting wikang panturo ang Filipino sa iba't ibang asignatura!

Itaguyod ang makabayang edukasyon!

11.

Tuwid na Landas ang Tinahak ni Rizal

*Binigkas sa pagdiriwang na Ika – 150 Anibersaryo
ng Kapanganakan ni Jose Rizal
Calamba, Laguna, 19 Hunyo 2011
Pangulong Benigno Simeon Aquino III*

Nagsimula ang kwento ni Rizal hindi sa kanyang kapanganakan, kundi sa mga pangarap ng kanyang mga magulang na bigyan ng maginhawang buhay ang kanilang pamilya. Bago pa man italaga sa kanila ang apelyidong Rizal, tumungo ang mag-asawang Mercado dito sa Calamba upang itaguyod ang kanilang tahanan at sakahin ang lupaing ipinaupa sa kanila ng mga Dominiko.

Gawa na rin ng pagsusumikap, naabot ng mga Mercado-Rizal ang kanilang mga mithiin. Isinilang po si Jose Protacio Rizal sa isang bahay na bato, na bibihira noong mga panahong iyon. Hindi tulad ng marami sa ilalim ng rehimeng Espanyol lumaki siyang nakakakain ng masasarap na pagkain, nakatira sa isang tahanang hindi natatangay ng bagyo ang mga pader at bubong, at nakapag-aaral sa mga tanyag na paaralan.

Ngunit ang kanilang marangyang pamumuhay ay hindi po nagtagal. Labing-isang taong gulang si Rizal nang dakpin ang kanyang ina, palakarin ng limampung kilometro patungong Sta. Cruz, at itapon sa bilangguan. Wala po siyang naging sala, napag-initan lang ng isang alkaldeng sinasabing alipores ng mga fraile. Hindi pa dito natapos ang kalbalyaro ng kanilang pamilya. Di nagtagal, nagsimula na rin ang pagsamsam ng mga fraile sa mga lupain at ilang ari-arian ng mg Mercado-Rizal.

At kung sa may-kayang pamilya, nagagawa ng mga nasa katungkulang ang ganitong kalupitan, paano pa kaya sa mga Filipinong sa kubo lamang nakatira? O ang mga pamilyang ni hindi makapagpaaral ng kanilang mga anak? Silang mga nakontento na sa bansag ng Indio; silang yumuyukod sa pagdaan ng fraile o guwarda sibil; silang mga kayumanggging nakayapak na kinukutya ng mga de-kalesang Espanyol.

Marahil, ang ganitong mga sitwasyon ng kawalang-katarungan ang unang gumising sa malay at damdamin ni Jose Rizal: may mali sa lipunang kanyang kinabibilangan; may ilang nasanay na sa baluktot na utos at panlalamang ng mga nasa kapangyarihan; at may mga Filipinong tila manhid at bulag na sa kanilang pagiging alipin at sunud-sunuran.

Humarap din sa sangandaan si Jose Rizal: sa isang banda, maaari niyang huwag pansinin ang mga nangyayari sa kanyang paligid. Puwede niyang gamitin ang mga pinag-aran niya sa iba't ibang pamantasan sa Maynila at sa ibang bansa para magpayaman at maghanap ng magandang mapapangasawa. Maaari siyang magpatangay na lamang sa agos ng baluktot na sistema, at kahit pa alam niyang mali, ay makipagplastikan na lang sa mga fraile tuwing may handaan.

At sa sunod-sunod na pagharap niya sa sangandaan-mula sa pagkabinatang pinagkaitan ng ilang karangalan, hanggang sa pagkabayaning tinawag na mag-alayng buhay para sa bayan-hindi naligaw si Rizal sa tuwid na daan.

Nasanay tayo na ang ipinagdiriwang ay ang araw na barilin si Rizal sa Bagumbayan. Marahil, pinakatanyag nang sagisag ng kanyang pagkabayani ang pagharap niya sa balang babaon sa kanyang dibdib. Maaari siyang naglupasay o lumuhod, ngunit hanggang sa huling sandali ng kanyang buhay, buong-tapang siyang nagpamalas ng paninindigan.

Sa harap ng sinasagisag ng kanyang pagkabitay, madaling matabunan ang marami pang ibang pagpapasiyang ginawa ni Rizal na nagsilbing punla ng atin pong kalayaan.

Kung sa loob ng isang silid na puno ng insulares ay tratuhin kang mababang uri dahil sa kulay ng iyong balat, ilan po kaya sa atin ang makatatagal upang magtapos ng medisina? Kung sa harap ng taglamig ay napilitan tayong pagkasiyahin ang isang latang biskuwit mula almusal hanggang hapunan, mapili pa kaya nating magtapos ng nobelang magsisilbing mitsa ng himagsikan? Kung pagmalupitan ang iyong mahal sa buhay, magawa mo kayang tumugon sa paraang mapakikinabangan ng buong bayan?

Pang-araw-araw na sangandaan po itong kinakaharap ni Rizal, at di nalalayo rito ang mga sangandaaang kinakaharap ng marami rin sa atin. Maaaring may ilang bagay na sa unang tingin ay simple at walang agarang epekto sa malawakang sakop ng lipunan, ngunit paglaon ay mag-iiwan ng bakas at magdudulot ng malaking ginhawa sa kapuwa. Mga simple at pang-araw-araw na desisyon gaya ng: gagamit ba ako ng overpass, o mag-jay walking nalang? Magbabayad ba ako ng tamang buwis, o ilulusot ko ang puwedeng ilusot? Kung may makita akong mali, magwawalang-kibo ba ako, o gagawa ng paraan para itama ito?

Hindi po lahat ay pinapalad na tawagin upang magbuwis ng buhay para sa bayan. Subalit para sa nakararami, nasusukat ang pagkabayani sa araw-araw nating pagharap sa maliliit na sangandaan: Ang pagsunod sa batas, ang paggalang sa kapuwa, ang paggawa ng tama sa sinumpaan nating mga tungkulin, at ang manindigan sa atin pong prinsipyo.

Marahil po, matapos ang isa't kalahating siglo, mababaon lamang sa mga libro ang mga ginagawa ng inyo pong gobyerno. Ang pagpapasabay ng ARMM elections sa pambansang halalan; ang pagbabantay sa mgamopolyo; ang pagbubuhos ng pondo sa edukasyon, kalusugan, at conditional cash transfer program – lahat po ito, sakaling mabasa o maikuwento natin sa ating mga apo, ay marahil tatapatan lamang nila ng hikab at kibit ng balikat. Hindi po mauukit sa ginto ang lahat ng ating mga Executive Order, ang mga batas na pinagpuytan ng ating lehislatura, at imaging ang pinakamalalalim na desisyon ng hudikatura.

Tinatanggap ko po ito, at ilang ulit ko na pong idiniin na hindi palakpakan o pagpupugay ang nagtutulak sa aking bumangon araw-araw upang maglingkod sa akin pong mga Boss. Nagtatrabaho tayo para sa bata sa lansangan na kayang maghibla ng isang kuwintas ng sampagita, ngunit ni hindi pa nakakatapak sa loob ng eskuwela. Nagtatrabaho tayo dahil sa isang malayong baryo, sa isang maliit na isla ng Filipinas, maaaring may sanggol na magiging tulad ni Rizal: tapat ang puso, walang-kapantay ang talino, walang-hanggan ang malasakit sa kapuwa, at may wagas na pag-ibig sa bayan. Nagtatrabaho po tayo upang wala nang Filipino ang mangailangan pang magbuwis ng buhay para sa kapakanan ng mga susunod sa kanya.

Noong ika-19 ng Hunyo, 1861, isang sanggol ang isinilang dito sa bayan ng Calamba. Wala pong kakaiba sa kanya: Marahil kasinlaki lang ng

isang nakakuyom na kamao ang kanyang ulo, at ni hindi kayang humawak ng panulat ang kanyang maliliit na kamay na paglaon ay lilikha ng dalawang dakilang obra.

Nabanggit ko na rin lang po, hinihikayat ko po kayong bisitahin ang mga orihinal na manuskrito ang mga nobelang *Noli me Tangere* at *El Filibusterismo* sa National Library. Bukas po iyan ngayong kaarawan ni Rizal, at kung hindi kayo makadaan ngayon, puwede pa rin po ninyo itong bisitahin bukas. Kaya nga po natin idineklarang holiday bukas: para habang ginugunita natin si Rizal, mas makikilala rin natin ang mga gawa niya.

Malinaw po: Hindi ipinanganak na superhero si Jose Rizal. Walang prediksyon sa kanyang kadakilaan; walang nakapagsabing ang anak ng mag-asawang Mercado ay magiging pambansang bayani ng lahing Filipino. Isa't kalahating siglo ang nakalipas, ginugunita pa rin natin ang kanyang kapanganakan, at titingala ang kanyang kadakilaan.

Kinikilala natin si Jose Rizal dahil sa harap ng mga sangandaan ng ating masalimuot na kasaysayan, may isang Fillipinong muli't muli ay piniling gawin ang tama-ang unahin ang kapakanan ng kanyang kapuwa, ang itaguyod ang pagkakaisa para sa kalayaan ng atin pong bansa-kahit pa ang kapalit nito ay ang sarili niyang buhay.

Matagal na pong nakahanay si Rizal sa iba pang mga dakila ng kasaysayan. Ngunit sinabi po niya, sa bibig ng tauhang si Elias sa kanyang *Noli me Tangere*:

“Mamamatay akong di man nakita ang maningning na pagbubukang-liwayway sa aking inang bayan! Kayong makakikita, batiiin ninyo siya – at huwag kalilimutan ang mga nalungkot sa dilim ng gabi!”

Wala po akong dudang binabati na natin ang bukangliwayway ngayon, nang hindi nakalilimot sa mga nalugmok sa dilim, at sumusumpa: Sa bawat pagsubok, kapakanan ng Filipino ang isasapuso namin; sa bawat sangandaan, tuwid na landas ang aming tatahakin.

Tandaan lang po sana natin: Kung ang mga dinadakila natin tulad ni Jose Rizal ay namili ng pansarili, nasaan na kaya tayo ngayon? Narito tayo dahil may mga nanindigan para sa atin. Maging kaaya-aya naman po ang gawin natin, para talaga naman pong sulit ang kanilang isinakripisyong atin.

12.

Dangal at Parangal

*Binigkas sa 2009 Gabling Parangal ng Gawad Palanca
Bienvenido Lumbera
Pambansang Alagad ng Sining sa Panitikan*

Ito ang maningning na gabi na noong magtatapos ang buwan ng Hunyo ay tinanaw-tanaw na ng mga manunulat na lumahok sa taunang patimpalak na mula pa noong dekada 50 ay bukambilig na bilang "Palanca." Sa gabing ito nagaganap ang pagkakamit ng mga mapalad na manlilikha ng medalya, sertipiko at cash, na katibayan na ang kanilang akda ay pinagkaisahan ng mga hurado na gawaran ng gantimpala bilang akdang namumukod sa hanay ng mga akdang pawang humihinging itanghal na karapatdapat parangalan.

Ang Gantimpalang Palanca ay isa nang tradisyon sa kasaysayan ng kontemporaneong panitikan ng Filipinas. Bilang parangal, itinuturing itong katibayang "may dangal" na ikinakapit sa isang akda ang pasya ng tatlo/limang ekspererto na nagsuri at nasiyahan sa tula/kuwento/dula/nobela na kanilang binasa.

Ano ba ang naging batayan sa pagpaparangal sa nagwaging likha? Galing sa akademya ang karaniwang hinirang na hurado, kaya't ang mga propesor at manunulat ay naghahanap ng mga katangiang kinikilala sa unibersidad at kolehiyo bilang makabuluhan at makasining. Makabuluhan dahil ang pinapaksa ay suliraning moral, sosyal at politikal na kinasangkutan ng mga tauhan o persona.

Makasining dahil masinop at kasiya-siyang napalitaw ng mga sangkap ng anyo at ng wika ang suliraning nakabuod sa akda. Ang pagkapagwagi ng akda ay bunga ng matamang pagtimbang sa halaga at ganda ng likha ayon sa mga pamantayang umiiral sa akademya. May mga kritiko at awtor na nagpasubali na sa pamantayang "Palanca", ngunit masasabi naman na sa mahabang panahong namili ang kompetisyong Palanca ng mahuhusay na akda, matagumpay nitong nagampanan ang pagpapalanaganap ng kamalayang makasining sa hanay ng mga kabataang manunulat. Ang mga antolohiya ng nagwaging mga akda na inilabas ng Palanca ay tunay na

kayamanan ng panitikan, at hindi kataka-takang ang Parangal Palanca ay patuloy na kinikilala bilang pamantayang pampanitikan na hindi matatawaran. Tunay na masasandigan ng isang manlilikha ang kanyang mga nagwaging akda bilang mga likhang nagdulot ng dangan sa kanyang pangalan.

Ang dangan na dulot sa isang manlilikha ng isang parangal ay iginagawad ng isang panlipunang institusyon. May mga taong gumagalaw sa loob ng institusyon, at ang tibay ng kanilang pagkilala ay sinusukat ayon sa reputasyon ng mga nagsaya sa gawad. Sa kagandahang-palad ng mga manunulat, ang institusyon kumakatawan sa Gantimpalang Palanca ay empresang pangkalakalan na hindi nakakaramdam ng pangangailangang pakialaman ang resulta ng parangal na itinataguyod nito. Ito ay magandang kapalaran para sa mga manunulat. Ang karangalang kanilang tinatanggap mula sa La Tondeña Incorporada ay walang bahid ng manipulasyong pumapabor sa isa o ilang naghahangad ng “dangan.”

Sa ating kapitalistang lipunan, ang dangan ay kalakal na minimithing makamtan ng mga mamamayang hangad kilalaning nakaaangat ang katayuan sa lipunan. At ang parangal ay pagkakataon na nagbubukas ng daan, kaya’t ang taong may ambisyong matanghal bilang “may dangan” ay humahanap ng paraan upang magkamit ng “dangan.” Maaaring iyon ay taong impluwensyal, maaaring serbisyo, at maaari din namang suhol kung kinakailangan. Nangyayari din ang kabaligtaran. Ginagamit din ng nagbibigay ng “dangan” ang parangal upang pag-ibayuhin ang kanyang impluwensiya sa taong pinararangalan, upang magbayad ng utang na loob sa taong subsob sa paglilingkod sa kanya, at upang suhulan ng “dangan” ang taong gusto niyang maging tauhan.

Ang tinatawag na National Artists Award ay parangal na may mahaba nang kasaysayang nagsimula pa sa panahon ng Martial Law, sa pangangasiwa ni Imelda Marcos bilang kasangkapan ng kanyang asawang diktador. Si Imelda ang itinayong imahen noon ng di-umano’y “nakangiting diktadura,” at ang kanyang pagtataguyod sa sining at kultura ay sinagisag ng paghirang ng mga itinuring niyang ulirang artista na pinarangalan bilang “pambansang artista.”

Ang malansang propagandang nagluwal ng National Artist Award ay kusang kinalimutan ng mga administrasyong namahala sa bansa matapos ang Pag-aalsang EDSA at ang parangal ay naging iginagalang na

institusyon suportado ng Estado na ngayo'y nagkakaloob ng pabuyang pinansiyal sa mga artistang itinatanghal bilang Pambansang Alagad ng Sining.

Ang Tanggapan ng Pangulo na ang kapangyarihang nakapalikod sa parangal at sa ilang pagkakataon ay iginiit na ng Pangulo ang kanyang kapangyarihan bilang patrong umaayon sa estilo ng piyudal na panginoong nagbibigay ng pabuya sa mga artistang kabilang sa kanyang kampon. May pinagkayarian nang proseso ang Cultural Center of the Philippines at ang National Commission for Culture and the Arts sa pagpili ng mga artistang pararangalan, pero hindi ito iginalang ni Presidente Ramos nang iproklama niya ang historyador na si Carlos Quirino bilang National Artist para sa Historical Literature di-umano. Ganoon din ang ginawa ni Presidente Estrada nang parangalan niya si Ernani Cuenco bilang National Artist para sa Musika. Sa ilalim ni Presidente Arroyo, sina Alejandro Roces at Abdulmari Imao ay ipinasok bilang National Artist sa Literatura at National Artist para sa Sining Biswal. At sa kanyang pasya kamakailan, apat na pangalan ang balak parangalan: Cecilia Guidote Alvarez, Carlo Caparas, Jose Moreno at Francisco Manosa. Bukod sa isang lansakang paglabag sa proseso ang pagpapasok ng pangalan ng apat na hindi nagdaan sa proseso, tinanggal pa ang pangalan ng kompositor, propesor, mananaliksik at konduktor na si Ramon Santos sa listahan ng mga lehitimong artista na binuo ng komite ng CCP at NCCA. Nakapopoot na paghamak ang ganyan sa karanganan ng mga artistang nauna nang itinanghal bilang National Artist at pagyurak sa prosesong pinagdaanan ng mga lehitimong Alagad ng Sining.

Ang dangal na dulot ng parangal ay hindi laging kanais-nais. Kailangang malinis ang kamay na nag-aalay nito. At walang manipulasyong ginawa ang tatangap upang magkamit ng karanganan. Ang burak ng transaksiyon politikal ay nagpapamura sa dangal na tinatanggap at sa tumatanggap na rin. Kayong tumanggap ng dangal ngayong gabi, mapalad kayo. Ang parangal sa inyo ay walang bahid ng pamumulitika, pagkat ang tanging hinihingi nito sa pinararangalan ay magpatuloy na lumikha ng masining at makabuluhang mga akda sa mga darating pang araw.

13.

Talumpati sa Pagtatapos 2015

*Talumpati ni Keith Andrew D. Kibanoff
2015 Valedictory Address*

Sa panauhing tagapagsalita, Dr. Andrea Orel Valle; sa Tsanselor ng UP Diliman, Dr. Michael Tan; sa Dekana ng Kolehiyo ng Edukasyon, Dr. Rosario Alonzo; sa ating Prinsipal, Dr. Ronaldo San Jose; sa mga katuwang na prinsipal, Prof. Zenaida Bojo at Prof. Melanie Donkor; mga guro; mga kasama sa paaralan; batchmates; sa mga magulang at panauhin, magandang hapon po sa inyong lahat.

Maraming nadadapa pero iilan lang ang bumabangon. At sa iilang bumabangon mas kaunti ang natututong maglakad. Heto ang isang kwento kung paano ako nadapa at bumangon.

Tandang-tanda ko ang araw ng pagtatapos ko sa kinder. Sabik na sabik ako dahil *valedictorian* ako't magbibigay ng *speech*. Kaya lang absentako noong araw na nag-fitting ng togakaya sobrang laki ng naibigay sa'kin ng school. Natatapakan ko ang toga habang naglalakad at sobrang luwag ng cap sa aking ulo. Noong araw ng pagtatapos namin, ibinigay sa akin ang mic, nagtalumpati ako, at nag-bow. Ngunit pagtayo ko mula sa bow, nagtataka ako kung bakit tumatawa ang mga tao. At nakita ko ang sagot: nandoon na pala ang cap ko sa sahig. At ang masaklap pa, nadapa pa ako sa pagbaba ng stage. Gustong-gusto ko talagang umiyak noon e. Pero dahan-dahan akong bumalik sa stage, kinuha ko ang cap, at ngumiti sa mga tao.

Kahit hindi tayo magkakasama noong kinder, sigurado akong may mga pagkakataong nadapa rin kayo. Marahil naranasan ninyong makaaway ang matalik nyong kaibigan. Baka minsan rin kayong naagawan ng swing. At siguro, nadapa kayo habang naghabulan. Ang mga karanasang ganito ang humuhubog sa kung sino man tayo ngayon. At itong "kung sino man tayo ngayon" ay batay sa ating mga paninidigan.

Siguro naman hindi na bagong konsepto ang paninindigan sa atin. Ang paninindigan ay ang mga pinaglalaban natin; ang mga bagay na nagsisilbing pundasyon ng ating pagkatao. In short, ito ang ating mga prinsipy.

Pero ano nga ba ang pinanindigan natin sa loob ng dalawa, apat, o labing-isang taong nag-aryl tayo sa UPIS? Baka kailangan nating pag-isipan. Pero kung ako ang tatanungan, noong una pa lang ay nanindigan ako noong lumipat akong UPIS. Ang totoo kasi nyan, nagdadawlawang-isip talaga akong mag-aryl dito kasi kumportable na ako sa dati kong paaralan. At siguro iyon ang problema. Ang sabi ng magulang ko kapag lagi kang nasa *comfort zone*, walang *challenge* at doon titigil yung proseso ng pag-unlad. Kaya kahit inaway ko sila noong una, pumayag na rin akong lumipat sa huli.

Naaalala ko ang mga panahong halatang bagong dating lang ako dito. Nagdala pa ako noon ng sobrang bigat na *stroller* kung saan pinagkasya ko yata ang bahay ko. Nag-*lip sync* ako sa pagkanta ng UP Naming Mahal noong orientation. Nag-panic ako noong biglang tumayo at lumipat ng *room* ang mga kaklase ko. Nagpunas ako ng tumutulo kong pawis dahil di ako sanay na sira ang bintilador. Pero unti-unti akong naka-adjust sa mga karaniwang ginagawa ng mga tao rito.

Anuman ang naging resulta ng desisyon kong pumasok sa UPIS, ito ay aking pinanindigan, na pasok sa tema natin: Kabataan, Manindigan sa Matapat na Paglilingkod sa Bayan.

At hindi ito naiiba sa atin. Ano ba ang pinanindigan natin bilang isang batch? Mula sa umpisa, ipinakita natin ang ating pagiging ibang klase. Kasi nga tayo'y Akinse, ibang klase.

Ibang klase tayo sa pagiging maparaan. Ngayong Grade 10, dumaan tayo sa napakaraming hirap tulad ng *thesis*, *oral defense*, talumpati, suring akda, trigonometry, function, at iba pa na hinamon ang ating time management skills at ang ating galing sa pagtimpla ng kape. Nagagawa pa rin nating makakuha ng mataas na grado sa mga output kahit may mga pagkakataong nagka-cram tayo.

Ibang klase tayo sa pagtutulungan. Nakita ko talaga ito noong field trip natin noong Grade 7. Akala nating lahat normal na field trip lang iyon kung saan aaralin natin ang ating kasaysayan, pupunta sa mga historical sites, at makikinig sa lecturer. Hindi natin alam na isang napakasayang adventure ang pinasukan natin noong bumuhos ang ulan at napilitan tayong lumusong sa baha. Noon ko talaga nakita kung paano tayo kumapit sa isa't isa para di tayo maanod ng tubig at sinigurado nating lahat tayo'y ligtas na nakababa sa bundok. Iyon na yata ang pinakamemorable kong field trip sa buong buhay ko.

At higit sa lahat, ibang klase tayo sa pagiging masayahan at spontaneous. Kaya nating maghanap ng mga bagay na magpapasaya sa anumang boring na sitwasyon. Mula sa ating pagbibigay-kahulugan sa “high school rocks”, at sa pagsasabi ng “yeah” sa lahat ng pagkakataon. Ginulat rin natin ang lahat sa mga kaya nating gawin. Naipakita natin ito sa production value ng mga performances natin gaya ng Culmi, Buwan ng Wika, at higit sa lahat, noong nanalo tayong 2nd place sa sobrang XploxiV nating performance sa Powerdance noong Grade 8. Pati nga tayo di makapaniwala sa natamo nating gantimpala.

Napansin kong nag-mature na rin tayo sa pagdaan ng mga taon. Naging mas positibo ang ating pananaw sa buhay. Hindi nga tayo nahirapang tanggapin ang 3rd place natin sa Powerdance ngayong taon dahil alam naman nating nag-enjoy tayo. *Feeling* nga natin tayo ang champion. Dagdag dito, naging mas bukas ang ating mga isipan sa pagtanggap ng mga pagbabago. Halimbawa, napatunayan nating maaari pala nating makasundo ang mga taong akala natin hindi natin magiging kaibigan kapag natuto tayong magpatawad.

Paano ko ba nabuksan ang isip ko? Simple lang: pinanindigan kong magbago. Naisip kong mas masayang may kasamang kaibigan sa pagtanggap ng karanganan kaysa mag-isa lang akong nasa taas. Dahil sa pagbibigay ng oportunidad sa iba, nakatatanggap ka rin ng pagmamahal mula sa kanila.

Itong pagmamahal mula sa iba at para sa iba ang nagtulak sa aking mahalin din ang bagong ako.

Parang kailan lang, hindi ako marunong mag-commute o magpara ng jeep kasi hatid-sundo ako. Pero ngayon, kung saan-saan ako nakakarating dahil mas *independent* na ako.

Parang kailan lang, mag-isa akong nasa Library noong una kong UPIS Week dahil sobrang focused ko sa acads. Pero ngayon, sama-sama tayong nagpupursigeng mag-aryl sa Lib para makatapos.

At parang kailan lang, hindi ko maintindihan kung bakit ako nilipat sa UPIS. Pero ngayon, nakikita ko na ang gusto nilang mangyari sa akin.

Maswerte tayong sa UPIS tayo nag-aryl kasi may edge na tayo pagdating sa kolehiyo. Natutuhan natin ang estilo ng pag-aaryl na hindi

nalilimitahan ng libro kung saan mayroon tayong *academic freedom*. Kaya kahit wala tayong libro, makakagawa pa rin tayo ng paraan upang maintindihan ang aralin ayon sa ating kuryosidad. Dagdag dito, magagamit rin natin ang ating kasanayan sa pakikisalamuha sa iba't ibang klase ng tao batay sa katayuan sa buhay, relihiyon, at iba pang aspeto saanman tayo mag-aryl. At higit sa lahat, naranasan na rin natin kung paano maging Iskolar ng Bayan.

Bilang mga Isko't Iska, kailangan nating panindigan ang mga responsibilidad na kaakibat ng ganito kalaking karangalan. Pagka-graduate natin, kailangan pa rin nating dalhin ang mga aral na itinuro sa atin sa UPIS upang maging kapaki-pakinabang na mamamayan. Panindigan natin ang mga prinsipyong ito:

Honor and Excellence. Maging matapat at ibigay natin ang lahat ng ating makakaya sa bawat gawain. Huwag tayong magpapabiktima sa katamaran. Normal lang kasing tamarin paminsan-minsan pero dapat alam mong may hangganan ito. Dahil wala nang babantay sa atin sa labas kundi ang ating mga sarili.

Service. Paglingkuran natin ang bayan nang may paninindigan. Anuman ang mapili nating larangan sa buhay, panindigan natin. At kung maligaw ka nang konti, hanapin mo lang ang lakas ng loob upang bumalik ulit sa dati at sa tama. Itong pagsisikap at pagbangon ay paraan upang mag-*give back* at pasalamatang mga taong nagpaaral sa atin.

At bilang pasasalamat, nais kong magpasalamat sa Panginoon na lagi tayong binabantayan, minamahal, at pinapatawid. Lahat ng ginagawa namin ay para sa higit na kaluwalhatian mo.

Salamat sa aming mga kapamilya na patuloy na nagtutulak sa aming mag-aryl. Dahil pinalaki nyo kami nang maayos, ibinabalik lang namin sa inyo ang pagmamahal na ibinibigay ninyo. Nais lang namin ay maging *proud* kayo sa amin.

Salamat sa mga magulang ng *batch* na walang sawang gumagabay, sumusuporta, at nagmamahal sa amin. Sa tuwing *feeling* namin na hindi na namin kaya, lagi kayong nandyan upang itulak kami sa tamang landas. Kayo po dapat ang sinasabitang ng medalya. Ang araw po na ito ay para sa inyo.

14.

Buod ng SONA 2015

Ni Kristine Paula Garcia at Jessie Angelo Lee

Isinagawa ang huling State of the Nation Address (SONA) ni Pangulong Benigno Simeon Aquino III noong Hulyo 27 sa Batasang Pambansa. Sa unang bahagi ng kanyang talumpati, binalikan ni Aquino ang mga katiwalian ng nakaraang administrasyon at ang mga suliraning idinulot nito sa bansa. Matapos isa-isahin ang mga anomalya ng nagdaang administrasyon, tinalakay niya ang mga pagbabagong binigay ng kanyang gobyerno sa loob ng limang taon. Ibinahagi rin niya ang mga nais marating sa 2016 bago bumaba sa panunungkulan. Ilan sa mahalagang paksa ang ekonomiya at *labor force*, transportasyon at imprastruktura, edukasyon, at mga batas na nabuo sa ilalim ng kanyang pamumuno.

Pagtaas ng Ekonomiya at Labor Force

Unang ibinahagi ng Pangulo ang pagtaas ng dibidendo ng mga Government-Owned and Controlled Corporations (GOCC). Ipinagmalaki rin niya ang pagtaas ng buwis na nakolekta ng Bureau of Internal Revenue (BIR). Umabot ng ₱1.06T ang nakolekta ng ahensya noong 2012. Ito ang unang beses sa buong kasaysayan ng Pilipinas na umabot ng isang trilyong piso ang kabuuang buwis na nakolekta sa loob ng isang taon. Tumaas ito sa ₱1.3T noong 2013 at ₱1.5T noong 2014.

Naitala noong 2014 ang US\$6.20B na Foreign Direct Investment (FDI) na siyang pinakamataas din sa kasaysayan ng bansa. Pumalo sa ₱2.09T naman ang kabuuang domestic *investments* sa ilalim ng kasalukuyang administrasyon.

Ibinida rin ang paglago ng *manufacturing sector*, pagbaba ng bilang ng labor strikes at unemployment rate, pagbaba ng bilang ng Overseas Filipino Workers (OFW), at ang pagdami ng bilang ng mga pamilyang natulungan ng Pantawid Pamilyang Pilipino Program (4P's). Sa mga pagbabagong

nabanggit, nabansagan ang Pilipinas bilang “Asia’s Rising Star”, “Asia’s Rising Tiger”, at “Asia’s Bright Spot”, ayon kay Aquino.

Transportasyon at Imprastruktura

Ipinagmalaki ni Aquino ang pag-unlad sa sektor ng *aviation*, kagaya nang pagkakaroon ng direct flights papunta sa mga bansang kabilang sa European Union (EU) at ang pagtanggal ng ban sa buong Civil Aviation ng bansa.

Nagkaroon ang Pangulo ng pagkakataon upang talakayin ang isyu sa MRT. Binatikos niya ang kompanyang nagpapatakbo sa tren dahil sa kapabayaan nito, ngunit ipinangako niyang patuloy ang mga hakbang ng gobyerno upang ayusin at i-upgrade ang rail transit. Ibinida ni Aquino ang mga imprastrukturang naipatayo at patuloy na ipinatatayo ng kanyang administrasyon, katulad ng Muntinlupa-Cavite Expressway, Subic-Clark-Tarlac Expressway (SCTEX), at Skyway Extension.

Usapin ng Edukasyon

Sa sektor ng edukasyon, ipinagyabang ni Aquino ang pagtugon ng pamahalaan sa pangangailangan ng mga paaralan. Kabilang na rito ang pagpapatayo ng mga silid-aranan at pagkuha ng mas maraming guro. Ito ang mga hakbang na isinasagawa ng administrasyon upang tugunan ang pagdami ng mga mag-aaral na sasailalim sa K to 12Kurikulum. Sa kasalukuyang taon, mahigit 50% ng kakulangan sa libro, upuan, silid-aranan at guro ang nasolusyonan. Sa 2016, inaasahang tuluyan nang masasagot ang *backlog* sa kagamitang pang-edukasyon.

Papatapos na Pamumuno, Tuloy-Tuloy na Pagbabago

Inilahad ni Aquino na nais niyang maipasa ang Bangsamoro Basic Law bago siya bumaba sa pwesto. Makatutulong ito upang mapanatili ang kapayapaan sa Mindanao. Dagdag pa rito, nais din niyang ipatupad ang *Anti-*

Dynasty Law upang tuluyan nang mapuksa ang korupsyon dulot ng mga pamilyang nagtutulungang makakupit sa kaban ng bayan. Bukod sa mga batas na ito, ipinagmalaki rin niya ang pag-amyenda sa *Cabotage Law* upang siguruhin ang patas na kompetisyon ng mga negosyo sa bansa.

Bilang pagtatapos, binuksan ni Aquino ang usapin ng papalapit na halalan. Inilahad niyang nararapat lamang na mamili ang mga Pilipino ng lider na magtutuloy ng matuwid na daan upang masiguro ang kinabukasan ng bawat Pilipino. Aniya, hindi matutupad ang minimithi nating kinabukasan kung hindi tayo, ang mamamayan at ang pamahalaan, magtutulungan. Mag-uumpisa ito sa pagpili ng karapat-dapat na pinunong gagabay sa ating bansa tungo sa kaunlaran.

“Magtulungan tayo sa pagtahak ng daang matuwid,” ani Aquino.

15.

Ekonomiks sa Diwang Pilipino: Halo-Halo, Tingi-Tingi at Sari-Sari

Tereso S. Tullao, Jr.

Intensyon ng pag-aaral na ito na makapag-ambag sa pagpapaunlad ng wikang Filipino upang lalong mapabilis ang intelektwalisasyon nito. Marapat lamang sundin, hamak man, ang mga katangi-tanging sulatin na pinasimulan ng mga Pilipinong propesor tulad nina Nicanor Tiongson, Virgilio Enriquez, Emerita Quito, Wilfrido Villacorta at Isagani Cruz na gumamit ng wikang Filipino bilang instrumento sa pagsusuri, paglilinaw at pagsasaayos ng mga konseptong naglalarawan ng ating katauhan, buhay at lipunan. Sa sanaysay na ito, tinalakay at sinuri ang limang pangunahing konsepto sa ekonomiks sa diwang Pilipino. Ang layunin ay hindi lamang upang makapagbigay ng panimulang introduksyon sa isang mahalagang sangay ng agham panlipunan kung hindi gamitin ang kaalamang ito sa paglutas ng pangunahing problemang pangkabuhayan at pangkaunlaran.

Mga Susing Salita: pagpapaunlad ng wika, intelektwalisasyon, konsepto sa ekonomiks, diwang Pilipino, problemang pangkabuhayan at pangkaunlaran

16.

Ang Pagiging Deboto Bilang Pakikipagkapwa:

Isang Panimulang Pagsusuri sa mga Liham Pasasalamatng mga Deboto ng Ina ng Laging Saklolo sa Baclaran

Manuel Victor J. Sapitula

Ang pagsusulat ng mga liham-pangkahilingan (petition) at pasasalamat (thanksgiving) ay isa sa mga pangunahing gawain ng mga deboto sa Pembansang Dambana ng Ina ng Laging Saklolo sa Baclaran, Lungsod ng Parañaque. Bilang isang tanda ng popularidad ng uri ng debosyon ito, ang Pembansang Dambana ay nakatatanggap ng humigit-kumulang 2,500 na mga liham sa loob ng isang linggo. Sa papel na ito ay itinuturing ang pagiging deboto bilang isang anyo ng pakikipagkapwa. Batay sa malapitang pagbabasa ng mga liham, makikitang tampok sa mga deboto ang pagka-Ina ni Maria na nagdudulot ng isang pakikipag-ugnayan sa isang itinuturing na “hindi ibang tao” at paghingi ng biyaya mula rito. Ang mga dalumat na ito ay makapagbibigay ng mga panimulang kaisipan sa pag-unawa ng kahalagahan ng paniniwala sa pang-araw-araw na buhay sa pamamagitan ng paglulugar ng pagiging deboto sa konteksto ng pagkatao at kulturang Pilipino.

Mga Susing Salita: biyaya, debosyon, kapwa, paniniwala, relihiyong popular

17.

Ang Wika ng Sillag Festival Bilang Daluyan ng Kultura at Identidad ng mga Ilokano

John A. Amtalao, Jane K. Lartec

Isang makapangyarihang puwersa ng sining, wika, at kultura ang festival na kinasasangkutan ng nagkakaisang lipunan upang ipakilala ang kanilang identidad sa mga paniniwala, gawi, at pagpapahalaga. Siniyasat sa papel na ito ang pagwiwika ng Sillag festival bilang daluyan ng kultura at identidad ng mga Ilokano. Mula sa mga dokumentaryong video at larawan; pakikipanayam sa mga tagapamahala, mga kalahok, at mga manonood ng festival; at aktuwal na panonood ng mga mananaliksik, sinuri sa pamamagitan ng transkripsyon at coding ang mga pahayag at larawang nagpapahiwatig ng kultura at identidad ng mga Ilokano. Lumabas sa resulta ang tatlong temang nagpapahiwatig ng kultura at identidad ng mga Ilokano – ang wika ng produkto, wika ng kasuotan/ kagamitan, at wika ng sayaw na umaayon sa malinaw ng sinag ng buwan. Nagsisilbing lunduyan ng pagkakakilanlan ng isang Ilokano na maaaring ipagmalaki sa buong mundo ang pagging mapagtangi, malikhain, at mapagpasalamat na siyang ipinapakahulugan ng mga temang lumabas sa pagpapakahulugan ng datos. Tunay ngang mayaman ang festival bilang pagkukunan ng mahahalagang impormasyon bilang daluyan ng kultura at identidad ng anumang wika, lahi, at kultura.

Festival is a powerful force that reveals one's identity which encompasses art, language, and culture that represents beliefs, practices, and values of a society. This paper analyzed the language used in Sillag Festival to explore the culture and to distinguish the identity of the Ilokano people. The data were gathered from documentations of videos and pictures; in-depth interviews from administrators/managers, participants, and spectators; and actual observations of the researchers. The transcripts and significant statements were analyzed through coding where three significant themes emerged: the language of products; the language of dances; and the language of costumes. These varied themes show that indeed, Ilocanos are unique, creative, and with high sense of gratitude which they can boast around the world. Truly, festivals are important avenues to reflect the culture and identity of the people whatever language, creed, and culture the people have.

18.

Bionote ni Bienvenido Lumbera

Isinulat ni Rommel Rodriguez

Kilalang manunulat at iskolar ng kultura at panitikan, si Bienvenido Lumbera ay ipinanganak noong Abril 11, 1932 sa Lipa, Batangas. Nag-aral sa Unibersidad de Santo Tomas noong 1950 at sa Indiana University noong 1967. Naging propesor din siya sa Osaka University at University of Hawaii sa Manoa, gayundin din sa iba't ibang unibersidad sa bansa.

Hindi matatawaran ang kontribusyon ni Bien sa larangan ng sining at panitikan. Nakapaglimbag na siya ng mga panandang-bato na antolohiya, nakapagsulat ng iba't ibang dula tulad ng Tales of the Manuvu, Nasa Puso ang Amerika at Hibik at Himagsik nina Victoria Laktaw. Pinarangalan siya bilang Pambansang Alagad ng Sining at nagkamit na rin ng gawad mula sa Ramon Magsaysay Awards para sa Pamamahayag.

Sa kabilang buhay sa sining, hindi nakaligtaan ni Bien ang halaga at ugnayan ng kanyang pagiging iskolar, guro at artista sa lipunan at bayan. Kinikilala ang kanyang ambag sa larangan ng pagtatayo ng mga organisasyong nagtaguyod ng pambansang demokrasya. Bukod sa pagiging Professor Emeritus sa UP Diliman, siya rin ang Chairman Emeritus ng Concerned Artists of the Philippines at Congress of Teachers/Educators for Nationalism and Democracy. Siya rin ang naging tagapanguna sa pagkakatataug ng Alliance of Concerned Teachers, Philippines na nangangalaga naman sa kagalingan ng mga guro sa Pilipinas.

Maraming beses na rin nakasama si Bien sa mga pambansang kilos-protesa. Patuloy siyang nakikibahagi sa pagsulong ng makatuwirang sahod at karapatan ng mga manggagawa. Inilapat niya sa kanyang mga akda ang buhay at himagsik ng mga magsasaka. Naging lunan ng kanyang mga karanasan noong batas militar ang mga obrang tula at awitin. Sa lahat ng ito, isang dakilang patunay si Bien na ang sining ay marapat lamang magsilbi sa mga uring inaapi at pinagsasamantalahan, habang ito rin ay mabisang paraan upang humukin ang mamamayan na makiisa tungo sa paglaya ng bayan

19.

Bionote ni Virgilio Almario

Mas kilala bilang Rio Alma sa mundo ng panitikan, si Virgilio S. Almario ay isang premyadong makata at kritiko bukod pa sa pagiging natatanging tagasalin, patnugot, guro at tagapamahalang kultural.

Lumaki siya sa Camias, San Miguel de Mayumo, Bulacan kung saan ginugol ang kabataan sa komunidad ng mga magsasaka sa panahon ng pagkilos ng Hukbalahap noong mga 1950. Sa kanyang pagtatapos ng A.B. Political Science sa Unibersidad ng Pilipinas noong 1963, kaagad siyang nagturo sa San Miguel High School na kanyang Alma Mater. Dito, sa kanyang sinilangang bayan, kanyang inialay ang mga unang taon ng kanyang propesyon bilang guro ng araling panlipunan.

Sa tag-init ng taong 1963 unang namukadkad ang kanyang buhay bilang makata. Nakasama niya sina Rogelio Mangahas at Lamberto Antonio nang kumuha ng kursong edukasyon sa University of the East at sila-sila ang nagpasimuno ng ikalawang matagumpay na kilusang modernista sa panulaang Filipino. Noong 1967, iniliabas ang unang koleksyon niya ng tula, Makinasyon at Ilang Tula. Sinundan ito ng sampa pang koleksyon kabilang ang bilingual na *Selected Poems 1968-1985*. Ang kanyang mga tula ay inilimbag ng UP Press noong 1998 sa dalawang tomong koleksyon na may pamagat na Una Kong Mileniyum.

Ang unang mga patak ng kanyang panunuring pampanitikan ay inilathala sa *Dawn*, ang lingguhang pahayagan ng University of the East. Naging bahagi ang ilan sa mga ito ng koleksiyong *Ang Makata Sa Panahon ng Makina* (1972) na ngayon ay itinuturing na unang aklat ng kritisismong pampanitikan sa Filipino. Nang lumaon, kanya munang isinantabi ang modernista at formalistang interes para sa gawaing politikal at makabayani. Sumapi siya sa kilusang aktibista at sa panahon ng batas militar ay inalis sa kanyang posisyon sa pagtuturo. Ikinasal siya kay Emelina B. Soriano isang hapon ng bagong taon noong 1973. Habang nasa blacklist ng militar, ibinuhos niya ang oras sa pagsasaliksik sa kasaysayang pampanitikan at tradisyon sa panitikang Pilipino. Ang mga gawaing ito ay nagbunga ng isang mapanghawang sanaysay ukol sa nobela at ilan pang mahalagang

pag-aaral kabilang ang *Taludtod at Talinhaga* (1965; 1991), *Balagtasismo Versus Modernismo* (1984), *Kung Sino ang Kumatha Kina Bagongbanta, Ossorio, Herrera, atbp.* (1992), at *Panitikan ng Rebolusyong 1896* (1993).

Binabaybay din ng kanyang mga gawa ang mahahalagang pag-aaral sa wikang pambansa at makikita ang ilan sa mga ito sa mga publikasyong *Filipino ng mga Filipino* (1993) at *Tradisyon at Wikang Filipino* (1998). Sumulat din siya ng gabay sa estilo, ang *Patnubay sa Masinop na Pagsulat* (1993), at kasalukuyang tinatapos ang pamamatnugot sa pinakamalaking diksiyunaryong monolingual sa Filipino na sinimulan noong siya pa ang direktor ng UP Sentro ng Wika taong 1996.

Pinagtuanan din niya ng pansin ang pagsasalin at pamamatnugot upang lubos pang mapayaman ang danas pampanitikan sa Filipino at makapaghain ng pinakamahuhusay na halimbawa ng panitikan sa mga Filipinong mambabasa at mag-aaral. Naisalin na niya ang pinakamagagaling na makata ng kontemporaryong panahon at makikita ito sa koleksiyong *Makabagong Tinig ng Siglo* (1989). Isinalin din niya ang mga dula nina Nick Joaquin, Bertolt Brecht, Euripides, and Maxim Gorki. Ang salin ng Noli and Fili (1999) ni Rizal na kinomisyong Philippine Centennial Commission ang pinakabago niyang proyekto sa pagsasalin at sinasabing pinakamahusay na pagsasalin ng nobela ni Rizal ayon kina Sen. Blas F. Ople at ng Manila Critics Circle. At di pa rito nagtatapos: nag-edit din siya ng mga koleksyon nina José Corazón de Jesus, Lope K. Santos, Alfredo Navarro Salanga, Pedro Dandan, mga piling batayang aklat sa ekolohiya at panitikang pambata, at ilan pang antolohiya kasama ang *Walang Dekada ng Makabagong Tulang Pilipino* (1981) na nagtampok ng pinili niyang pinakamahuhusay na makata at tula ng ika-20 siglo.

Ang mataas na kalidad ng kanyang mga gawaing pampanitikan at isinusulong na pambansang panitikan sa Filipino ay tiyak namang kinilala ng iba't ibang organisasyon at institusyon kabilang ang Palanca awards, dalawang pinakamataas na karangalan sa Cultural Center of the Philippines, ang Makata ng Taon ng Komision ng Wikang Filipino, ang TOYM for literature, at ang Southeast Asia Write Award sa Bangkok. Kinilala rin siya bilang natatanging Bulakeño sa Gawad Dangal ng Lipi (1993), sa Maynila ay binigyang-parangal sa Gawad Patnubay ng Sining (1992) at sa Gantimpalang Quezon (1993) naman mula sa Lungsod Quezon. Itinanghal siya bilang isa sa natatanging manunulat at artista ng siglo sa CCP centennial celebration.

KABANATA 3:

Ilang Akademikong Sulatin na Nagsasalaysay at Naglalarawan

20.

Solo sa Oslo

Will P. Ortiz

Mahigpit ang hawak ko sa armrest ng upuan ng eroplano patungong Amsterdam. Pinagpapawiasn ako sa loob ng malamig at madilim na lugar. Taong 2005, huling araw iyon ng Hunyo. Kinausap ako ng katabi ko. Isa siyang Pilipinong seaman. Tinanong niya kung saan ako pupunta. "Oslo," sabi ko. "Solo?" Tumango ako, oo nga, naisip ko. Unang pagkakataon kong pumunta sa Europa dahil magsasalita ako sa kumperensiya sa University of Oslo. Solo sa Oslo. Marami akong agam-agam. Hindi ko alam ang lugar. Hindi gayon kalaki ang pera kong dala. Kung marami akong pera, maari akong maligaw, pero dahil tamang-tama lamang, hindi kasama sa plano ko ang lumampas at maligaw.

Pagbaba ng eroplano sa Amsterdam, nakilala ko ang mga Pilipinong seaman na kasamahan ng kasabay ko. Marami silang payo tungo sa paglalakbay. Ngunit di ko na matandaan dahil mayroon lamang akong 30 minuto patungo sa dulo ng airport kung saan naroon ang eroplano ko patungong Oslo. Natatandaan kong malumanay at masaya ang mga tinig nila. Tumakbo na ako habang hila-hila ang aking *stroller* at nakasukbit ang *backpack* na humahampas-hampas sa aking likod. Mas mabilis ang sikdo ng dibdib kaysa sa aking mga paang nanghihina. Hindi lang miminsan akong tinapik at hinawi ng ibang mga manlalakbay na nagmamadali. Tila nauuuna rin ang kanilang pangamba kaysa kanilang mga paa.

Mahigpit ang hawak ko sa armrest ng upuan ng eroplano. Mapusyaw ang ilaw. Patungo na ako ng Oslo. Nandalamig ang mga kamay ko. Wala pa akong tulog simula nang umalis ng Pilipinas na ang ibig sabihii'y 20 oras na akong gising. Sa kabilang *aisle* ng eroplano, ngumiti sa akin ang isang lalaki. Hindi ko alam kung ano ang kanyang lahi. Ngumiti rin ako. "Pinay?" tanong niya. Tumango ako at natuwa. Tanungan kami kung ano ang ginagawa namin. Isa siyang inhinyero at magte-training sa Oslo. Nakilala ko rin ang kasamahan niyang Indonesian. Pagdating namin sa Oslo, linga ako nang linga. Nakahinga ako nang maluwag nang sabihin ng inhinyero na sumabay na ako sa kanila. Maaaring mag-bus o mag-bullet train patungong downtown Oslo. Pinili naming mag-bullet train kahit doble ang bayad dahil 30

minuto lamang ito kumpara sa bus na tatlong oras. Sa loob ng bullet train na halos walang tao, umupo akong malapit sa bintana. Nagsu-zoom ang mga lugar na aming dinaraanan, sumasabay sa kabog ng puso ko habang nakatingin sa luntiang paligid na dinaanan namin. Sa Oslo Central Station kami bumaba. Maraming mga tao, mga nakangiti, maingay. Nagtanong ako sa information kung gaano kalayo ang hostel na tutuluyan ko. Itinuro niya ito sa mapa. Kung lalakarin ko raw ay 30 minuto. Nagulat ako na nasa likod ko pa rin ang inhinyero, sabi niya idadaan na lamang nila ako sa titirhan ko. Bumagal ang napakabilis na sikdo ng puso ko. Isang Mercedes-Benz ang sumundo sa kanila at inihatid nga ako sa tinutuluyan ko.

Maliit ngunit malinis ang *hostel* at malapit sa train station patungong University. Nakatulog ako nang siyam na oras. Para sa isang *insomniac*, isa itong milagro. Binisita ko ang pagdadausan ng kumperensiya kinabukasan, natuwa ako sa lawak nito, naglalakihan ang mga puno. Kapag huminga ka nang malalim, manunuot sa ilong ang amoy ng damo, lupa at lamig.

Yari sa salamin ang malaking gusali ng library nila. Sa loob, mga nakangiting Norwegian volunteers ng kumperensiya ang makikita sa *registration*. May isang *conference participant* ang nagtaas ng boses, di ko alam kung taga-saang bansa. Sabi niya, “*I’m sorry but who speaks English here?*” At sa malumanay na tinig, sinagot siya ng kausap sa matatas na Ingles, “*I do, I do speak English. I’m just not sure what you’re asking me.*” Sa pagitan ng mataas at malumanay na boses na nagsasalimbayan, nagtanong ako sa sa isa pang nasa *registration*. Inasikaso niya akong mabuti at ipinadama sa kanyang ngiti ang “welcome.” Napatitig ako sa babaeng malumanay ang tinig sa pagpapaliwanag, blonde ang kanayang umaalong-along buhok na lagpas balikat, at bughaw ang mga mata. At namangha ako na tila namana niya ang tiyaga ng mga Pilipino sa pakikisama sa mga dayuhang mahirap pakibagayan. *Pagpalain ka, naisip ko.*

Kinakabahan man sa unang bugso ng mga salita sa pagbabasa ng aking papel sa kumperensiya, sa kalagitnaa'y madulas na ang aking mga paliwanag. Sa pagtatapos, maraming iba't ibang mga lahi at ilang mga Pilipino ang aking nakilala. Marami silang mga tanong na maaaring maging paksa ng iba kong pag-aaral ukol sa panitikang pambata.

Nang makatapos ako sa aking presentasyon, lumabas ako at naglakad sa campus. Nakita kong sunod-sunod na nakahilera ang mga bisikleta sa

harap ng library. Nararamdaman ko ang init ng araw sa aking balikat. Umupo ako sa hardin sa harap ng aklatan at tiningnan ang mga naglalabas-masok. Iba't iba ang kulay ng kanilang mga buhok at mata. Isang lalaking estudyanteng may brown na buhok ang lumabas ng library at tinungo ang kanayang nakaparadang bisikleta. Habang tinatanggal niya ang kadena nito, nakita niyang tinitingnan ko siya, ngumiti siya. Nakamata lamang ako. Sumakay siya at ipinedal ang bisikleta papalayo sa gusaling salamin. Ilang pedal lamang at muli niya akong nilingon. Ngumiti ako.

Nang huling araw ng kumperensiya, ninamnam ko ang kaylambot na salmong inaagusan ng natutunaw na butter at katas ng lemon na idinulog sa amin. Ninamnam ko ito tulad ng pagnamnam ko sa pagyakap sa aking pagdating at paglisan sa University of Oslo.

Limang araw akong naglagi sa Oslo kasama ng mga bago at matagal nang kaibigan. Nang malaman ng isang Pilipina na nasa hostel ako, inanyayahan niya akong tumira sa kanyang bahay. Sa maliit kong budget, hindi na ako humindi pa. Ginugol namin ang panahon sa pamamasyal. Halos lahat ng tao ay nasa labas ng mga café. Bakit ka nga naman matutulog kung laging sumisikat ang araw? Halos 20 oras o higit pa ang sikat ng araw sa tag-araw. Para sa isang bansang laging nakakaranas ng lumalamong dilim tuwing winter, isang di-mapapantayang biyaya ang maramdaman at masilayan ang mapagpalang init ng araw. Naroон sila sa kalye, humahalakhak, strapless o sleeveless ang mga blusa ng mga babae. Mga lalaking naka-shorts. Sari-saring kulay, sari-saring wika ang maririnig. Maliwanag kong nakikita ang pagsasanib ng kulay kahit maghahating-gabi. Isang sari-kulay ng mga taal na taga-Oslo at turistang nagsasaya sa “Land of the Midnight Sun.”

Sumakay kami ng ferry sa Radhusbrygge patungo sa iba't ibang museo sa Oslo. Namimigay sila ng leaflets sa turista sa Oslo Central Station. Sa dami ng halos magkakatabing museo, hindi ito kakayaning libutin sa loob ng isang araw. Ngunit isa sa mga museong ito ang tumatak sa aking isipan – ang Viking Museum.

Ngumiti ako sa guwardiya nang pumasok sa museo ng mga piratang Scandinavian. Ngumiti siya at pinapasok ako nang hindi man lamang tinitingnan kung mayroon akong tiket o wala. Nakakatuwa. Ngunit nawala ang aking ngiti nang makita ang nasa bungad na barko na marahil 20 metro ang haba, gawa sa oak at halos buo pa. Ito ang Gokstad (o Gaukstad). Kamangha-

mangha ang inukit na disenyo ng tila ahas at dragon sa gilid nito. May kung anong kilabot ang dala ng mga barko ng Viking na nagsilbing libingan ng namayapa. Inihahatid sila tungo sa kabilang buhay. Siglo walo hanggang labing-isa pa ang mga ito ngunit napreserba maging ang mga alahas ng mga Viking. Tumatayo ang mga balahibo ko sa kamay habang kinukunan ng kamera ang mga naiwang gamit nila.

Nang bumalik ang ferry sa downtown, umupo kami sa dock at bumili ng ice cream sa cone. Halos ₱700 ang presyo nito. Sa saliw ng live jazz na tumutugtog sa malapit na barge, tinatanaw ko ang dagat at ang iba't ibang mga barko. Lumapit sa akin ang seagulls na abuhing-puti ang kulay, hinihingi nila ang french fries na hawak ko. Ibinigay koito sa kanila at tila tumawag pa ng pansin sa kanilang mga kasamang ibon. Nagliparan sila patungo sa akin. Hindi sila takot. Napangiti ako.

Hindi na sumisikdo nang mabilis ang tibok ng puso ko sa loob ng eroplano patungong Pilipinas. Ano nga bang uri ng takot ang sumagi sa akin patungong Oslo? Marahil may takot ako na galing sa lahing Scandinavian pirates ang mga taga-Oslo at ako, sa makitid kong pag-iisip ay may takot sa uri ng mga taong makasasalamuha ko sa ibang bayan. Ngunit magkaiba man ng kulay, may pagkakatulad ang paniniwala ng mga sinaunang Pilipino sa Vikings – ang pagtawid sa kabilang buhay gamit ang bangka o barko. Hindi nga ba't ito ang makikita sa Manunggul jar?

Sa kabuuhan ng aking paglalakbay, kayrami kong naranasang kakaibang pagtanggap, pagtulong mula sa mga taga-Oslo, banyaga at sariling kababayan. Sa kabilang mapusyaw na ilaw, laging naghihintay ang araw. Kung maniniwala ka sa kabaitan ng mga estranghero sa ibang bayan, lagi mo itong makikilala sa anumang paraan, sa ngiti man, payo, paghahatid o sa pagpapatuloy sa iyo nang busong puso sa isang tahanan.

Maluwag na nakapatong sa armrest ang aking mga kamay habang pabalik ng Pilipinas.

21.

Mga Pagsasanay sa Paggalugad sa Siyudad

Eugene Y. Evasco

AYOKONG paniwalaan ang payo na huwag mag-uulit ng bansang pupuntahan. Narinig ko ito sa isang kuwentuhan habang sinasariwa ang mga paglalakbay. Nakadalawang balik na ako sa Bangkok at tatlong ulit sa Hong Kong. Nitong Mayo 2011, nasama ang Singapore sa bansang muli kong binalikan.

Hindi ako pupunta ng Singapore bilang turista. Pumunta ako rito para sa isang kumperensiya sa mga aklat pambata. "Matutuwa ka't makakasama mo ang mga kapwa manunulat," sabi sa akin ng aking tagapaglathala na nagtaguyod sa aking paglalakbay. Isang buong araw lang ang libre upang makagala at matagal kong pinag-isipan kung saan pupunta – sa Botanic Gardens ba, sa museo, o sa Little India upang makakain ng autentikong pagkaing may curry. Ang nalalabing tatlong araw kasi ay para makinig ng mga lektura, maghanda sa paglulunsad ng bersiyong app ng aking aklat, at makipagtalastasan sa kapwa manunulat. Hindi ako dapat magsayang ng oras. Nagtanong-tanong ako. May nagsabing puntahan ko raw ang Bugis para mag-shopping. May nagpayo sa Universal Studios, Sentosa, Night Safari. Sa mga kakilalang iskolar, hinikayat nila ako sa Singapore Art Museum at sa Asian Civilizations Museum. Ang hirap mamili, lalo't gusto kong siksikin sa isang araw lahat.

Kalahati lamang ang laman ng aking maleta paalis ng bansa. Misyon kong punuin ito ng mga libro, paboritong pabango, at kung papalarin ay mga damit at sapatos na hindi ko mahahanap sa Pilipinas. Hindi na ako nagdala pa ng laptop. Wi-Fi ang buong siyudad ng Singapore at mapapakinabangan ko ang iPad. Salamat sa isang kaibigan na nagpahiram sa akin ng kanyang user account sa Wi-Fi.

Sa pagsilip mula eroplano habang lumalapag sa Changi, ramdam kong patungo ako sa modern at sistematikong siyudad. Masasabing matagumpay ang urban planning sa Singapore, malayo sa estado ng kanilang lipunan

noong dekada 60s. Sa airport, tila ako'y nasa mall o lobby ng hotel. Isa lang ang problema: paglabas ng paliparan, daig ko pa ang pumasok sa suan o steam bath sa alinsangan.

Nagmamadali kaming sumakay ng van ng sumundo sa amin patungong Elizabeth Hotel, na nakatindig sa isang burol malapit sa Orchard Road.

Mars 2009 nang una kong makilala ang Orchard. Narito ang Ngee Ann City na katatagpuan ng Kinokuniya, isang bookstore na magdudulot ng ADHD sa sinumang bibliophile. Matatagpuan din dito ang kanilang food court na murang nagbebenta ng kanilang Hainanese Chicken rice. Sa isip ko, dalawa lang talaga ang pakay ko sa unang araw: mga libro at pagkain. Food trip ito, tukso ko sa sarili. R.I.P. diyeta.

Halos wala pang tulog, nilakad namin ang pababa ng burol patungong Orchard. Natural na takot magtaxi ang mga kararating sa bagong lugar. Lagi akong nagko-convert sa isip. "Wala kang mabibili kapag ganyan!" tukso ng mga kapwa-scholar noong nasa France ako at nanghihinayang sa ilalabas na euro. Sa katitipid, inulan kami sa paglalakad. Ulang maligamgam. Maalinsangan, walang malamig na simoy ng hangin. Sa lagkit ko, latik na lang ang kulang at biko na ako.

Pagkaraan ng pagkain ng lamang-tiyang Indonesian food (na agad kong binawi sa pagbili ng iced tea tarik), dumiretso kami sa estasyon ng MRT. Nagtalo pa kami kung kukuha ng tourist pass o hindi. Sa matagal na pagdedesisyon, nagpasya na kaming kumuha upang malaya naming magalugad ang siyudad. Unang destinasyon ang Funan Digital Life Mall, kilala sa mga elektronikong kasangkapan. Limang palapag na ang aming sinuyod at mailap pa sa tutubing kalabaw ang iPad 2. Sumabog daw kasi ang pagawaan nito sa Tsina.

Nagtungo kami sa The Arts House, isang dating lumang gusali ng Parliament House. Naisip ko, malaki ang pagpapahalaga ng Singapore sa kanilang kolonyal na arkitektura. Sa Pilipinas, ang gusaling Art Deco tulad ng Jai-Alai ay tinibag ng pamahalaang lungsod ng Maynila. Ang Mehan Garden ay naging car park, nakatiwangwang lamang ang historikal na Metropolitan Theater. Ang Intramuros ay pinagsulputan na ng Starbucks at iba pang

fastfood na kainan. Muli na namang namulaklak ang mga “sana” sa aking bibig.

Hindi pa nagsisimula ang kumperensiya pero nakahanda na ang eksibit ng mga ilustrasyon. Sinilip ko ang Earshot na pagdadausahan ng paglulunsad ng aking aklat. Pagkaraan, nilibot ko ang pasilyo at nakilala ko ang mga guhit ni Yusof Gajah, isang dakilang ilustrador para sa bata mula sa Malaysia. Pumukaw sa aking pansin ang guhit niya ng makukulay na daan at ang bus na naglalaman ng siyam na elepante. Naakit ako sa tila bata niyang pagguhit. Kinalaunan, napag-alaman kong naïve art pala ang tawag sa estilong iyon.

Umakyat ako ng ikalawang palapag at nasumpungan ang pagsisimula ang paglulunsad ng mga aklat pambata sa wikang Tamil, isa sa opisyal na wika sa Singapore. Interesado akong dumalo ngunit may hinahabol kaming itinerary – ang Asian Civilizations Museum at ang pagbabalik sa Orchard Road para sa Kinokuniya. Nadaanan ko ang Media Mart nang magbebenta na ng mga aklat pambata ng Tulika Books sa India. Napakayaman ng kanilang produksyon at may sariling tatak ang mga ilustrasyon na nakaugat sa kanilang tradisyon. Medyo malayo pa ang dapat isagawa sa mga aklat pambata sa Pillipinas na mahigpit ang kapit sa Kanluraning impluwensiya.

Napagod na ba kami sa kakatunghay ng mga sining? Pagdating namin sa katabing museo, halos maupo na lang kami sa may sulok. Nakapanghihina ang alinsangan kaya paraiso ang airconditioned na lugar. Ito'y isang tikim ng langit. Hindi na kami nagpasyang pumasok pa sa loob (dahil sa pagtitipid) at natuwa na lang sa libreng eksibit ng kasaysayan ng Singapore River at ng kontemporaryong sining Islamiko. Nakakuha ako ng ideya na magtipon ng mga tula pupuri sa Ilog Pasig habang nakikinig sa audio presentation ng mga makatang dumarakila sa ilog Singapore.

Paglabas, napagmasdan namin ang maalamat na Singapore River. Malayong-malayo ito sa mga lumang larawan ng ilog. Ngayon, ligid na ito ng mga matatayog at modernong mga hotel. Makisig pa rin ang braso ng Cavenagh Bridge, ang kaisa-isang suspension bridge at isa sa pinakaluma nilang tulay sa Singapore. Pagtawid, kita namin ang eskultura ng mga batang masayang tatalon sa ilog. Nilikha ito noong 2000 at pinamagatang “The First Generation.” Pakiramdam ko, tumawid ako ng panahon at nagkabuhay ang mga tansong bata. Halos marinig ko ang kanilang halakhakan sa pagsisid at

paglutang sa ilog. Ginulat na lamang ako ng Fullerton Hotel sa harap at ang mala-duriang Esplanade sa di-kalayuan upang sabihing nasa kasalukuyang panahon ako.

Sakay ng bus, nagbalik kami sa Orchard. Dumiretso kami sa Ngee Ann City upang lusubin ang Kinokuniya. Lima hanggang anim na beses ang laki nito kaysa karaniwang bookstore sa Pilipinas at hindi sila nagbebenta ng mga gamit pang-eskuwela, na siyang bumubuhay sa National Book Store. Dalawang oras ang ginugol ko sa pghahanap at pagbabasa. Pagkaraan, bumaba kami sa may Food Village ng Takashimaya. Dito ko muling natikman ang autentikong chicken rice, ang pambansang pagkain nila na maitutumbas sa adobo o sinigang ng Pilipinas. Tila ito tinola na ang ipinansaing sa bigas ay sabaw ng manok. May hiniwang pipino sa tabi nito at may oyster, chili, at ginger sauce na pampalasa.

Mga cellphone na empty batt kami pagkaraang kumain. Masarap mamasyal sa Singapore ngunit mauubos ang lakas sa paglalakad at alinsangan. Gusto pa sana naming mag-window shopping sa kahabaan ng Orchard pero naghihimutok na ang mga binti at talampakan.

Isang benthe ng paghohotel sa Singapore ay ang kanilang breakfast buffet. Sa Hong Kong, kailangan pang pumunta sa kabilang fastfood restaurant para mag-almusal ng tinapay at itlog. Piyesta ang agahang Singapore. Pansin kong may mga agahang tutugma sa panlasa ng kanilang suking parokyano – may pang-Indian, may pang-Muslim, at may pang-Indonesian/Malaysian. May chicken sausage na halal, may roti prata at sarsang curry, at bibihira ang karneng baboy.

Naging makabuluhan ang dalawang araw na kumperensiya ng Asian Festival of Children's Content. Umuunlad ang panitikang pambata ng Singapore dahil sa tangkilik ng kanilang gobyerno. Hindi nakabatay sa komersyo ang paglalathala ng karamihan sa kanilang mga aklat. Pinondohan ang kumperensiya ng kanilang National Book Development Council at nakuha nilang mag-imbita ng mga ekspertong reviewer, editor, at manlilikha ng aklat mula sa Amerika at Australia gaya nina Liz Rosenberg, Neal Porter, Christopher Cheng, at Dianne Wolfer. Napakabuhay ng sining sa bansang inakala kong nakatuon lamang sa pinansiya, turismo, at teknlolohiya.

Kinagabihan, nagpasya kaming makipagkita sa dati kong estudyante. Dito na siya naghahanap-buhay dahil mas malaki ang sahod. Karamihan sa kanila'y nagsimula bilang turista at pagkaraan ng isang linggo'y may trabaho na. Singapore na raw ang bagong Amerika para sa mga propesyonal na Pilipino. Malapit nang pumantay ang Singaporean dollar sa US dollar. Isa pa'y mas malapit sa bansa ang Singapore kaya mas convenient itong dayuhin upang magtrabaho.

Nagpasya kaming kumain sa Makansutra, ang tinatawag na Glutton Bay, sa likod ng Esplanade. Kung sa Pilipinas, tila ito Dampa sa Libis o ang Paluto sa may Ortigas. Umorder kami ng dalawang bandehadong Yang Chow, dalawang platong pancit na maanghang, lumpia, tahong na may sarsa, dalawang uri ng omelette (oyster at onion), at dalawang order ng bonchon-style fried chicken. Naparami ang order namin dahil mga gutom kami (o takaw-mata?). Isa pa, nilakad namin mula The Arts House patungo sa Makansutra. Malayo-layong lakad din iyan, mapapatawad na ang katakawan. Tiniis ko ang anghang dahil hindi libre ang tubig at mahal ang iced tea na de-lata. Ipinagpapasalamat ko ang libreng ice-cold na tubig sa Pilipinas.

Pagkaraan ng nakabubundat na hapunan at kumustahan, naglakad kami sa paligid ng Marina Bay. Paraiso para sa sinumang potograpo ang anino ang mga maiilaw na gusali sa itim na balat ng dagat. Tila ba gusto kong bumalik sa Funan upang bumili ng digital SLR. Mula sa malayo, tila lumapag ang spaceship sa tatlong magkakatabing hotel ng Marina Bay Sands. Wari namang sumabog na dambuhalang golf ball ang Singapore Art Science Museum. Ito ang gabi ng mga photo op upang mabusog ang mga camera at Facebook.

Tulad ng nakaraang gabi, umuwi kami ng hotel na bundat pero empty batt. Pagkaraang maligo (kailangang maligo dahil para na akong fly trap sa lagkit ng balat), tuloy-tuloy na ang aking malalim na pagtulog. Mabuti na lang at hindi gaanong mamahalin ang hotel na aming pinili. Nagiging tulungan lang kasi ito at paliguan ng abalang bisita.

Huling araw na ng kumperensiya. Walang tigil ang palitan ng mga calling card at pagmamalaki sa produksyon ng mga aklat. Nakinig ako sa estado ng paglalathala sa Malaysia, Vietnam, at India. Natuwa ako't magkakaugnay ang tradisyong pampanitikan ng mga bansa sa Asya –

nakaugat sa panitikang-bayan (folklore) angating mga panitikang pambata. May pagsusumikap ding itanghal ang kaluluwang Silangan (Eastern soul) sa pamamagitan ng mga kuwento at tulang pambata. At laging ikinalulungkot ang banta ng mga Kanluraning aklat sa mga pambansang panitikan.

Matagumpay namang naitanghal ang aking aklat sa paglulunsad. Namangha ang mga panauhin dahil kauna-unahan ang Pilipinas sa Timog Silangang Asya sa produksyon ng apps ng aklat pambata para sa Android at iPad. Sa buong kumperensiya, usap-usapan kung papatayin bang mga tablet at e-book reader ang mga aklat. Sa huli, napagtanto na hindi mamamatay ang mga aklat kung mananaig ang nilalaman at kasiningan ng pagkakasulat.

Biernes, huling gabi ko na sa siyudad na ito. Nagpasya akong humiwalay sa mga kasamahang artist, editor, at tagapaglathala. Ito ang gabing akin na akin lamang. Mula Orchard Station, nagtungo ako sa Chinatown. Nakita kong muli ang shophouse dito na kakulay ng mga pambatang birthday cake. Tradisional itong mga bahay na magkakadikit ng mga negosyanteng Tsino. Tindahan, kapihan, o kainan ang unang palapag. Ang taas na bahagi'y tahanan nila.

Mula paglilibot ng Chinatown na para bang Divisoria, bumalik muli ako sa estasyon ng MRT. Ako lang ba ang natutuwa sa pagsakay ng tren sa ibang bansa? Pakiramdam ko kasi'y hindi na ako turista dahil kasama ko ang mga karaniwang tao sa karaniwang lugar. Pinaunlakan ko ang paanyaya ng kaibigang naninirahan sa Eunos. Ito ang distritong pantahanan ng lungsod. Pagbaba, tanaw ko ang mga nagtataasang condominium sa paligid. Para itong pinagpatong-patong na kahon ng posporo mula sa kalayuan.

Malapit sa estasyon, nag-iced tea tarik ako sa kanilang hawker center, na para bang karinderya sa kanto sa atin. Inunti-unti ko ang paghirap nito upang mapahaba rin ang kuwentuhan ng bagong kakilala. Siya'y editor ng mga akdang sinulat ng mga batang Singaporean. Sa kanya ko nalaman na hindi lahat ng Singaporean ay may maalwang buhay. Mataas nga ang suweldo pero mamahalin ang mga bilihin. May mga naghihirap ding pamilya. Ang mga retiradong mamamayan ay kailangan pa muling magtrabaho upang suportahan ang sarili. Hindi sila mabubuhay ng retirement fund lamang. Nabakas ko sa kanyang mga kuwento ang pangungulila sa iniwang pamilya at sa binitawang propesyon bilang guro. Mabuti na lang, may Internet at

webcam na. Gabi-gabi na niyang nakukumusta ang kanyang anak at maybahay.

Pagkaraan ng dalawang oras, maghahating-gabi, tinext ako ng aking mga kasamahan. Nasa Clark Quay raw sila at nagpapakasaya sa huling gabi namin. Pikit-mata akong sumunod at nagtaxi (sarado na ang MRT). Pagdating sa Senor Santos, umorder ako ng serbesa, ng iced tea, at ng Bailey's shake. Nagtataka ako hanggang ngayon kung bakit di nagrebolusyon ang aking sikmura sa iba't ibang inumin. Para akong nasa Malate batay sa pagmamasid sa mga tao sa paligid. Ito ang tambayan ng mga kabataang turista at local. Ito ang kanilang gimikan. Masarap balikan ang nalimot na kabataan sa pagbisita rito. Naglakad kami upang maghanap ng taxi. Medyo nahihiyo ako, parang lumulutang. Di ko alam kung alcohol, antok, o lungkot sa pamamaalam sa lungsod. Nakabibitin. Di bale, may susunod pa namang pagkakataon upang muling dalawin ito. Marahil sa susunod, purong paglilibot lamang gaya ng ordinaryong turista na nakasuverte sa murang pamsahe.

Kinaumaghan, pagkaraan ng buffet, dumiretso na kami sa airport. Napaaga kami at takot yatang maiwan ng eroplano. Para akong nasa Orchard sa paliparan ng Changi. Tila mall ito na tabi-tabi ang tindahan ng pabango, damit, pasalubong, at mga kagamitang elektroniko. Convenient nga para sa huling bugso ng pagwawaldas ng mga manlalakbay. May mga restaurant din. Busog ako sa buffet kaya di na kumain pa.

Naalala kong marami pa pala akong dolyar. Nagtungo ako sa tindahan ng pabango at binili ang pabangong gamit ko, limang taon na ang nakalipas. Dumaluhong ang mga alaala sa muli kong paglanghap ng pamilyar na matamis-asim na pabango. May kumiliti sa aking imahinasyon.

Tinawag ako ni Kiko, ang kasamang artist. Tuwang-tuwa siyang ipinakita sa akin ang kanyang tuklas: libreng power foot massage. Unlimited. Sa Pilipinas, 20 pesos ito sa loob ng limang minuto. Habang hinihintay ang boarding, sinulit namin ang paglamutak ng aparato sa aming binti at talampakan. Kailangan nito ang masinsin at marubdob na masahe sa mahaba-habang nilakad, kailangan nito ang muling pagkokondisyon sa susunod pang tutuklasing siyudad.

22.

Ang Himagsik ni Amanda Bartolome: *Isang Pagbasang Ideolohikal sa DEKADA '70*

Patricia Melendrez-Cruz

Batayang Konseptuwal

Tulad ng agham at ng mga agham panlipunan, isa ring anyo ng pagdalumat sa realidad-makataong realidad-ang panitikan. Bagamat may kairalang hiwalay sa kamalayan ang realidad hindi ito magagagap kundi sa pamamagitan ng kamalayan. Sinasalamin ng kamalayan ang realidad sa anyo ng dalumat. Alalaon baga, ang nagagap na realidad ay isang likha o kayarian, yamang wala tayong nararanasang realidad na hindi pinamamagitanan ngating sariling pananaw at pagpapakahulugan. Anupat maituturing na obhetibo't subhetibo kapwa angating karanasan ng realidad. Ang nasapol na realidad sa isang dako ay repleksyon ng obhetibong realidad at, sa kabilang, ay pamuling likha ng dumadalumat batay sa natutunan o naisaloob na kaparaanan ng pagdalumat.

Sa lipunang nahahati sa mga uri tulad ng sa atin, hindi maiwasang maging ideolohikal ang nasasapol na realidad ng indibidwal. Inililipat-tanim na sa miyembro mula sa kanyang pagkabata ang kakanyahang pagtingin o ang ideolohiya ng uring kinabibilangan o di kaya ang namamayaning ideolohiya sa lipunan sa pamamagitan ng mga institusyon ng panlipunan ng sosyalisasyon tulad ng pamilya, paaralan, simbahan, at mass media na ang layon ay paghubog ng mabuting kasapi. Magka-gayunman, hindi nangangahulugang palagian na't hindi magbabago o mababago ang pinanghahawakang kaparaan ng pagpapakahulugan. Maaaring natuto ng mga bagong kaparaanang magiging daan ng panibagong pagtingin sa realidad. Sa gayon, bagong aspekto ng realidad ang masisiwalat at mawawatasan.

Tulad ng kanyang kapwa, ideolohikal din ang dalumat sa realidad ng manunulat. Kaya lamang paglalarawan-diwa ang natatanging anyo ng pagdalumat niya. Nakasalig sa kanyang pinanghahawakang ideolohiya ang

kabuluhan ng kanyang larawan-diwa. Tumatayo itong pagpapatunay o pagpapasubali sa inuulirang panlipunan (*social ideal*) ng manunulat. Kung gayon, sining ng paglalawan-diwa ang panitikan at tumatayong talinghaga ng realidad. Isa itong makapapangharihan at mabisang kaparaanan sa paglalarawan sa minamahalagang makataong karanasang binigyang-anyo upang maibahagi sa iba.

Yamang lumalabas na ideolohikal ang kalikasan ng panitikan umaalinsunod na ang ideolohiya ay katergoriyang analitikal na makapagpapaliwanag sa kalikasan at tungkuling panlipunan ng panitikan. Bilang kategoriyang analitikal kapwa katunayang pampanitikan at katunayang panlipunan ang ideolohiya. Masusuri ang akdang pampanitikan sa pamamagitan ng panloob nitong balangkas at ng panlabas nitong kasaysayan.

Bilang katunayang pampanitikan, sangkap ng nilalaman at anyo ng akdang pampanitikan ang ideolohiya. Nakapaloob sa tema ng akda ang saloobin, mithiin, pagpapakahulugan, pagpapahalaga, at pamantayan sa pagkilos na pinanghahawakan ng manunulat—ang kanyang mga saligang pagpapahalaga, ang kanyang dalumat sa tao at lipunan, ang kanyang pagsusuri sa umiiral na kaayusan ng kanyang lipunan, ang kanyang pangitain ng mabuting buhay at mabuting lipunan, ang kanyang mga panukalang kaparaanan sa pagsasakatuparan sa naturang pangitain. Hindi nagkakasiya lamang sa pagtulad ng makataong realidad ang manunulat; bagkus, magkapanabay niya itong nililinaw, binibigyang-kahulugan, at tinatayo ayon sa pinanghahawakang ideolohiya.

Umaalinsunod na batayang prinsipyo rin ng pagsasaayos ang ideolohiya-bahagi ng wika at pamamaraan ng paglalawan at pagsasadula ng manunulat. Sapagkat ang panitikan ay isang personal na pananaw sa buhay, sa realidad, ang saloobin ng manunulat sa kanyang paksa o materyal ang nagtatakda sa istilo at teknik na gagamitin niya upang ang tunggaliang ideolohikal sa akda ay malinaw, maipaunawa at maipahayag sa pinakamadula, malikhain, at kasiya-siyang paraan. Ang pananaw ng manunulat, samakatwid, ang pinagmumulan ng panloob na kaisahan ng likhang daigdig sa akda.

Ang ideolohiya naman ang siyang nag-uugnay sa panitikan at sa lipunan. Binibigyang-diin nito ang saligang haka na likhang panlipunan ang

panitikan, samakatuwid, pangkasaysayan. Nagkaugat ang panitikan sa isang tiyak na lipunan, panahon, at kalinangan. Nakikibahagi sa katangian ng niluwalang sinapupunang panlipunan sa pamamagitan ng karanasang panlipunan, ideolohiya, wika, at tradisyon/kumbensiyyong pampanitikan.

Ang nilalaman at anyo na rin ng akda ang magpapakita na ang pagkapangkasaysayan ay estetikong sangkap na likas sa panitikan. Matitingnan ang pagkapangkasaysayan ng anyo bilang isang tiyak na wika, huwarang pampanitikan, sistemang ideolohikal; ng nilalaman bilang isang tiyak na damdamin at pananaw sa buhay.

Mahihinuha sa mga kaisipan, saloobin, at pagpapahalaga sa pagpapakatao at pakikipagkapwa-tao na itinatampok ng manunulat sa kanyang mga akda ang sariling proseso ng sosyalisasyon. Tulad ng ibang indibidwal, napapaloob ang manunulat, at ang kanyang sining, sa isang tiyak na lipunan at kalinangan. Malay man o hindi, nalalaliman ang pansariling ideolohiya ng manunulat ng sa uring kinabibilangan o nais kabilangan, palibhasa, ang uring panlipunan ang pinaka-mahalagang grupong kabibilangan ng manunulat. Ang uri ang nag-uugnay sa manunulat sa mahalagang usapin at pangyayaring panlipunan ng kanyang panahon. Sa lipunang makauri, makauri rin ang ideolohiya at ang namamayaning ideolohiya ay yaong sa nakapangyayaring uri. Maaaring tanggaping buo ng manunulat ang ideolohiya ng uring kinabibilangan o ang namamayaning ideolohiya o di kaya'y tanggihan iyon at bumalangkas ng katawiwas na ideolohiya. Anupat, maaaring maging tagapagtuguyod ang manunulat ng umiiral na kaayusan o tagapamansag ng pagbabagong panlipunan, yamang ang ideolohiya ay isang pagbibigay-katuwiran sa umiiral o ninanais na kaayusang panlipunan.

Ibinubunsod ng ideolohiyang pinanghahawakan ang paglahok ng manunulat sa mga usapin at pagbabakang panlipunan sa kanyang panahon. Sa kanyang pagkaunawa sa katangian ng prosesong panlipunan, kanyang ipinapahayag ang kanyang pinaninindigang panig. Sa lipunang makauri ang pagpanig ay kalikasan mismo ng obhetibong realidad. Kaangkinang likas din ito ng panitikan bilang likha ng kamalayan. Makikita ito sa pamimili at pagsasaayos ng manunulat sa kanyang paksa.

Ang manunulat na may kamulatang pulitikal ay hindi lamang malay sa katunayang ito; higit pa rito, kinikilala't tinatanggap niya na ang pagpanig ay

kahingian ng kanyang pagkamanunulat.Kanyang inilalagay ang sarili sa panig ng puwersang nagpapasulong sa lipunan tungo sa hanap na makataong kaganapan at kaunlaran.Batid niyang hindi katalagahan ang umiiral na kamauring ugnayang panlipunan. Sa pagtural niya sa mga puwersang kanyang tinataguyod o nilalabanan higit siyang nagiging malay at mulat sa kanyang pakikipamuhay sa lipunan bilang tao at/o mamamayan at bilang manunulat.Sa lipunang makauri ang pakikipamuhay na ito ay may katangiang ideolohikal.

Gayundin, ang wika na materyal ng lipunan ay likhang panlipunan, may takdaang ideolohikal at pangkasaysayan. Bawat uri ay may sariling wikang kinapapalooban ng mga sangkap ng pinanghahawakang ideolohiya. Sa pagkatuto ng kasapi sa wika ng kanyang uring kinabibilangan, kasabay na nasususo niya ang mga kahulugang huhubog sa kanyang pagtingin sa realidad. Kung gayon, itinatakda ng kalagayang panlipunan ng indibidwal ang talinghaga at anyo ng pagpapahayag na kanyang gagamitin sa paglalarawan sa makataong realidad. Tutoo rin ito sa manunulat. Ang pansariling wika niya, ibig sabihin, ang kakanyahang paraan ng pag-iisip, pagdama, at pagpapahayag ay hindi maihihiwalay sa isang tiyak na kontekstong panlipunan.

Sa loob naman ng isang tradisyon/kumbensiyyong pampanitikan lumilikha ang manunulat.Maaaring ang kanyang akda ay pagpapatuloy o pagbabalikwas sa kalakarang pampanitikan sa kanyang panahon.Ideolohikal din ang tradisyon/kumbensiyyong pampanitikan.Nagsisilbi itong huwaran ng pagdalumat na nagtatakda at nagsasaayos sa makikita't madarama ng manunulat at, kung gayon, sa kanyang sasabihin.

Nakasalig sa kalikasang ideolohikal ang panitikan ang tungkulin nitong ideolohikal.Hindi nagsusulat ang manunulat para sa sarili lamang, bagamat ang malikhain gawain ay isang paraan ng kaganapan ng pagkatao o ng indibidwasyon. Nagsusulat siya dahil nais niyang maipakibahagi sa kapwa ang minamahalagang karanasan. Ano ang kanyang sasabihin sa kausap? Walang iba kundi ang mga natuklasan niyang katotohanan ng buhay sa makauring lipunang kinapamumuhayan. Palibhasa'y maraming kasuklam-suklam sa lipunang yumuyurak sa pagkatao at pagkamakatao ng nakararaming kapwa, hindi maiwasang ang mga ito ang siya niyang talakayin. Sa gayon, kanyang naimumulat ang mambabasa sa pananagutan nitong panlipunan na tumulong baguhin ang umiiral na makauring kaayusang

panlipunan upang ang minimithing makataong lipunan ay maisakaganapan. Kahimat hindi tuwirang mababago ng panitikan ang naturang kaayusan, maihahanda naman nito ang pagbabago sa larangan ng kamalayan. Sa pagpapalaya sa sambayanang mambabasa sa pagkabilanggo sa namamayaning makauring ideolohiya.

Pagsusuring Ideolohikal sa Dekada '70

Tatangkain sa pag-aaral na ito na balangkasin ang ideolohiyang mahahalaw sa nobelang Dekada '70. Nakaugat ang pag-aaral sa paniniwalang pampanitikan na ang malikhaing pagsusulat ay isang pagbubunyag ng sarili ng manunulat yamang siya ang katalinuhang namamahala sa akdang pampanitikan. Samakatuwid, kasasalaminan ng pananaw sa buhay ng manunulat ang kanyang akda. Sa patalinghagang pagtuturing, ang nobela ay maipapalagay na isang tala ng sariling pagbabayuhay na ideolohikal ng nobelistang si Luwalhati Bautista. Ang hayag na kamalayan niya angating nakakaharap sa pagbasa ng nobela. Ang sarili ring kamalayan ang kanyang nagagagap sa kanyang paglalarawan at pagsasaanyo ng kanyang karanasan. Anupat ang pagsulat ng siya niyang nagiging kaparaanan upang makilala ang sarili—ang kanyang mga dalumat at damdamin. Sa pamamagitan ng pagsulat masasabing nililikha ng manunulat ang kanyang sarili at, inaasahan, ang kanyang lipunan.

Dalumat sa Tao/Sarili: Pagpapakatao

Mahuhulo sa paglalarawan-tauhan at sa aksiyong isinadula na ang saligang pagpapahalagang iniinugan ng Dekada '70 ay ang karapatan at pananagutan ng bawat tao na maisakaganapan ang sarili bilang indibidwal at sosyal na nilalang. Pinakatema ng nobela ang maka-taong katuparan—ang panloob na kaganapan ng indibidwal sa kanyang sarili at ang panlabas niyang kaganapan sa kanyang lipunan. Mahalagang tungkulin ng bawat tauhan ng nobela na alamin at kilalanin ang kani-kanilang sarili upang maisakaganapan ang kani-kanilang sarili upang mai-sakaganapan ang kani-kanilang makataong potensyal.

Pinakapangunahing krisis na kinaharap ng pangunahing tauhan, ni Amanda, ang pag-alam sa kung ano't sino siya bukod sa pagiging asawa't ina. (p. 174)

Balintuna, sapagkat sa kanyang pamilya ang patakarang pinaiiral ng padre de pamilya, ni Julian, ay hayaang ang mga anak ang magpasiya kung anong karera o buhay ang nais nila. Si Gani ay nag-US Navy; si Jules ay sumapi sa kilusang armado; si Em ay naging manunulat na komited; at si Bingo, na kumukuha ng inhinyeriya bilang pagsasaalang-alang sa ama, ay malamang criminology na ang kunin na siya niyang talagang hilig matapos maipaunawa ng ina na “Isang bagay lang ang makaka-please kay Dad....Yong makita niya na maligaya kayo sa pinili n'yong buhay!” (p.204)

Ang nagpapakatao ay mapagkakatiwalaan. Handa nitong isabalikat ang tungkulin hindi lamang sa sarili kundi lalong higit sa kaanak, sa kapwa, sa pamayanan, at sa bayan. Higit sa lahat siya ay may mga pagpapahalaga, paniniwala’t prinsipyong pinaninindigan sukdang pag-alayan, kung kinakailangan, ng buhay. Kinilala’t tanggap ni Julian na tulad ng kanyang si Jules, karapatan din ng iba na sundin ang sarili nila, hanapin ang katuparan nila, at manghawak at panindigan, pumatay man o mamatay, ang kanilang prinsipyo. Sa gayon anya nalilikha ang lalaki. *“Every man should have something he'd die for... A man who had nothing he'd die for is not fit to live.”* (p.52)

Sa simula malalim ang panghahawak ni Julian na ang indibidwal ang umuugit sa sariling kapalaran sa pamamagitan ng sariling pagsisikap. Masusukat ang halaga ng indibidwal sa pamamagitan ng pag-asa sa sarili, ng pagtitiwala sa sariling kakayahang, at pagpupunyaging mapaunlad ang kalagayan sa buhay. Pinanghahawakan niyang ang kaparaaan sa pagsasakatuparan nito ay ang edukasyon – ang pagkakaroon ng mabuting propesyon tulad ng medisina, abogasiya, arkitektura o kaya'y inhinyeriya – mga propesyon may silbi't ambag sa kaunlaran di lamang ng sarili kundi maging ng bayan.

Ngunit nang lumaon sa pamamagitan ng paglilimi’t pagkilos nagawang maligtasan nina Amanda, Julian, Jules, at Em ang pagkatiwalag na ibubunga ng ideolohiyang indibidwalismong liberal. Gayunman, mangyayari lamang ito kung natagpuan na nila ang tunay na pagkatao/sarili. Palibhasa'y hindi na puno ng agam-agam hinggil sa sarili kanilang napagtanto na ang kaganapan ng sarili ay nasa pakikiisa sa kapwa – sa nakararaming api – at pakikiisa sa kolektibong pagkilos ng sambayanan.

Unti-unting nasasangkot ang mag-asawang Amanda't Julian sa tunggaliang ideolohikal dahil sa ginawang paglahok dito ng mga anak: ni Jules sa pamamagitan ng armadong pakikibaka, ni Em sa pamamagitan ng panulat. Nagiging pansamantalang kanlungan ng mga nagiging biktima ng karaasan ng tunggaliang ideolohikal na binigyang-buhay ng mala-kolonyal at maka-uring lipunan. Nasisiyahan ni Amandang "maging pansamantalang ina't yaya ng mga sugatan pero matatapang na tao sa kasalukuyang panahon" sapagkat natuklasan niya sa kanila na siya ay mayroon pang silbi, may magagawa't maiaambag sa mundong ito bukod sa pagiging asawa't ina (p.205). At katuwang niya si Julian na tama ang ginagawa-ang pinaninindigan-ni Jules. Sa pagkamulat na ito kanyang napagpasiyahan na manatili sa Pilipinas (iminumungkahи ni Ganing i-petition ang mga magulang upang makasama niya sa EU) sapagkat "narito ang laban" (p.205).

Tinurol sa nobela na sa kasalukuyang yugto ngating kasaysayan bawat mamamayan ang kinakailangang tumayo't mabilang sa alinman sa dalawang magkatunggaling panig: sa sumisikil sa ating pagpapakatao o sa lumilinang nito. Sa pagbaka sa mga batayang suliranin ng lipunan/bansa, kailangang matuon ang pagsisikap at pagkilos ng bawat indibidwal bilang bahagi ng higit na malawak na pagkilos ng sambayanan tungo sa kalayaan pambansa't panlipunana.

Isinadula sa Dekada '70 ang pagbabanyuhay ng ideolohiya mula sa indibidwalismong liberal tungo sa nasyonalismo na ang linyang pulitikal sa kasalukuyang antas ng tunggaliang ideolohikal ay pambansang demokrasiya. Nilinaw na ang kamalayang makauring tinaglay ng pangunahing tauhan sa pagtatapos ng nobela ay humihigit sa kamalayang makakapwa o makalipunan. Hindi na lamang pakikiramay sa mga kapuspald saan mang saray panlipunan nabibilang ang binigyang-diin kundi ang pagkamalay ng pagkabilang sa isang uri at ng pakikipaglaban sa kapakanan ng naturang uri. Makamasa ang kamalayang makauring ibinabandila ng nobela. Binubuo ng mga uring pinagsasamantalahan sa lipunang mala-kolonyal at mala-piyudal ang masa ng sambayanan. Ito ang mapanlikhang lakas ng kasaysayan na siyang magbubunsod ng pagbabagong panlipunan. Umaalinsunod na ang halaga ng indibidwal ay nasa paglilingkod sa masa ng sambayanan at sa pagtatalaga sa rebolusyunaryong kilusan nito. Sa pagkalinang ng kamalayang makauri ng indibidwal kanyang nailalagay sa dapat kalagayan ang mga pansariling pangarapin sa buhay. Ipinatanaw ng nobela na ang kaganapan ng pagpapakatao/sarili ay nasa pakikiisa't pagtaguyod sa

rebolusyunaryong mithiin ng sambayanan: ang mapalaya ang sarili sa pagkatanikala sa mga lakas na umuunsiyami sa kanyang pagiging tao nang sa gayon ay maitayo ang isang tunay na makataong lipunan. Sabi nga ni Jules sa ina: "Mahal ko'ng anak ko.. para sa mga batang gaya niya kaya kami andito! Gusto namin ng mas magandang lipunan para sa kanila!" (p.135). At sa ama: "...Rev (ang kanyang anak)... kasali siya sa mga batang gusto naming mabigyan ng mas maganda't maayos at makataong lipunan.Para sa kanya at sa iba pang mga batang gaya niya kaya mahalagang magkar'o'n ng pagbabago." (p.187)

Dalumat sa Lipunan: Pakikipagkapwa-Tao

Mahihinuha sa nobela na ang dalumat sa lipunan ay yaong sa kabuuan ng mga institusyon panlipunan at ang kaakibat na ugnayang panlipunang ibinunga. Pinanghahawakan na ang lipunan na binubuo ng kairalan at kamalayang panlipunan ang siyang humuhubog sa kamalayan ng indibidwal.Ang mag-asawang Amanda at Julian sa simula ay likha ng mga panlipunang papel (*social roles*) na siyang kalakaran sa lipunang ginagalawan. Sa huli ang pagbabayuhay ng kanilang pananaw ay ipinakitang buhat sa mga katunayang panlipunang-pagsasamantala, kahirapan, karahasan, pagkatiwalag-ibinunga ng umiiral na kaayusang pangkabuhayan at panlipunan. Sa simula ang pagbabago ng mag-asawa ay bunsod ng damdaming-magulang na nag-aalala sa sasapitin ng mga anak. Nang lumaon kanilang naigpawan ang damdamin sa pagkagagap sa kalikasan ng umiiral na kaayusang panlipunan.Kaya natumpakan ang wastong pagpapasiya't pagkilos.

Ang mga nakita rin sa kanilang lipunan ang siyang humuhubog sa pananaw nina Jules, na naging aktibista, at Em, na naging manunulat. Gayundin kina Gani na nag-US navy at Bingo na malamang ay kumuha ng criminology at maging isang militar. Binuod ang dalumat sa sinipi ni Jules na mga taludtod mula sa isang tula ni Kahlil Gibran na kanyang ipinadala nang isilang ang pamangking si Anna Lisa.Ngunit ang tula ay higit na patungkol kay Em; kay Amanda, sa ina.

Ang inyong anak ay hindi n'yo anak,
Sila'y mga anak na lalaki't babaeng buhay!
Nagdaan sila sa inyo nguni't hindi inyo,
At bagamat pinalaki n'yo sila'y walang
pananagutan sa inyo... (p. 58)

Tiningnan ang lipunan hindi bilang isang nyutral na larangan ng pagpapakatao't pakikipagkapwa-tao o kaya'y isang kaayusang itinadhana kung kaya't di mababago ni dapat baguhin. Sa halip, tiningnan ito bilang layon ng malikhaing pagkilos ng indibidwal, sapagka't ang kaganapan ng kanyang pagkatao ay nakaugnay sa kanayang pakikipagkapwa-tao. Anupat tungkulin niyang tumulong sa pagbabago sa umiiral na kaayusang panlipunan na umuunsiyami sa kaganapan ng sarili nang sa gayon ay maitatag ang lipunang titiyak at lilinang sa pagpapakatao't pakikipagkapwa-tao ng indibidwal.

Ang huwaran ng pakikipagkapwa-tao o ugnayang panlipunan ay pinasalamin sa ugnayang pampamilya. Tumayong talinghaga ng kasalukuyang lipunan ang pamilya Barolome. Kinatawan nila ang ideolohikal na tunggaliang nagaganap sa kasalukuyang panahon. Sina Jules at Ems a kaliwang panig. Sina Gani at Bingo sa kanan. Sina Julian at Amanda ay nadadala sa panig nina Jules at Em.

Pinasalamin sa ugnayang pampamilya ang huwarang pakikipagkapwa-tao o ugnayang panlipunan. Tumatayong talinghaga ng kasalukuyang lipunan ang pamilya Barolome. Nabibigkis ng kasal (ang pag-asawahan) at ng dugo (magulang-anak-kapatid) ang mga indibidwal na bumubuo sa isang pamilya. Sa umiiral na pananaw, anak ang siyang kadahilanan ng pamilya bilang institusyon ng panlipunan. Sa sinapupunan nito nahuhubog ang pagkatao ng mga bata upang lumaking kapaki-pakinabang sa kabibilangang lipunan. Dito unang nalilinang sa katauhan ng bata ang mga pagpapahalagang pangkalinangang gumagabay sa ugnayang panlipunan tulad ng pag-iibigan, pagmamalasakitan, paggalangan, pagsusunuran.

Higit sa seremonya ng kasal, pag-ibig ang matibay na buhol ng isang pag-asawahan. Pinag-isa ng pag-ibig ang mag-asawa – isang puso, isang diwa, isang katawan. Ang kaganapan nila kapwa ay ang isa't isa nang hindi nawawala ang kani-kanilang kaakuhan.

Kung nabibigkis ng pag-ibig ang mag-asawa makapananaig sila sa anumang daluyong ng buhay at bawat krisis na magdaan sa buhay nila ay pagpapatibay at pagpapatatag sa kanilang pagsasama. Hinihingi ng pag-ibig na maging matapat sila sa isa't isa. Ang paminsan-minsan pagkaligaw ng kabiayak ay hindi dapat sumira sa kanilang pagsasama. Sabi nga ni Amand

nang matuklasan na kumaliwa pala ang asawa: “*Forgive and Forget* na lang.” Nagawa niyang pangatwiranan at unawain ang ginawa ng asawa.

Panghabang panahon ang pag-aasawa. Hindi ito kaning mailuluwa kapag napaso. Dapat nasa hustong bait na at handa para harapin ang kapananagutan ng buhay may-asawa sa paglagay sa tahimik. Tulad ng anumang ugnayang kailangang pagsumikapan ng mag-asawa na mapatataugtong ang kanilang pagsasama at ikayaman kapwa ng kanilang pagkatao. Pananagutan nila kapwa ang kanilang pagsasama at ang kanilang pamilya. Sila kapwa ang suhay ng kanilang tahanan. Sininsay sa nobela ang kalakarang pananaw na, higit sa lalaki, sa babae nakaatang ang pananagutang patatagin ang pagsasama upang huwag masira ang tahanan. Ito ay ipinakita sa pamamagitan ng mag-asawang Julian at Amanda. Ang pag-ibig na bumibigkis sa isang pag-asawahang at/o sa isang pamilya ay pinakatawan sa anak, na sa kalakarang pananaw ay siyang kadahilanan ng institusyon ng kasal at ng pamilya, at sa paniniwala, ika nga sa Ingles, “*Marriage of true minds*”. Muntik nang pinaglayo ng nagkakaibang pananaw ang mag-asawang Amanda at Julian. Muli silang pinaglapit ng pag-iisa ng kanilang pananaw sa buhay.

Kinatigan din sa nobela ang paghihiwalay ng isang pag-asawahang hindi magkasundo o di kaya'y nawalan ng pag-ibig ang isa sa isa o sa isa't isa. Ipinakita ito sa kaso ng mag-asawang Gani at Evelyn. Pagkaraan ng bugso ng nasaktang damdaming-iná pagkat ang anak ang hiniwalayan, hinanggaan ni Amanda ang manugang sa pasiya niyang maging matapat sa sarili. Hindi nito sinangkalan ang anak na si Anna Lisa upang panatilihin ang isang pakitang-taong pagsasama.

Datapwat ang higit na itinampok sa nobela ay ang makauring pag-asawahang na kinatawan nina Jules at Mara. Ang damdamin nila sa isa't isa at sa anak ay ipinailalim sa pangunahin nilang tungkulin sa Kilusan. Sila ang halimbawa ng kasabihan sa Ingles na “*the marriage of true minds*.” Ito ang nalining ni Amanda:

Loving, sabi ni Jules, does not mean looking at each other but looking together in the same direction.

Nakaiinggaít ang pagkakasundo ng mga isip nila't loob, ang kapanatagan at katiyakan na ang trabaho ng isa ay hindi

kaagaw ng pansiñ nito, manapa'y bahagi ng kanilang malaking buhay (p. 134)

Ang hantungan ng pagpupunyagi't pagpapakasakit ng makauring pag-asahan ay hindi na lamang ang sarili't anak kundi ang nakararaming pinagkakaitan ng pagkakataong maisakaganapan ang kanilang pagkatao't pagkamakatao. Hanggat hindi ito nangyayari ay hindi rin magiging ganap ang kanilang pagkatao't pagkamakatao.

Ang dalumat sa lipunang inilarawan ay makauri-isang lipunang hati sa iilang mayamang malupa't mamumuhunan at sa nakararaming mahirap na magsasaka't manggagawa. Sa pagitan ng dalawa noon ang panggitnang uri – na maantas din sa pang-itaas, panggitna, at pang-ibaba. Ang pamilya Bartolome batay sa pagkakalarawan sa kanilang katayuang pangkabuhayan ay masasabing nasa panggitna ng panggitnang uri-na kinabibilangan ng maraming propesyunal. Si Julian ay isang inhinyero na may mabuting trabaho sa isang malaking kompanya. Si Amanda man ay mahihinuhang tapos din sa kolehiyo. Marahil ay panitikan ang kanyang major. "Jason" ang ipinangalan sa pang-apat na anak na lalaki. Nagsisipag-aryl sa mabubuting paaralan ang mga anak. Sa isang subdibisyon sila nakatira. Sa pagtaya ni Amanda siya at si Julian at, ngayon, ang kanyang mga anak ay "mga anak ng may sinasabing mga magulang" (p. 116).

Ngayon siya'y mulat na, nalimi ni Amandang ang kanyang pananaw noong bago mamulat ay nalalinan ang burgis na pananaw ng nakapangyayaring uri. Dahil dito hindi niya Makita ang laganap na kahirapan sa labas ng kanyang bakuran. O kung sumasagi man sa isipan sa mga panahong naghahanda na maraming pagkain ang naaksaya, sasabihin niya sa sarili hindi niya "kasalanan ang paghihirap sa maraming panig ng bansa" at hindi niya "utang na ibigay sa ano pa mang kilusan ng pagbabago ang sinuman sa mga anak" niya (p. 116).

Sa pagbabalik-tingin sa mga unang taon ng dekada '70, itiniwalag si Amanda ng ngayo'y tinawag niyang kanyang burgis na pananaw sa umiigting na tunggaliang ideolohikal na ginamit na katwiran sa pagbababa ng Martial Law. Inakala niyang ang mga nagaganap sa paligi maging nang magbunga ng karahasan ay walang kinalaman sa kanya't sa kanyang pamilya. Bagamat kahit paano'y nagdadala rin ng "bakit sa isip niya sa panghihinayang sa mga batang buhay na naputi sa Mendiola't sa paligid ng Kongreso. Ang

tumitinding aktibismo ng kabataan ay inugat niya sa kalikasan ng kabataan: rebelde, mapusok, at gusot na isip. Ang sinisi niya ay ang mga pabayang ina "na kumakalawa sa pamilya (nila't) pumapel sa labor force ng bansa (upang) magbulsa ng perang maipagmamalaki... na galing sa sariling sinabi: "Ano ba'ng ipag-aalala ko? Galing sila (mga anak) sa matinong pamilya... Ang matinong pamilya'y mag-aanak lang ng mating mga tao!" (pp.10-11)

Ngayon natanto ni Amanda na ang gayon niyang pananaw ay sumusuhay at nagpapamalagi sa umiiral na kaayusang panlipunan na di maglalaon ay pagtatalagahang baguhin ng anak na si Jules sa pamamagitan ng sandata at ni Emsa pamamagitan ng panulat na ikinawing sa mapagpalayang kilusan ng uring napangyayarihan. Sa kanyang pagkamulat, ilalagay niya, at maging ni Julian, ang sarili sa panig ng masa ng sambayanan.

Sa pagwawakas ng nobela tataglayin na ni Amanda ang isang makabayan at makamasang oryentasyon. Malilinawan niya na lilok ng imperyalismong Amerikano ang umiiral na lipunang mala-kolonyal at mali-piyudal. Ibinunga ng pamamayani ng imperyalismong Amerikano sa larangan ng kultura ang kaisipang kolonyal na nalinang sa isipan ng Pilipino, na kinatawan ng mag-asawang Bartolome, sa pamamagitan ng edukasyong kolonyal na naghasik at nagpalaganap ng ideolohiyang indibidwalismong liberal.

Ang pagkakahati sa mga uri ay nilinaw ngayon na nakaugat sa relasyon ng kaparaanan ng produksyon sa halip na sa kahinaang moral ng tao. Ibinunga ng naturang kaparaanan ng pagkakahati ng lipunan sa dalawang nagkakatunggaling panig; sa isang panig ng ilang may-ari ng mga kaparaanan ng produksyon at sa kabilang nakararaming nagbibili ng laks pang-isip at pambisig. Hindi makatarungan ang ibinungang ugnayang panlipunan. Impersonal, walang damdam, di makatao ang nalilok na ugnayang panlipunan ng paggawa na nakasalalay sa pagsasamantala't paniniil ng puhunan sa paggawa.

Sa masaklaw at palagom na pagtingin, kung baga sa timbangan, nasa isang dulo ang uring nagmamay-ari sa mga kaparaanan ng paggawa at sa kabilang naman ang masa na natiwalag bilang pangunahing lakas ng produksyon kaya't naging isang bagay na mabibili o mababayarang manilbihan sa puhunan. Sa maikling salita, napasailalim ng puhunan ang

paggawa. Sa ganitong kalagayan o kaayusan hindi maiwasang hindi naging tagibang ang ugnayan ng mga uri. Hindi maiwasang hind imaging mapagsamantala't mapanil ang ugnayan yamang ito ay itinakda ng kalikasan ng kaayusang mala-kolonyal at mala-piyudal. Hindi mapagpantay ang magkabilang dulo ng timbangan dahil sa gaan ng ilang nasa isang dulo at sa bigat naman ng nakararaming nasa kabilia. Magkasalungat ang layon at kapakanan ng dalawang uri. Hangad ng nakatataas na mapanatili ang katayuan; nais naman ng nasa ibaba na makaahon sa kinasadlakan.

Ang dalumat sa lipunan ay yaong larangan ng pagpapakatao't pakikipagkapwa-tao ng indibidwal; ngunit makiling sa nakapangyayaring uri. Dahil dito layon ng napanyayarihang uri ang pagbabagong panlipunan upang maisakaganapan ang sariling makataong potensyal.

Kritikal sa Umiiral na Kaayusang Panlipunan

Sa nobela tinalakay na ang mga katunayang panlipunan ng pagsasamantala, kahirapan, karahasan, pagkatiwalag ay hindi katadhanaan o ugat ng kanser ng lipunan o nagpapatindi sa kumukulong putik ng nagbabantang sasabog na bulking panlipunan. Manapa, niliwanag na ang mga ito ay bunga ng kalakarang kaayusang mala-kolonyal at mala-piyudal ng lipunan/bansa.

Tinukoy na ang pagdaralita ng sambayanan ay isang katunayan ng buhay panlipunan na nakaugat sa kalakarang pagsasamantala ang puhunan sa paggawa sa isang mala-kolonyal at mala-piyudal na lipunan/bansa. Sa kasalukuyang yugto ng pambansang kasaysayan, tinurol na ang mala-kolonyal na kaayusan ng lipunan/bansa ang pangunahing sanhi ng marawal na kalagayang panlipunan ng nakararaming mamamayan. Hawak-sakal ng mga dayuhang korporasyon, sa pangunguna ng Amerikano, ang kabuhayan ng bansa. Hawak nila ang mga panguhahing produkto na kailangan sa pag-iral ng buhay-bansa tulad ng langis. Hindi ang mga bansang may langis at nagluluwas nito ang siyang nagtatakda ng sobrang taas na presyo kundi ang mga kompanya ng langis na karamihan ay pag-aari ng Amerikano. Hawak din nila ang mga saligang kalakal na kailangan para sa makataong pag-iral tulad ng pagkain.

Nagpasok sila rito ng maliit na kapital at nangungutang ng bilyong piso sa mga bangko ng Pilipinas para makapagtayo ng

negosyo rito. Dito rin nila ibinebenta ang kanilang produkto pero ang daan-daang milyong peso na tinutubo ng kanilang mga kompanya ay iniuwi nila pagkatapos sa kanilang bansa. (p.29)

Ang saklaw ng imperyalismong Amerikano ay hindi lamang sa kabuhayan kundi maging sa pang militar, pampolitika't pangkulturang larangan ng buhay-bansa. Di kasi nga nasagkaan angating tunay na pag-unlad. Anumang kaunlarang makikita sa bansa ay hindi nakaabot sa nakararaming mamamayan. Ang tanging nakikinabang ay ang mga dayuhan at ang mga Pilipinong siyang mayhawak sa kapangyarihang pulitikal at pangkabuhayan. Nabansot ang pagyabong ng industriyang Pilipino na ang karamihan ay naging "junior partners" ng mga korporasyong multinasyunal. Ang mga ito pa rin ang siyang nagmamay-ari ng mga malalaking pataniman kaya't sila rin ang nakikinabang sa programang agricultural ng pamahalaan ng ipinilit naman ng mga ahensiya pinagkakautangan tulad ng International Monetary Fund (IMF) at World Bank (WB). Dahil dito nawawalan nang pagkakakitaan ang mga magsasaka at dulo nito ay napipilitang lumikas sa lunsod upang makipagsapalaran kaya lumalala naman ang mga suliraning panlipunan kaugnay ng mga tinaguraing "urban poor" o ang mahihirap na lunsod.

Upang lunasan ang hindi maitatawang pagbulusok ng kabuhayang-bansa, ang laganap na pagdarahop ng nakararaming bilang ng masang Pilipino, at ang napipilang pag-unlad ng bansa, nangutang ang pamahalaan sa IMF at WB na kahimat kapwa binubuo ng lagpas sa isang daan at tatlumpung kasaping bansa ay kapwa dominado't kontrolado ng Amerika. Sa pagtatapos ng nobela umabot na sa \$17 bilyon ang panlabas na utang ng bansa. Kaya't ang buong bansa ay nakasanla na sa IMF at WB.

Di man aminin ngating pamahalaan at maging IMF at WB, ang dalawang ito na ang umuugit sa mga patakarang pangkabuhayan na ipinatutupad ng pamahalaan. Ang plano'y gawin tayong malaking planta ng mga produktong magseserbisyo sa mga pangangailangan ng mga ibang bansa kaya pilit na ginagawang panluwas ang oryentasyon ng ating ekonomiya. Sa kabilang nito hindi naman umuunlad ang kabuhayang bansa pagka't bukod sa nakaasa ito sa pamilihang pandaigdig na siyang nagtatakda sa presyo ng mga iniluluwas na produkto ay mga dayuhang korporasyon pa rin ang may hawak ng larangang ito. Bungang naturang patakaran naging

mang-aangkat tayo maging ng mga pangunahing pangangailangan natin upang mabuhay. Anupat lubusan na tayong nahawakan ng dayuhan.

Bukod sa pangungutang ay niligawan ng pamahalaan ang dayuhang puhunan upang magnegosyo rito. Ang ginamit na panghikayat ay ang kamurahan ng paggawa at ang “tamang klima” sa pamamagitan ng mga mapagkandiling batas sa ilalim ng Investments Incentive Act, tax credit, tax exemption, deduction of expansion re-investment, deduction of labor training expenses, deduction of past losses against earnings of the following periods, at walang tasang paglalabas ng tubo. Hindi magagawa ang lahat ng ito nang hindi ibababa ang Batas Militar na ibinaba nga nuong 21 ng Setyembre 1972.

Palibhasa'y ang nalikhang kalagayan ay halos kumtitil na ng buhay ng nakararaming Pilipino, may mga namulat at kumilos buhat sa iba't ibang sektor ng lipunan upang ipagtanggol ang karapatang mabuhay. Nakagitaw na muli ang mapagpalayang kilusang napapatnubayan ng ideolohiyang nasionalismo na ang ibinabandilang linyang pulitikal ay pambansang demokrasya. Mapapabilang dito ang muling itinatag na Partido Komunista ng Pilipinas nuong 1968 at ang Armaong Hukbo nito – ng New People's Army (NPA) na tinatayang nasa lahat ng ng rehiyon ng bansa at may kabuuang lagpas dalawampung *guerrilla fronts*. Kabilang din ang sumisidhing aktibismo ng mga kabataang makabayan na ang larangan ng pagkilos ay hindi nakulong sa loob ng paaralan kundi sinaklaw din ng malawak na lipunan. Tataas pa ang kamulatang pulitikal ng karamihan sa mga kabataan na magpapalaki pa sa bilang ng Partido Komunista't sa hukbo nito. Kabilang din ang mga unyon at samahang pangmanggagawa't pangmagsasaka na ang karamihan ay susulong ang kamulatan na magiging makauri't makabayan. Kabilang din ang Moro National Liberation Front (MNLF) na sinasabi ng military ay may kaugnayan na sa Partido Komunista. Kabilang din ang mga makabayang samahan ng mga manananggal tulad ng FLAG, MABINI, at PROTEST na nagtatalaga bilang manananggal ng mga kasong pulitikal. Kabilang din ang mga mamamahayag na siyang bubuo sa tinatawag na “alternative press” o ang kataliwas ng pamamahayag ng establisimiyento. Maging ang isang sektor ng mga alagad ng simbahan ay namulat na ang tunay nilang Gawain ay hindi lamang magdasal at magkawanggawa kundi ang makiisa sa pagkilos ng mga naaapi sa ngalan ni Kristo.

Ang kabi-kabila't sama-samang pagkilos ng iba't ibang sektor ng sambayanan ay tinugon ng karahasan at panunupil ng pamahalaang

masasabing bihag nang imperyalismong Amerikano. Hindi na sinino ang progresibo sa subersibo. Kabi-kabila ang hulihan at pagbilanggo (at kaakibat na pagpahirap na pangkatawan at pang-isipan), ang madugong sagupaan na humantong sa pagkaputi ng maraming buhay sa magkabilang panig, ang marahas na pagsugpo sa mga rally, demonstrasyon, at martsang multisektoral at sa mga welga ng mga maggagawa. Ibinunga nito ang pagkatiwalag ng pamahalaan sa mammayan at ang pag-igting ng kilusan ng pagtutol at ang patuloy na paglakas ng armadong pakikibaka ng hukbo ng sambayanan. Hindi lamang napipinto ang digmaang-bayan. Sa katunayan, nagaganap ito. Inugat ng Dekada '70 ang mga kadahilanang pinagmulan nito.

Marahas ang kalikasan ng isang lipunang maka-uri't maka-kolonyal. Dahas ang ipinansusuhay ng imperyalismong Amerikano sa pananatili ng kaayusang mala-kolonyal ng bansa. Tinutustusan at pinalalakas nito ang sandatahang lakas ng pamahalaan upang sugpuin ang mga namumulat at nagbabalikwas na sambayanan. Itinuring na mapanganib para sa kaligtasan ng bansa ang sinumang magkatinig at kumikilos upang baguhin ang mapaniil at di makataong kaayusang panlipunan.

Pasismo ng pamahalaan ang suhay ng mala-kolonyal at maka-uring lipunan. Sa ngalan ng pangangalaga sa kaayusan at kapayapaan ng bansa buong bangis na pinawawalan sa sambayanang Pilipino ang magkakambal na dasas ng imperyalismong Amerikano at ng hawak nitong pamahalaan ng naghaharing uri.

Hindi rin maiwasang hindi mabahiran ng karahasan ang mga bumubuo sa hukbo ng pamahalaan. Bagamat hilig ni Bingo ang *criminology*, natatakot siyang kauwian niya's maging isang PC dahil sa nakikitang kabangisan ng karamihan sa militar. Tanong niya:

.....Bakit pumapatay sila tulad ng ginawa nila kay Kuya Jason(biktima ng salvaging). Ba't sila gano'n kalupit kung minsan? (Nang awtopsiyahin si Jason, lumabas na labimpito ang saksak nito. Tagos sa baga ang iba, tuhog pati puso. May marka din ng itinaling alambre sa pulso niya, talop halos siko, tastas pati hita't tuhod, basag pati bayag). Ba't pati mga mata, minasaker ng special forces sa Sag-od? *I mean, Mom...* hindi sila lahat ng pagkakataon *justified* ang pumatay. Lalong hindi *justified* ang pinatay mo ang tao nangunti-unti. (p.209).

Kahaliling Lipunan

Yaman di lamang at binabansot ng umiiral na kaayusangmala-kolonyal at maka-uri ng lipunan/bansa ang kaganapan ng pagkatao ng makapangyayari't napangyayarihan, tungkulin ng mga namulat sasama-samang isabalikat na baguhin ang umiiral na kaayusan upang mahalinhan ng isang matabang lupang bubuhay at magpapabulas sa pagkamakatao ng lahat ng mamamayan. Sa yugtong ito ngating kasaysayan isang pambansang demokratikong lipunan ang inaadhika't ipinakikipaglaban. Ang pagpapakatao't pakikipagkapwa-tao ng indibidwal ay nakasalalay sa isang tunay na malaya't nagsasariling lipunan/bansa na siyang kaganapan ng kabansaan ng lipunan/bansang Pilipino. Gayundin, sa isang demokratikong lipunan/bansa na tumitiyak at nangangalaga sa karapatan ng bawat indibidwal/mamamayan hindi lamang sa pantay na pagkakataon kundi, higit pa, sa pantay na karapatan sa kaparaanan ng buhay na siyang daan ng kanyang makataong kaganapan. Pinanghahawakan ng nobelista na ang pagpapakatao ng idibidwal ay nagaganap sa kanyang pakikipagkapwa tao sa loob ng isang prosesong historikal. Kung gayon ang lipunan ang siyang larangan ng pagpanday sa sarili ng indibidwal at ito rin ang layon ng kanyang paggawa/pagkilos. Anupat sabay na nagaganap ang pansarili't panlipunang kaganapan. Ang mabuting lipunan ay katumbas ng mabuting tao: ganap, matino, maunlad, malaya, malikhain, nagsasarili.

Hakbangin ng Pagsasakatuparan

Upang maisakatuparan ang minimithing lipunan kinakailangang malinang ang kamalayang makabansa upang maturol na ang imperyalismong Amerikano ang pangunahing kalaban ng sambayanang Pilipino. Kaalinsabay dapat ding malinang ang kamalayang makauri upang mamulat ang mga pinagsasamantalahanang masa ng sambayanan na sila ay nabibilang sa isang uri at dapat nilang ipakipaglaban ang kanilang kapakanan bilang isang uri. Mangyayari lamang ito kung sila'y mabubuklod sa isang kilusang malaya't mapagpalaya. Sa kanilang pagkilos upang iligtas ang sarili sa mga mapaniil at di makataong lakas, gumagawa ng kasaysayan ang masa. Nasa kanila ang mapanlikhang lakas na magbubunsod sa lipunan tungo sa hanap na kaganapan.

Ang paghahasik at paglinang ng kamalayang makabansa't makauri ang siyang layon ng ideolohikal na pakikibaka. Kaalinsabay kailangan din ang

armadong pakikibaka sa panig ng nagbabangong uri. Sapagkat kung hindi ay uubusin sila ng pasismo ng naghaharing uri. Himagsikan ang sandata na bubuwag sa umiiral na mapagsamantala't mapaniil na kaayusan palibhasa'y hindi naman magkukusang magsalang ng sariling kapangyarihan ang katunggali.

Kailangan din ang paglalantad sa mga paniniil at pang-aabuso sa karapatang pantao at ang paninindigang ipakipaglaban ito sa kabilang pagkapanganib ng sarili. Kailangang sa yugtong ito ng pakikibakang maka-uri na magpasiya ang iba't ibang uri ng lipunan tulad ng panggitnang uri na kinabibilangan ng pamilya Bartolome kung saan sila papanig sa tunggaliang makauri, makatarungan ang paggamit ng sandata ng nagbabangong uri sapagkat gamit sa panananggalan ng uri. Makatarungan yamang mapapalaya, mapagbuo, at makatao ang adhikang paggagamitan ng sandata. Ang karahasang kaakibat ng tunggaliang makauri ay maihalaintuald sa karahasang kaugnayan ng pagluwal ng isang buhay.

Ideolohiya Bilang Salik ng Anyo

Kung ang dalumat sa tao at sa lipunan ng nobelista ay ang pagkapanday ng pagkatao sa pakikipagkapwa-tao sa isang tiyak na panahon at lunan, angkop lamang na ang pamagat ng nobela ay Dekada '70. Paksang-diwa ng nobela ang impluwensiya ng lipunan sa pananaw at kilos ng tao. Ipinakita sa nobela kung paano nahubog ng lipunang kinapamumuhayan ang pananaw sa buhay ng mag-anak na Bartolome. Pinalitaw ang dalumat sa paggamit ng isang pamilyang nabibilang sa panggitnang uri. Ito ang uring nananangan sa indibidwal nilang kakayahan o sariling pagpupunyagi ang siyang umuugit ng kanilang kapalaran. Basta't kanilang niloob ay kanilang maisasakatuparan. Ang ideolohiyang ito ang pinabulaanan ng nobela.

Ang tinalakay na dalumat sa tao at sa lipunan ang siyang nagsasaayos sa Dekada '70. Sapagkat dalumat ang prinsipyong pagsasaayos umaalinsunod na didaktikong banghay ang angkop. Ang aksyon ng nobela ay napasailalim ng dalumat. Ang pagiging didaktiko ng banghay ay hindi kapintasan ng nobela palibhasa'y siyang angkop na anyo para sa nilayon ng nobelista.

Ang tagpuan, mga tauhan, at ang aksyon ay siyang kumatawan sa iba't ibang ideolohiyang umiiral sa lipunan at sa hindi maiwasang pagtutunggalian ng mga ito. Ang naturang tunggaliang ideolohikal sa larangan ng kamalayang panlipunan ay ibinunga ng saligang tunggalian sa larangan ng kairalan ng panlipunan. Ang lipunan, bagamat binubuo ng mga tao, ay may kabuuang higit sa mga bumubuo rito. Nagkakaroon ito ng sariling buhay at kung ihahambing sa tao ay may katawan – ang panlipunang kairalan – at kamalayan – ang panlipunang kamalayan. Ang kairalan at kamalayang panlipunan ay kapwa pumapanday sa pagkatao ng indibidwal na kasapi. Hindi naman nangangahulugan na tagaayon at tagatanggap lamang ang indibidwal. Sa kanyang pagpapapsiya at pagkilos naiimpluwensiyan din naman niya ang kairalan at kamalayang panlipunan. Kung siya ay nahuhubog ng lipunan magagawa rin naman niyang hubugin ito nang ayon sa kanyang inaadhika. Ngunit magagawa lamang ito kung ang pagkilos ay sama-samang pagkilos ng malaking bahagdan ng kabuuang bilang ng kasapi.

Sa simula, kinatawan ng mag-asawang Julian at Amanda ang ideolohiyang indibidwalismong liberal. Sa pagtatapos ng nobela panghahawakan nila ang ideolohiyang nasionalismo sa antas ng pambansang demokrasya. Ang anak na si Jules ang may pinakaradikal na pananaw. Kasapi siya ng New People's Army na siyang sinasabing armadong hukbo ng Partido Komunista na sa pagsusuring panlipunan nito ay nanghawak na sa yugtong ito ng Himagsikang Pilipino ang dapat ipakipaglaban ay ang pambansang demokrasya. Ang anak na si Em ay isang manunulat-mamamahayag. Bagamat sinasabing ang kanya lamang pinagtatalagahan ay ang kanyang panulat siya naman ay kasapi sa isang samahang nanalig at nangangalaga sa karapatang pantao ng mga mamamayan. Kanyang inilalantad ang mga pagsasamantala't kawalang katarungan at karahasang nagaganap sanhi ng umiiral na kaayusang pangkabuhayan at panlipunan. Ang anak na si Gani ay nag-US Navy at naninirahan na sa Amerika sa piling ng ikalawang asawa na isang Amerikana. Para sa kanya ang tugatog ng mabuting buhay ay ang maghanapbhay at manirahan sa Amerika. Ang bunsong si Bingo ay nasa unang taon sa kolehiyo. Kumukuha siya ng *engineering* bilang pagsasaalang-alang sa ama. Ngunit malamang ay lumipat sa *criminology* matapos maipaunawa ng ina na ang higit na makapagpapaligaya sa ama ay ang makita ang mga anak na maligaya sa pinili nilang buhay. Kung sakaling siya'y imaging PC o NPA kaya, siya ay magiging makatao sapagkat ngayon pa

Iamang ay batid na niyang hindi sa lahat ng pagkakataon ay makatarungan o mapangangatwiran ang pumatay, lalo na ang unti-unting pagpatay sa tao.

Upang maipakita ang impluwensiya ng lipunan sa pagpapakatao isang banghay ng pagkamulat ang ginamit ng nobelista. Sinusugan ang pagbabago ng pananaw ng pangunahing tauhan na si Amanda Bartolome, asawa't ina. Siya rin ang ginawang tagapagsalaysay. Kahimat si Amanda ang pangunahing tauhan ang tuon ay hindi sa kanyang kakanyahang katangian. Kaya hindi dapat hanapan ng realismong sikolohikal ang paglalarawan-tauhann sa kanya. Hindi siya dapat hanapan ng pansariling kasaysayan. Ang tuon ay nasa kanyang kamalayan at ang pagbabanyuhay nito ang siyang isinadula sa pamamagitan ng mga krisis na kanyang kinaharap bilang babae, asawa, anak at mamamayan. Ang naturang krisis ay kaugnay ng mga mahalagang usapin at kilusang panlipunan. Inilarawang mapagmuni ang tauhan at batay sa napag-alaman ay nagpasiya't kumilos.

Isang likhang daigdig ng mga pagpapahalaga, saloobin, at pananaw ang itinampok ng nobela sa pamamagitan ng panauhang ginamit. Sentral na pagpapahalaga ang makataong kaganapan – ang panloob na kaganapan bilang indibidwal at ang panlabas na kaganapan bilang sosyal na nilalang (*social being*).

Ipinakita sa pamamagitan ng pangunahing tauhang si Amanda at sa mga pantulong na tauhan – ang mag-aamang-katakdang panlipunan – sa pamamagitan ng magkasalungat na ideolohiya sa lipunang pinamumuhayan na pumatnubay sa kanilang pananaw at pagkilos bilang lalaki, babae; mag-asawa; magulang, anak, mamamayan.

Balintuna, ngunit ang kapwa na katatagpuan ng indibidwal ng kanyang pagkatao ay maaari ring maging sagwil sa kaganapan ang pangunahing tauhan sa kabilang papel niya bilang asawa't ina. Sa pamantayan ng lipunan at maging ng sa sarili ay masasabing naging mabuti siyang asawa't ina. At nakadama siya ng kasiyahan sapagkat nasuhayan ang kanyang pagpapahalaga sa sarili-isang pagpapahalaga na nang lumaon ay nalimi niyang hindi talagang kanya kundi ipinatanaw sa kanya ng lipunan. Siya pala ay nahubog ng lipunan ayon sa larawang nais niyon at hindi siya talaga ang humubog sa sarili ayon sa larawang nais niya. Sa kanyang pagpapasailalim ng sarili sa asawa't mga anak ay nanganib mawala ang kanyang kaakuhan. Kaya unti-unti siyang nakadama ng kawalang-kasiyahan at kahungkagan.

Isang taon na naman ang nakalagpas sa buhay ko nang wala akong ginawa. Oo, marami 'kong ginagawa...pero wala isa mang parasa 'kin. (p. 68).

Wala akong nadamang tuwa sa nakaraang paghihiwalay ng taon. Kung may nadadama man ako, 'yon ay ang matingkad na pagkabalisa sa isang taon na naman ang nadagdagan sa buhay ko, at sa tunitindi pang kakulangan nito (p. 173).

Kakulangan...Sa loob ng dalawampu't pitong taon ng pagiging asawa ko'y hindi ako ganap na umunlad bilang tao. Nanganak lang ako't naging ina at wala na. Tumigil na ako sa pagiging gano'n. Nawala na'ko pagkatapos n'yon. Nagsilbing bantay na lang ako sa paghanap at pagkatagpo ni Julian ng katuparan niya bilang tao, sa paglaki ng mga bata't pagtuklas ng kanilang kakayaan at kahalagahan. (p. 173).

Sa proseso nito, walang nag-abalang magtanong kung ano ang mga kaangkinan ko naman. Ni ako, hindi ko alam kung ano pa ako liban sa asawa't ina (p. 173).

Aalis ako (sa mundo) nang di natuklasan kung ano ang iba pang kaya kong gawin, nang hindi nila ganap na nakilala kung sino, kung ano. Dahil ako mismo'y hindi ko alam kung ako! (p. 174)

Ironikal ito yamang ang liberal na panununtunang karapatan sa pag-ugit sa sariling buhay ang siyang pinanghawakan ng mag-asawang Bartolome sa pagpapalaki ng mga anak. Hindi sila nakikialam sa gustong kuning karera ng mga anak o sa nais nilang maging buhay basta "maligaya kayo sa pinili n'yong buhay" (p.204).

Ang asawa't mga anak, ang kaparaanan ng kanyang kaganapan, ay naging kaparaanan ng kanyang pagkaalipin.

Hindi namalayan ni Amanda na kanyang naisaloob ang sistema ng mga tuntunin sa nilakhang kalinangan na nagsilbing daan ng pagkakaroon at pagpapanatili sa pagpapahalaga sa sarili. Sa pamamagitan ng kalinangan napaniwala ang bawat indibidwal na siya ay mahalaga sa isang daigdig na makabuluhan. Sa pamamagitan ng mga tuntunin ng mga papel panlipunan

(social roles) nalalaman ng indibidwal kung paano siya kikilos at kung ano ang dapat niyang madama habang ginagampanan ang kanyang papel sa buhay panlipunan. Makaaasa siyang gayundin ang gagawin ng iba, o matutumpakan nila kung paano siya tatanggapin o pakikitunguhan. Sa gayon, nasusuhayan nila ang isa't isa (Sebastian Vilangiyil, "Character as a Vital Lie: The Protagonists in Six Filipino Novels in English," Ph. D. Dissertation, June 1981, p. 21).

Anupat ang mga papel panlipunan at mga katayuan (*status*) ay kaparaanan ng pagsasaayos ng maasahan at naaangkop na kilos mula sa mga taong mahirap mahulaan. Habang ginagampanan ng bawat isa ang kani-kanilang papel at lumalagay sa kani-kanilang dapat kalagyan, walang matatakot at bawat isa'y magiging ligtas sa kanyang pagpapahalaga sa sarili, palibhasa'y

The supreme law (of life) is this: the sense of worth of the self shall not be allowed to be diminished.(Alfred Adler, The Individual Psychology of Alfred Adler, ed. Ansbacher, Heinz and Rowena. New York: Basic Books, 1946, p. 358).

Datapwat may hindi mabuting aspekto rin ito.

First we discover who society says we are: then we build our identity on performance in that part. If we uphold our part in the performance, we are rewarded with social affirmation of our identity. It is hardly an exaggeration to say that we are created in the performance. If we bungle that performance, show that we do not merit the part, we are destroyed—not figuratively, but literally.(Ernest Becker, The Birth and Death of Meaning, New York: The Free Press, 1962, pp. 21-99).

Sapagkat galing sa labas – sa iba – ang pagpapakahulugan sa kanyang buhay, unti-unting nakadama ng kakulangan, kahungkagan si Amanda. Nakadama siya ng pagkatiwalag, ng pagkipot ng kanyang daigdig, ng pagkagapos at pagkayungyung, yamang di niya mabigyang kahulugan ang sarili at ang kanyang daigdig. Ang nadarama ni Amanda ay bunga ng pangayaring hindi siya ang nakapangayari-hindi mapalabas ang malikhain niyang kapangyarihan o kakayahang-kaya waring walang kabuluhan ang buhay niya. At sa lipunang kinabibilangan ang babae ay napapailalim sa lalaki – nagiging tauhan lang nito:

...iyon ang malungkot na katotohanan sa amin. Tagatimpla lang naman talaga 'ko ng kape ni Julian, a. Tagamasahé pag masakit ang likod niya. Live-in maid.

Sa unang pagkakataon sa loob ng dalawampung taong nagdaan, gusto kong pagsisihan na naging nanay lang ako ng mga anak ni Julian (p.40).

Kinakatawan ng pamilya Bartolome ang kaayusan at ideolohiyang piyudal at patriyarkal na patuloy na sinusuhayan at pinanatili ng kaayusan at pagpapahalagang kapitalistiko. Sabi nga ni Frederick Engels:

...With the patriarchal family and still more with the singlemonogamous family, household management lost its public character. It no longer concerned society. It became a private service; the wife became the head servant, excluded from all participation in social production...[I]f she carries out her duties in the private service of her family, she remains excluded from public production and unable to earn; and if she wants to take part in public production and earn independently, she cannot carry out her family duties... The modern individual family is founded on the open or concealed domestic composed of these individual families as its molecules... Within the family, the husband is the bourgeois and the wife represents the proletariat. (The Origin of the Family)

Kailangan ng tao ng kahulugan. Kailangang madama niyang siya ang nakapangyayari sa kanyang kalagayan; siya ang gumagawa ng sariling kahulugan. May kaakibat itong suliranin. Sapagkat kanyang pinasusubalian, hindi matanggap ang mga pagpapahalaga ng lipunang pinamumuhayan, ginugulo ang maayos na pamamalakad ng lipunan. Ito ang ibinubunga ng adhikaing makilala ang sarili—ang maging ganap ang sarili—saka lubos na natanggap ni Amanda ang kanyang papel sa buhay bilang asawa't ina. "Unti-unti, napapanatag ang loob ko. Unti-unti, napapawi ang pagtutol ko sa pagiging asawa lang" (p. 182).

Mangyari, ngayon batid niyang napapahalagahan na siya bilang siya – indibidwal – at hindi bilang asawa o ina lang. At sa pagiging ganap ng sarili nagawa niyang igpawan ito kaya hindi nauwi sa pagiging makasarili. Sapagkat hindi na puno ng sariling agam-agam at kasakiman at awa sa sarili,

nagawang maunawaan at mapatawad ni Amanda ang natuklasang pagkaliwa ni Julian.

Pero sa mga panahong ito ay isa na ‘kong mulat at matalinong babae at mahirap man para sa ‘kin ay nagawa kong pangatwirananna nambabae ang asawa. Tao rin ‘yan, ‘kako; naghahanap din ng pagtingin ‘yan. H’wag natin siyang sisihin: *after all, it’s a man’sworld, too.* (p.185)

Nagkulang din naman siya sa asawa sa pagkalulong niya sa mga alalahanin kaugnay ng mga anak lalo na kay Jules. Kaya “*forgive and forget*” si Amanda. Ngunit kung kanya itong natuklasan bago naging ganap ang sarili, malamang gumuho ang mundo niya dahil sa inakalang walang kapatawarang kasalanan ng asawa dahil nasaktan ang kanyang amor propio.

Sa pagiging ganap ng sarili, nagawang ibigay ng lubos ni Amanda ang sarili hindi lamang sa asawa’t mga anak kundi maging sa iba – sa mga biktima ng karahasan at kawalang katarungan ng umiiral na sistemang panlipunan.

...Nasisiyahan akong maging pansamantalang ina at yaya ng mga sugatan pero matatapang na tao ng kasalukuyang panahon. Natuklasan ko sa kanila na mayroon pa rin akong silbi, may magagawa pa’t maiaambag sa mundong ito (p.205).

Ang kaalamang natamo hinggil sa sarili ay kailangang isalin sa pagkilos. Sa pandayan ng buhay nahuhutok ang pagpapakatao’t pakikipagkapwa-tao.

Ang sarili'y natagpuan ni Amanda sa pamamagitan ng paglilimi’t pagharap sa katotohanan. Ito ang kaparaanan ng kanyang pagkamulat. Sa pamamagitan ng paglilimi kanyang napagtagni-tagni ang mga watak-watak at maslimuot na karanasan tungo sa ikaunawa upang matumpakan ang pagpapasiya’t pagkilos.

Tanging ang tao lamang sa mga nilalang ang may kakayahang limiin ang sarili (*self-reflexibility*), ang maging malay na kung kanya mang kaluwalhatian ay kanya rin naming mabigat na dalahin. Ito ang nagbibigay sa kanya ng kaakuhan (*identity*) – nagpapalawak at lumilinang sa sarili. Dulot nito ang pagtitiwala’t paggalang sa sarili.

Gayunman, ang “ako” ay lalang din ng lipunan. Sa lipunan napapanday ang kaakuhan sa pakikipag-ugnayan sa iba pang kaakuahan.

Sapagkat ang nobela ay nobela ng pagkamulat, umaalinsunod na ang pinakaangkop na anyo ay yaong sa isang kamalayang naglilimi. Inilarawan ang pangunahing tauhan na siyang tagpagsalaysay din na mapaglimi. At ang banghay ay ang buhay niyang nilimi. Sa kasalukuyang panahon ganap na ang kamulatan ay pinagbalikan niya ang pinagdaanang buhay sa loob ng kalilipas na dekada. Kronolohikal ang ginamit na pagpapasulong sa aksyon upang masundan ng mambabasa ang pagsulong ng kamalayan ng pangunahing tauhan mula sa pagiging apolitikal tungo sa pagiging pulitisado. Sa pamamagitan ng paglilimi nagawang mahubad ang maskarang nagtatago sa tunay na sarili ng pangunahing tauhan. Ang paglilimi ay katumbas ng akretipo ng paglusong sa balon ng unconscious. Ito ang kaparaanan ng pag-arok sa kaibuturan ng sarili.

Kakambal ng palilimi ang pagharap sa katotohanan o sa suliranin – ang pakikibaka–ang pagkilalang ang batas ng buhay ay pakikibaka: sa kalikasan, sa lipunan, sa sarili. Sa pagharap sa mga krisis na pansarili’t panlipunan napapanday ang pagpapakatao’t pakikipagkapwa-tao. Magapi man o magwagi, ang kahalagahan ng pagiging tao ay nakasalig sa tugon sa mga hamon ng buhay na hinaharap ng buong katapangan. Samakatuwid sa pandayan ng buhay nasusubhan ang pagpapakatao’t pakikipagkapwa-tao. Kinakailangang kainin ang bunga ng puno ng kaalaman upang ang kawalang malay ay maging kamulatan, upang sa pagkamulat ay magawang manindigan at kumilos.

Si Julian ay nahubog ayon sa namamayaning pagtingin sa lalaki bilang asawa’t ama sa labi ng piyudal na ugnayang panlipunan sa mala-kolonyal at maka-uring lipunan. Siya ang lalaki, ang nakapangyayari sa loob man lamang ng kanyang tahanan kung hindi sa labas. Bukambilig nga niya: “*It’s a man’s world.*” Ang kaisipang ito’y binigyang kapahayagan sa tula na sinipi at ibinigay niya sa asawa nang ipanganak ang pangatlong anak na lalaki. Ang mga batang lalaki’y diumano’ynilikha ng Diyos upang “tumayo sa ituktok ng mga bundok, upang gapihin ang mga dagat, galugarin ang mga kapatagan, at akyatin ang mga punong-kahoy.” Sabi nga ni Julian:

...Sang-ilan na lang at ang mga anak mo'y magiging opisyal na mga tao ng panlalaking mundong ito... ang mundong kung saan kayong mga babae'y parang dahong natutuyo sa sanga sa kahihintay sa ngiti't pansin naming mga lalaki. Hanggang sa maawa kaming isali kayo sa ligaya't luwalhati ng mundong ibabaw. Wala kayong magagawa. 'Yon ang batas. *It's a man's world.* (p. 8).

Dagdag pa ni Julian:

...impossible para sa babae na kalabanin ang lalaki. *It's a man's world...* Tinitingala nila kami't iginagalang. *It's a man's world.*" (p. 5).

At nang minsang magkasagutan silang mag-asawa ay ipinamukha sa kanya: "At ayusin mo'ng timbre ng salita mo, Amanda, pag ako'ng kausap mo! Baka nakakalimutan mo: ako ang lalaki sa 'tin!" (pp.39-40).

Dito natauhan si Amanda sa tunay niyang kalagayan bilang asawa: isang tauhan ng kanyang asawa-isang live-in maid (p. 40).

Sa mga anak ang larawan ni Julian ay isang "*Father knows best*" bagamat liberal ang kanyang pamamalakad sa pamilya.

Datapwat lumabas ding paimbabaw lamang ang mataas na pagpapahalaga sa sarili na likha't sinuhayan ng kanyang papel at katayuang panlipunan nang maharap siya sa mga suliranin. Nang pinakakausap ni Amanda si Jules kay Julian dahil sa natuklasang mga bawal na babasahing pulitikal sa silid ng anak at sa pag-aalalang mapahamak ang anak dahil Martial Law na. Kinukutuban si Amanda na pareho ang pinagkakaabalahan ng anak at ng matalik nitong kaibigan si Willy na ayon sa balita ay isang NPA na napatay sa isang sagupaan. Ngunit hindi magawa ni Julian. Hindi niya alam ang sasabihin sa anak. At hindi niya nagawang kausapin hanggang sa tuluyan nangang sumapi si Jules sa sinapian ng kaibigan.

Sa oras na 'yon, nadama ko kay Julian ang mga kanti ng pangamba sa kapaniwalaan na sa malapit na hinaharap ay buong pagkalalaking paninindigan ni Jules (p. 44).

At sa mga sumunod na buwan, nakita ko ang patuloy na pagkailang niya (ni Julian) sa anak, na nagbunga ng unting unting pagkalayo, pagkatiwalag nila sa isa't isa (p. 44)

At nang matatay ang paboritong anak na si Jason, tuluyan nang nagmukhang matanda si Julian, hindi na nakabawi ng sigla, hindi na lubos na muling nagliwanag ang mukha niya na nanatiling may latay ng malagim na karanasan (p. 175). Ang marahas na kamatayan ni Jason na lumabas sa pagsisiyasat ni Em na isang kasu ng salvaging ay hindi nabigyang katarungan. Binabagabag ang budhi ni Julian sa pag-aalalang ang pag-ispoiled niya kay Jason pagkat mahal na mahal niya ito ay maaaring naging sanhi ng kanyang pagkamatay. Gayundin napinsala ang larawan niya bilang lalaki't ama dahil wala siyang nagawa upang mabigyang katarungan ang kamatayan ng anak. Bumababa ang pagpapahalaga niya sa sarili dahil dito. Ang tagong karuwagan ni Julian ay lumitaw nang magsiyasat sa kanilang bahay ang mga militar.

...Mismong si Julian ay kinakitaan ko (ni Amanda) ng malalang panahanhimik na para bang kung maaari'y h'wag siyang makita, ng mga dumating. Nalungkot ako sa naging itsura niya, siya na lagingmay postura ng magiting at mayabang na lalaki (pp. 145-46).

Kahit bilang asawa ay kinakitaan si Julian ng walang katiyakan sa sarili. Nang tanunin siya ni Amanda kung anong palagay niya sa mag-asawang nagkakahiwalay ay "may hinala agad sa mata niya. Na baka pasakalye ko lang ito at may gusto 'kong sabihin sa kanya tungkol sa 'min?" (p. 91).

Sa lipunan natin, inaaasahang matatag ang lalaki, matigas ang loob, at hindi napapadala sa kanyang damdamin. Nang dumating ang anak na si Jules mula sa pag-exposure sa Bicol ang bungad ni Julian sa anak ay "*Well, this calls for a celebration*", subalit alam ni Amanda na

...Hindi 'yon lang ang ibig niyan / ni Julian/ sabihin. Hindi niya gusting basta tapikin-dadlutan na lang sa balikat si Jules. Gusto rin niyang yakapin 'to nang mahigpit pero pinipigil niya ang sarili. Siguro'y dahil kasinlaki na niya si Jules at napapahiya siya. Siguro, ang tingin niya ngayon, sila'y dalawang lalaki... hindi basta mag-ama! (p. 62)

Nang matatay ang anak na si Jason sinabi ni Julian sa nagdadalamhating asawa: "Anak ko rin. Pero maski pa'no'y hindi ko nalilimutan na may anak pa 'kong iba." (p. 169)

... Gayunman, ang pigil na damdamin ay nakahulagpos din. Nang malaman niya buhat kay Em ang tunay na nangyari kay Jason, nasuntok niya ang salamin sabay hiyaw ng P*****! At nabungaran ni Amandang yakap ni Em ang ama, umaagos ang dugo sa nakakuyom-nang-mahigpit na kamao nito. Umiiyak nang malakas ang mag-ama. (p. 164)

Natutong uminom si Julian at dinumog ang sarili sa gawain. Gayunman ang dalamhati at ang *guilt* niya – pagsisi sa sarili sa nangyari sa anak – ang pag-spoiled niya rito dahil pinakamahal niya ito – ay makikita sa pagbabagong pisikal niya.

... Tuluyan na siyang nagmukhang matanda mula nang matatay si Jason, hindi na nakabawi ng sigla, hindi na lubos na muling nagliwanag ang mukha niya na nanatiling may latay ng malagim na karanasan. (p. 175).

Nang pasa Bicol na si Jules upang mag-exposure sa lugar na malala ang *resistance* – sa lugar na pinangyayarihan ng mga sagupan ang epekto kay Julian ay makikita sa

... panginginig ng kamay niyang humawak sa basong inumin, ang pagligwak ng tubig sa gilid ng bibig niya papunta sa leeg, sa polongipampupunta niya sa opisina. Galing sa ref ang tubig pero parang hindi niya naramdaman ang lamig sa balat niya. (p.49)

Tulad ng damdaming-iná matindi rin ang damdaming-ama. At ito'y nalirip din ni Amanda sa nasilip na pagtutol sa mukha ni Julian kasabay ng sabing "Amanda, ama ko! Mga anak ko 'yan! May damdamin din ako sa kanila!" sa bintang ni Amandang mas matatag ang mga lalaki kaysa babae – mas praktikal kaysa emosyonal – na mas matinding dumama ang babae, ang ina, lalo na pagdating sa mga anak (p.52).

Tulad ni Amanda nagkaroon din ng kamulatang pulitikal si Julian sanhi ng mga pinaninindigan ng mga anak. Datí'y walang hilig sa usaping pulitikal si Julian kaya nga hindi niya magawang kausapin si Jules – wala siyang

masasabi rito hinggil sa usaping malapit sa puso nito't pinagtalagahan na ng buhay nang lumaon. Ang saklaw ng kanyang interes ay sa mga bagay na may kinalaman sa kanyang gawain – isa siyang inhenyero. May mabuting trabaho, naninirahan sa isang subdibisyong, nakapagpapaaral ng mga anak sa piling unibersidad at paaralan. Buhat sa may sinasabing magulang at ngayo'y may sinasabi ring magulang. Kayang pinanghahawakang ang lipunang kinapamumuhayan ay "*a man's world*" at ang lalaki ang siyang nakapangyayari. Tanggap niya bilang isang katalagahan ang umiiral na kaayusang panlipunan. Hindi mababago o magbabago. Ang pinakamabuting magagawa ay hanapin at patatagin ang kinalalagyan sa lipunan. Naniniwala siyang magagawa ng isang taong matalino't may pagpupunyagi na maabot ang pithayang kalagayan sa lipunan. Nanangan siyang ang may pinagaralan ay nakatitiyak ng mabuting buhay sa umiiral na kaayusan. Ito ang kanyang idinidiin sa ma anak. Nais niya ang mga kursong tulad ng abogasiya, medisina, arkitektura, at inhinyeriya pagkat malaki ang silbi sa pagpapaunlad ng kabihasan. Ang mga propesyunal para sa kanya ang utak ng kaunlaran. Minamaliit niya ang mga manggagawa dahil "pulos kamay lang". Hindianya siya nagpapaaral ng anak upang maging manggagawa lamang. Bukod sa silbi sa kabihasan ay napapaunlad rin ang pansariling kalagayan dahil malaki ang kikitain. Naniniwala siyang

... sa buhay na ito, kailangang mapera ka para igalang ng tao. Dito'y may bayad ang lahat. Pati nga pag-ibig kung minsan. Pati tawag sa 'yo ng tao. *After all*, hindi mo ia-adress ng sir ang isang *janitor* lang. Pero pupu-puin mo ang mga nasa gobyerno, kahit ga'no man ka-corrupt! (p.98)

23.

Bakit Ako Naging Manunulat?

Rene Villanueva

Mapapansin ng sinomang sumusubaybay, kung mayroon man sa pagsulat ko ng mga personal na sanaysay, na paulit-ulit ang pagtalakay ko sa paksang ito. Sa isang banda, indikasyon marahil ito ng matindi kong pagnanais na unawain ang sarili at ipaliwanag talaga kung ano ang lakas na nagtutulak sa akin para mahalin nang husto ang pagsusulat. Para pahalagahan ito nang higit sa aking asawa't mga anak, higit sa aking pamilya at kaanak, higit sa kahit anopaman sa aking buhay. Maaaring sabihin ng iba na napaka-OA naman, pero ganoon ko talaga pinahahalagahan ang aking pagsusulat. Masasabi kong ang akin pagsusulat ang buo kong pagkatao.

Sa mga nakaraang sanaysay, lalo na sa librong (Im) *Personal*, tinalakay ko na kung paano at bakit ako nagsusulat; kung sino ang mga unang nakaimpluwensiya sa akin para mahilig sa pagsusulat at sino-sino ang mga una kong guro sa pagkatha. Ngayo'y gusto ko namang harapin ang isa pang aspekto ng pagiging manunulat ko: Bakit ako naging isang manunulat? Bakit sa dinami-dami ng propesyon, dito ko piniling maggugol ng talino at panahon, ng buong buhay ko?

Siguro, dahil mula pagkabata, wala akong naging ibang interes kundi kuwento: makinig ng kuwento, mag-imbento ng kuwento, magkuwento ng kuwento.

Sa pakikinig ng radyo ako unang nagkamalay kung paano bumuo ng kuwentong may epekto sa sinomang makarinig. Nang matuto akong magbasa ng *Liwayway* at mahilig sa panonood ng sine, lalong tumindi ang hilig ko sa paghabi ng mga pangyayaring sa isip ko lamang nagaganap; pero parang totoong-totoo!

Kalaunan pa ako magkakalakas ng loob na isalaysay sa iba ang mga kuwentong nasa isip ko. Para dito, pinagpraktisan ko ang aking mga kababata.

Ang mga laro ko sa La Loma noong mga 10 hanggang 12 taong gulang ako ay hindi mga karaniwang laro ng bata. Mahilig ako sa taguan at habulan; pero hanggang doon lang. Mas gusto kong tipunin at kuwentuhan ang mga kalaro ko, lalo 'yung mga mas bata sa akin. Madalas, isa-isa ko silang pinasasalampak nang pabilog sa akin harapan at pinapaghahandang makinig sa hahabihin kong mga kasinungalingan.

Sa bakanteng lote, sa tabi ng bahay nina Luisa, na walang pintura at sinunog ng mahahabang tag-araw sa La Loma, kami nagtitipon. Katapat iyon ng inuupahan naming kuwarto sa Halcon, at malapit sa bahay o kuwarto ng bawat isa sa amin. Sa harapan ng lote ay may basketbulan na madalas pagdausan ng liga ng mga taga-Halcon.

Kahit nakatiwangwang lamang ang bakanteng lote, iba-iba ang silbi nito para sa aming tagatoon. Hindi lamang ito paraiso para sa aming mga inosenteng salaysay tuwing hapon, dito rin kami nagtaguan bago magtakipsilim. Sa gabi, dito rin nag-iinuman ang matatanda at binata na umiiwas mapagalitan ng kani-kanilang asawa o magulang. Sabing iba, kung hatinggabi ay sari-saring milagro ang nagaganap sa bakanteng lote. Maraming panganay ng tagatoon ang sa bakanteng lote ginawa.

Ang maluwang na lote ay nababakuran ng mga pinagdikit-dikit na lumang yero; yupi, kalawarin, maaaring pinagsawaan bilang kulahan o andamyo. May mga nakatira malapit sa bakanteng lote na madalas na ginagawang tapunan ng basuara ang solar, kaya nagkalat ang tumpok-tumpok ng natuyong basura na sa tuktok ay may kumakaway na supot na plastik. Kailangan maging maingat ang sinomang naglalakad; karaniwang may nakangangang lata ng gatas o sardinas na nagbabantang manlaslas ang matalim na bunganga; bukod sa nagkalat na basag na bote na madalas ikubli ng mangilan-ngilang kumpol ng tuyot na damo ang nakaumang na disgrasya, at bihirang-mapansing nakatuping kalawanging yero na sintalas ng *blade* ang gilid.

Kadalasan, nagpupunta kami sa bakanteng lote makapananghali. Bawat isa sa ami'y tumatakas upang suwayin ang mahigpit nautos ng magulang na umidlip sa hapon, para mag-umpukan sa bakanteng lote at makinig ng kagila-gilallas na kuwento. Mauupo ako sa isang abandonado at nabubulok na taksi na yupi ang tambutso, basag-basag ang salamin, lugmok ang mga upuang may nag-iigkasang spring at alambre, wala nang pinto sa gilid. Sa isa sa mga pinto ako mauupo, habang nakaupong nakapaligid ang mga nakababata kong kalaro sa damuhan sa harapan. Madalas na kabilang sina Elvi, ang magpipinsang sina Sara, Menchu, at Napol, ang mga Rimorin na sina Oting at Momoy, at ang magkakapatid na Villegas. Minsan, may mga hindi kami kakilala na nakikumpok sa paligid; pero lagi silang nasa dulo, ilang tao ang layo mula sa kalarong nasa pinakadulo ng sirkulo. Pero hindi namin sila itinataboy, bagaman walang bumabati sa kanila. Hinahayaan naming silang tumawa nang malakas, kung may nakatatawa sa kuwento. Pero kahit kailan, walang nagtatanong o nagkokomentaryo sa kanila.

Kadalasan ang mga ikinukuwento ko ay yaong kuwentong naririnig ko sa radyo o nababasa sa *Liwayway*. Mga tungkol sa kapre at higante, mga mamahalilng bato na sinlalaki ng mais o putas, mararangyang palasyo, mga puting kabayong may pakpak at alpombrang lumilipad. Pinakapopular sa lahat ng kuwento ko ang alamat ng butiki, na minsang kong napakinggan sa radyo. Gustong-gusto nila ang kuwento dahil madula, may halong romansa tungkol sa relasyon ng anak at magulang. Saka buong husay ko ring naikukuwento; iniiba-iba ko ang aking boses, kung minsang inaarte ko ang ilang tagpo. Gumagawa pa ako ng sound effects kapag ikinukuwento ko ito. Hinahampas ko ang tagiliran ng taksi para gayahin ang kulog. Pinapasagitsit ko ang boses ko para gayahin ang kidlat.

Tungkol sa isang pangit na kampanero na umibig sa isang napakaganda ngunit malupit na dalaga ang alamat. Para subukan ang pagmamahal ng kampanero, hiniling ng dalaga na ihandog sa kanya ng binate ang puso ng ina. Dinukot ng binate ang puso ng ina: nagtatakbo siya sa pagmamadaling makarating sa dalaga para ibigay ang sariwa pa at pumipintig-pintig na puso ng magulang. Ngunit sa pagmamadali, natapilok ang kampanero at nadapa. Napahiyaw ang binata na namilipit sa kirot ng naipit na ugat, ngunit hindi niya nabitiwan ang sisikdo-sikdong puso. Sa katahimikan

ng gabi, malumanay at buong pag-alalang nagsalita ang puso ng ina: “Napaano ka, anak ko? Lagi ka sanang mag-iingat. Hayo, bunso ko! Tumindig ka at ang sinta mo'y naghihintay na sa iyo.”

Kung nang nakaraang gabi ay nakapakinig ako ng “Gabi ng Lagim,” ang kuwento ko’y tiyak na may lumalangitngit na pinto, bumubukas na kabaong, at asong umaalulong sa hatinggabi. Tiyak ding bago matapos ang kuwentong katatakutan, maghihiyawan ang lahat at magkakaripasan ng takbo. Kung minsan, nag-iimbento rin ako ng sarili kong kuwento. Pero mas madalas, pinagtatangi-tangi ko lamang ang mga kuwentong naririnig, nabasa o napanood ko. Kahit gayon, pakiramdam ko’y oriinal at mula sa sariling henyo ang pang-aliw ko sa aking mga kababata. Alam kong bilib na bilib sila sa akin; hindi nila alam na mas bilib na bilib ako sa sarili ko.

Sa high school ang unang premyong natanggap ko ay para sa on-the-spot storytelling-contest ng Children’s Museum and Library Incorporated (CMLI). Mga taga-public schools ng Maynila, Pasay at Quezon City ang kalahan ko. Nakakuha ako ng silver medal. Kuwento naman ng buhay ni Judge Pedro Tuason ang unang literary contest na pinanalunan ko. Kinse anyos ako nang mag-uwi ng premyong isang daang piso at karangalang pinakamahusay na essayist sa buong Quezon City.

Hanggang ngayon ang pagsusulat ay hindi talagang mahirap para sa akin. Wala itong himig ng pagyayabang. Ang pagsusulat ay isang bagay na gustong-gusto kong ginagawa. At lagi kong ginagawa. Parang laro lamang sa akin ang lahat, gaya noong araw. Mas hindi natural sa akin ang hindi nagsusulat o hindi nagkukuwento.

Dahil sa napakakaraniwan kong pagtingin sa pagsusulat bilang isang likas na gawain, gaya ng paghinga o pagkain o paglalaro, kaya hindi ko rin titingnan ang pagsusulat bilang trabaho o gawaing pagkakakitaan. Kahit nagagawa kong kumita mula sa pagsusulat. Hindi pera o anopaman ang pangunahing motibasyon ko sa pagkatha. May personal na kasiyahan akong nadarama sa paghabi ng kuwento, maging dula, kuwentong pambata, o anoman.

Siguro, ang kasiyahang magkuwento ang siyang naglitas sa akin mula sa pagging isang “madugong manunulat.” Kapag naupo ako sa harap ng kompyuter para magsulat, nakasusulat ako. Ano man ang aking lagay: lasing, saksakan ng lungkot o masyadong masaya. Huwag lang masyadong pagod o di-makagulapay sa antok. Kaya noong araw ay tinawag akong Vendo writer ng ilang kaibigan. Ako raw ‘yung klase ng manunulat na hulugan lamang ng barya at pindutin sa tagiliran, tiyak na makapaglalabas ng isang akda. Hindi lamang ako madalas magsulat; mabilis din akong masgulat. Paano’y naiinip ako kapag gumugugol nang mahabang panahon sa isang akda. Saka hindi ako nagsisimulang magsulat kung hindi ko alam kung ano ang magiging katapusan ng akda. Kaya naiinip ako kapag hindi agad nakarating sa paroroonan.

Hindi rin importante sa akin ang makasulat ng maganda, ng isang akdang obra-maestra o kahanga-hanga. Sa akin, mas mahalaga, mas kalugod-lugod hindi lamang ang produkto ng pagkatha, ang akda, kundi ang mismong proseso ng pagsusulat. Mas importante sa akin ang may matapos, anoman ang kalidad niyon. May sampalataya akong marerebisa upang umayos, kuminis, gumanda, at mas maging matalisik ang kahit anong uri ng akdang natapos. Importante muna ang may matapos; dahil may maaayos (marerebisa o ma-eedit) lamang kung may natapos. Mahirap magrebisa sa hangin. Sakali namang saksakan ng pangit ang natapos na burador, na bihirang mangyari sa akin; ano ba naman iyong kalimutan ito, lamukusin ang papel kung talagang karimarimarin, at amining wala ka sa kondisyon nang sandaling iyon. Saka gumawa ng iba!

(Nang ma-virus ang kompyuter ko nitong bago magtatapos ang 2005, at hindi na-recover ang files na tinipon ko sa loob ng tatlo o apat na taon, hindi ako, nagngangalngal o nagngangawa sa panghihinayang. Inisip kong marahil pangit ang mga *draft* na nasulat ko, at pagkakataon iyon para mas pagbutihin ko ang pagsusulat)

Bilang pangwakas: Bakit ako naging manunulat? Siguro naging manunulat ako dahil lagi akong interesado sa buhay ng iba.

Noong araw, ang pakiramdam ko ay laging mas makulay at mas kapanapanabik ang karanasan ng iba kaysa sariling kong karanasan. Ito ang nagtulak sa akin para maging mapagmatyag sa buhay ng iba. Para mahilig sa pagbabasa ng kuwento, sa pakikinig ng drama sa radyo at sa panonood ng sine. Sapagkat akala ko'y kailangan kong laging manghiram ng kuwento ng iba para magkapagkuwentong kapanapanabik. Wala akong sampalataya sa sarili kong kuwento, kahit sa buhay ng mga kaanak ko. Laging mas maganda ang kuwento ng ibang tao. Laging mas madula ang karanasan ng iba. Bata pa ako'y alam ko na na ang mga tao ay bukal ng magagandang kuwento. Nito na lamang nakaraang mga huling taon ko natanto na hindi pala ako natatanging tao.

Hindi pala ako isang taong lubhang kaawa-awa. Na tulad ng iba, magmamay-ari rin ako ng maraming magagandang kuwento. Ang ganitong realisasyon ang naghatiid sa akin upang maupo sa gilid ng isang balon. Sa wakas, nagawa ko ring dumukwang sa bunganga ng isang malalim at tunay na bukal ng mga salaysay: ang sarili kong balon ng mga kuwento; na mahigit limampung taon nang binubukan, dinadaluyan ng sari-saring salaysay na naghihintay lamang na dukwangin at salukin, upang maisaboy, makapagpasariwa sa iba.

24.

Hindi Ngayon ang Panahon

Ni Rogelio Sicat

Pebrero 2, 1968

1 Isa sa mga di ko malilimitang tanawin sa ilog ay noong nangingisda kami ni Tatang: nasa bangka kami, ako ang sumasagwan, siya ang nakatayo sa kabilang dulo at naghahagis ng dala. Maliwanag na maliwang ang bagubagong sumisikat na buwan, may hanging umiihip nang banayad, ang mga anino ng tila nagtatawanang maliliit na alon sa hanggang tuhod na tabing pasigan na hinuhulihan namin ng ayungin ay tila maliliit na palikpik ng isang napakalaking kawan ng isda.

Enero 29, 1972

2 Kaarawan ngayon ngaming panganay. Ano ang maibibigay namin sa kanya? Ibibili raw siya ng aking maybahay ng sapatos. Gusto kong ipasyal siya kasama ang tatlong taong kapatiid pero may pasok naman ako mamayang hapon.

3 Limang taon na angaming anak. Natutulog pa siya. Ano kaya siya pagdating sa kasalukuyan kong edad, dalawampu't anim na taon mula ngayon?

4 Kangina lamang, kangina lamang sa lahat ng araw, naisip ko habang sinusuklay ko ng daliri ang aking ulo: dito sa partidang ito nagsisimulang malagas ang aking buhok. Ako'y gumugulang na, ako'y tumatanda na, ngunit hanggang ngayon, salamat na lamang, wala pa akong nagagawa na ikahihiya ng natutulog pa naming anak.

Enero 10, 1973

5 Kahapon ng hapon ay napahatid kaming mag-anak sa bakanteng lote ng aking biyenang babae sa Tandang Sora. Kakaunti pa ang bahay sa

subdibisyong iyon at malawak pa ang maaaring pasyalan. Kulimlim ang araw at nang mga dakong alas dos, kaming mag-anak ay magkakasunod na naglakad. Pantalong kulay-lupa at puting T-shirt ang suot ng aking maybahay; nakaputing damit na may sakbat sa leegang anim na taong panganay – ang pinakamatanda sa tatlo naming anak na babae; nakapulang bestidang may patak-patak na puti ang sumunod; ang bunso, ang karga ko, ay nakasando ng puti. Ako'y nakaputing T-shirt na luma at kortong pinutol na pantalon. Hiniram ko ang nakasabit na sombrerong buli ng isa sa mga trabahador na naggapader sa lote, na nang isuot ko'y pilit naming hinahatak ng maliit na kamay ng bunso ko.

6 Mula sa makalabas ng lote'y tinalunton namin ang mataas ding pampang ng isang paliku-likong sapa. Ito ngayon ang ginagamit na drainage ng subdibisyon. "Ilog" ang tawag ng aking mga anak doon. "I-log," itinuturo ng aking maybahay sa aming bunso. "Ilog." Mali. Pero hindi ko na siya itinama. Hindi kami nagtagal sa pananalunton sa sapa sapagkat dumidilim ang pundo ng langit. Nagbalik kami sa lote at tumuloy sa tila-sa-iskuwater na kubong itinayo ng mga nagbabakod ng lote. "Ang dali-dali naman nating namasyal!" tutol ngaming panganay, at idinadahilan ko ang langit. Saan tayo sisilong?

7 Mineryenda namin ang baon naming coke at tinapay. Pagkatapos, patalilis ko silang iniwan sa kubo at nagbalik ako sa sapa, na kangina, sa pagkakatayo sa pampang, ay kinakitaan ko ng mga pusag na isda. Kay tagal ko nang di nakakikita niyon! Bumaba ako, tulad ng pamamandaw ko sa umang noong araw, at nakahuli ako sa tabi ng may apat na naglalarong *bundalag*—ang tawag sa amin sa mga anak ng dalag. Maingat koitong hinawakan at nang makakita ako ng sisidlan – isang garapon – ay doon inilagay ang mga iyon. Nagbalik ako sa lote. Sa labas ng kubo, tuwang-tuwa ang aking mga anak, lalo na ang pangalawa, na may pagka-bungisngis. Napapahagikgik ito tuwing ilalapit ko sa mukha ang garapon ng maliliit na isda.

8 Nang pumatak-patak ang ulan-malalaking patak-ay pumasok kami sa kubo. Umulan nang napakalakas. Kumulog at kumidlat. Parang sa tabi mo lamang tumatama. Noong una ay naglalaro sa loob ng kubo ang dalawa naming malalaki-laking anak, ngunit pagkaraan–natakor yata–ay magkatabi sialng nahiga sa sahig na plywood. Nang humina ang mga kulong, lakas-loob na bumangon ang pangalawa namin. Kahit binabawal, naupo siya sa tapat ng

bukas na pinto, inilalabas at isinasahod ang kanang palad sa tulo ng ulan. Binabasa-basa niya ang buhok. Tila ibig yatang maligo.

9 Sariwang-sariwa ang paligid nang tumila ang ulan. Lumabas agad ang dalwa naming anak. Nakatulog na ang bunso. Hinihintay kong mabalot muna siya ng lampin at pagkaraa'y kami naman ng aking maybahay ang lumabas. Sa labas, ang dalawa naming anak ay nakatapak na nagtatampisaw sa hukay na dating pinaghahaluan ng semento. Ngayo'y puno ito ng tubig. Tila munting lawa. Tinawag ko sila at binawal ngunit ayaw nilang pabawal. Isinisigaw ng panganay na *stage* daw ang pampang ng lawa-lawaan, na sinasang-ayunan ng kapatid. Mula sa "stage", lumulundag sila sa lawa-lawaan, pasaya-sayaw na nagtatampisaw.

10 Nilayuan ko sila at naupo ako sa may pinto ng kubo. Ngayon nama'y naghuhukay angaming panganay sa bunton ng buhanging malapit sa lawa-lawaan. Nang sulyapan ko ang pangalawa, nakita kong naglilinis ito ng damit at binabasa-basa ng tubig ang tiyan. Walang anu-ano, walang kapaspasabi, dumaib na siya at tila itik na naglalangoy, pasigaw na niyaya ang kanyang ate, ipinapakita ang pagkampay habang manaka-naka'y hinahagod ang tubig sa mukha. "Naku, naku," sabi ng aking maybahay, "sawayin mo, sawayin mo." "Hayaan mo," sabi ko naman. "Baka makainom!" "Pabayaan mo lang." Nang madinig ito ng panganay, inisip nitong payag ako. Gumaya na rin ito, hindi na naghubad ng damit. Pinabayaan na lamang namin silang tila mga isdang nagpapapasak sa isang banyera.

11 Muli silang pinaliguan ng aking maybahay pag-uwi namin. Antok na antok ang pangalawa. Isinayaw-sayaw ko lamang ay nakatulog na. Nang bigyan ako ng mainit na kape ng aking maybahay, nasabi ko na sayang at hindi natuloy ang balak nating pag-uwi sa probinsiya noong nakaraang Linggo. May tunay na ilog 'ka ko sa likod ngaming bahay doon.

Setyembre 18, 1975

12 Noong Miyerkules, pagkaraan ng klase, mga alas kuwatro, sa tagiliran ng ikaapat na palapag ng Arts and Sciences, natanaw ko habang kipkip ang mga gamit sa pagtuturo ang Manila Bay. Madilim sa Quezon City at Maynila – uulan yata – ngunit maliwanag sa isang bahagi ng Manila Bay. Pinilakan ang bahagi ito ng dagat. "Tingnan n'yo ang dagat," di ko napigil sabihin sa dalawa kong eskuwela na nakasabay ko sa paglabas. "Tingnan n'yo, o. "Tumingin din

sila, pagkaraa'y lumayong iba ang pinag-uusapan. Mga freshmen sila. Apat na taon na akong nagtuturo sa UP ay noon ko lamang nakita ang dagat mula sa ikaapat na palapag ng AS. May tama kasi ng araw. Parang pag-aso, naisip ko. Natutuwa akong nanaog sa hagdan. Nakita kaya ng dalwang *freshmen* ang nakita ko?

13 At kangina, mga pasado alas diyes ng gabi, nang lumabas ako ng bahay dahil mainit, nakita kong may biglang lumiwanag sa aking daraanan. Bakit? May *mercury lamp* kayang nagsindi? Tiningnan ko angaming kapitbahay. Wala. Ano ba itong nangyayaring ito? Tanong ko sa sarili. Tumingala ako. Ang nakita ko'y buwan. Nakasilip ito sa siwang ng dahon ng niyog. Natuwa ako. Matuwa kaya sila?

Enero 12, 1976

14 Puro trabaho ang ginagawa ko rito sa Montalban. Trabaho sa araw at basa sa gabi. Naiisip ko tuloy na katulad ako ni Thoreau, na ang Walden Pond ay nabasa ko; lamang, mas mahirap siguro sa subdibisyong ito. Ang gusto ko rito'y ang tanawin – kita mula sa bintana ang hanay ng bundok. At ang hangin, hangin sa bundok ang narito.

15 Maaga pa'y gumising na ako kangina. Uminom ako ng kape at nag-asarol at nagtanim ng tatlong saging. Lampas na ng alas nuwebe nang ako'y mag-almusal; hindi kaya ng dalawang hiwang tinapay na sustenahan ako. Pagkaalmusal (pork and beans, dalawang piniritong buntot ng bangos, at kanin), nag-asarol na naman ako. Mga alas onse'y tumigil ako. Napapagod ako. Nahiga ako at nagbasa hanggang maidlip. Mga ala-una na siguro nang ako'y bumangon. Nagugutom ako kaya nananghalian na rin ako. Balak ko sanang huwag na.

16 Pagkakain, naupo ako sa lapag, sa may nakabukas na pinto. Anong ayos ang gagawin ko sa harap? Ipil ba ang aking itatanim? Aayusin ko ba ang tumpok ng mga bato para sa landscaping? Papaligiran ko ba ng bato ang itinanim kong rosas? (Mahangin dito, maaari kaya itong mamulaklak?) Dadalhin ko ba ang wheelbarrow at mamumulot ako ng tuyong taeng baka para pampataba ng lupa?

17 Mula kagabi hanggang kangina ay wala akong kausap liban sa isang trabahador sa subdibisyon. Walang tao akong nakita, kahit naglalakad

sakalsada. Naglakad ako sa burol na aming kaharap; bumaba ako rito at ginalugad ko ang subdibisyon na kakaunti pa lamang ang bahay. Malayo ang aking naikot. Nang bumalik ako sa bahay, kinuha ko ang wheelbarrow at pala. Bumalik ako sa dulo ng subdibisyon at nanguha ng tae ng baka. Maruming putol na kremang pantalon at puting T-shirt ang suot ko. Nakatsinelas ako ng goma at nakasumbrerong buli. Nagdaang humaharurot ang bata pang superbisor ng subdibisyon na sakay ng isang Ford Fiera. Ano kaya ang iniisip niya sa akin? Lunes na Lunes – nagpasukan ang lahat ng nasa subdibisyon – ay bakit ako narito, tulak ang wheelbarrow at namumulot ng tae ng baka? Maniwala kaya ito kapag nalamang ako'y propesor sa UP?

18. Pagkauwi, nag-asarol na naman ako. Saglit akong tumigil para bumili ng P.50 putong puti sa isang maitim na batang lalaking nagtitinda sa mga trabahador. Binantayan niya ako. Ilan na ang napagbilhan mo? tanong ko. Isa pa lamang daw. Ako. Pagkameryenda, nag-asarol na naman ako. Tiningala ko ang araw at inisip kong mga alas kuwatro na. Napapagod na ako. Bukod dito, ibig kong maligo sa sapa.

19 Dala ang dalawang plastik na timba – wala pang tubig sa subdibisyon–nagpunta ako at naligo sa sapa. Malakas ang hangin at maginaw. Umahan ako. Pagdating sa bahay, nagbihis at pagkaraa'y nagluto: pritong hita ng manok, nilagang bataw, talbos ng kamote, okra, sinangag at sawsawang kamatis at bagoong na may isang siling labuyo. Habang nagluluto, isang bubuyog ang paikut-ikot sa bombilya. Nang kumakain na akong mag-isá – nakakubyertos pa, tila isang sanay sa pormal na pagkain – biglang may kumagat sa likod ng aking hita. Bumagsak pala sa silyang rattan ang bubuyog at naupuan ko. Pinunasan ko ng *alcohol* at nilagyan ng tintura de yodo ang nakagat na bahagi. Pagkatapos, ipinagpatuloy ko ang pagkain, con todo pa rin ang pagsisilbi sa sarili.

20 Tulad ng pinagsaingan, hindi ko inaksaya ang tubig na kinuha ko sa sapa at pinagurungan ng pinagkunan. Idinilig koi to sa katatanim kong halaman. Mahirap tumira rito. Walang tubig, walang kausap, puro trabaho. Walang TV ni radyo; walang peryodiko. Ngunit maraming manunulat sa unibersidad ang takot sa buhay. Hindi sila makaalis sa kanilang kinalalagyan. Ganito man ang buhay dito – nag-iisa man ako – ay nasisiyahan ako.

1976

21 Paano sumusulat ang manunulat? Nagsisimula siya sa ideya. Sa materyales, ang eskultor ay may bato, kahoy, metal-kahit alambre. Nasa harap ng eskultor, nakikita niya at nasasalat, ang materyales na ito. Ano naman ang sa manunulat? Mula sa ideya, nagtatayo siya ng balangkas sa isip; pinaglalapat-lapat niya rito, sa pamamagitan ng mahiwagang kapangyarihan ng guni-guni, ang samut-saring impresyon, alaala, larawan, damdamin, pangyayari. Nagbabalik siya sa nakaraan, ginagalugad ang kasalukuyan; pati hinaharap ay kanyang pinapakialaman. Kung saan-saan siya nakararating, tulad ng isang mangangaso. Hinuhubog niya ang natatagpuang materyales at binibigyang-buhay ito sa pagsasama-sama ng mga salita, parirala, pangungusap, at talata. Hindi siya parang nagtatambak lamang ng buhangin, bato o lupa. Matiyaga siyang namimili, hinuhugis ng mga kamay ng isip ang kanyang obra. Manunulat ang manlililok na walang bato, kahoy, metal, at iba pa. Wala siyang pait ni anumang pandukit o pamukpok, ngunit kapag binabasa ninyo ang kanyang likha, nasasaling kayo sa lamyos o napaghiihimsik kayo sa poot. May nakaririnig pa umano ng musika. Paano nagagawa ng manunulat ang lahat ng himalang ito? Sa matiyagang pagbuli ng salita, sa maingat na pagkakayas ng mga pangungusap. Sa pagbuli ng salita, pinag-aaralan niya ang lantad na kahulugan at mga kubling pahiwatig. Sa silo at patibong ng kanyang mga salita; binibitag niya maski mga hulagpusin at mailap na damdamin, maski sinag o anino.

22 Kangina'y pinapanood ko sa TV ang replay ng Olimpiyada sa Montreal. Ang pinapalabas ay ang high jump ng mga babae. Kailangang lundagin ng mga kalahok ang mataas na bar. Hindi ko na ngayon matandaan kung saang bansa galing ang manlalarong makalawa munang tumakbo patungo sa bar ngunit hindi itinuloy ang paglundag. Tumitiyempo siya. Nang sa wakas ay maramdaman marahil na handa na siya, tumakbo siya, bumuwelo, lumundag. Hindi bumagsak ang bar! Tuwang-tuwa, nagsasasayaw niyang itinaas ang dalawang kamay. Masigabo siyang pinalakpakan. Nangilid ang aking luha sa nakita kong katuwaan niya. Maraming nauna sa kanya nabigo.

23 Tulad ng isang artista, ng isang manunulat, ang manlalaro: laging nagtatangka sa di pa nagagawa.

Enero 16, 1979

24 Para makatipid sa gasolina, sumakay ako sa aking bayaw pagpunta sa Montalban kagabi. Matagal na akong di napupunta sa bahay namin doon. Nang buksan ko ang kanang pinto ng kanyang lumang kotse, at nang ako'y maupo, ay napatingala ako. Sa salamin sa unahan, nakita kong kabilugan pala ng buwan. Walang kaulap-ulap, at ang kasisikat na buwan ay tila malaking bolang nakasabit sa bubungan ng mga bahay. Naisip kong isama ang aking maybahay at ang mga bata; ibig kong bumaba ng kotse, bumalik, dalhin angaming sariling sasakyen at isama ang aking pamilya. Napakaganda ang kabilugan ng buwan sa Montalban. Ngunit paano ko ito sasabihin sa aking bayaw? Baka magtawa lamang siya sa aking dahilan.

25 Nang nasa Commonwealth Avenue na kami, sa interseksyon ng Tandang Sora; nakatingin pa rin ako sa buwan, nasabi ng aking bayaw, aywan ko kung ipinagmamalaki pa, na tinabas nang hanggang baywang ng mahina ang ulong kaibigan kong trabahador ang matataas nang ipil sa harap ng aming bahay. Para lalo raw nitong makita kung may pumapasok sa aming bakuran. Napagnakawan ang di namin tinitirhang bahay kamakailan. Tinabas ang ipil! Bigla akong nanlata at nawalan ng kibo. Wala na akong kibo habang daan. Sino ang nag-utos sa kanyang tabasin ang ipil? Kay gandang tingnan ang buwan sa itaas na hinihipan ng hanging dahon. Gusto nga siguro niyang makatulong ngunit sana'y sinangguni muna niya ako. Sana man lang ay sinangguni mo ako. Hindi ngayon ang panahon ng pagtatabas ng punong kahoy. Ayaw kong guni-gunihin kung ano ang itsura ngaming bakod ngayon sa harapan. (Napaka-pangit, pangit marahil.)

26   Hindi ito ang panahon
                       Ng pagtatabas ng mga puno
                       Hindi makasisibol ang mga dahon
                       Pagkat nalalapit na ang tag-araw
                       Mula ngayon hanggang tag-ulan
                       Titiisin ang kapangitan.

27 At naalala ko—halos magkakaugnay kong naalala—ang pagkamatay nina Estanislao, Zuñiga, at Ocampo, mang-aawit ng kundiman, makata at pintor. Napakaaga ng kanilang pagkamatay.

- 28   Ano pa ang malalabi ngayon
                        Hanggang sa susunod na tagsibol?
                        Putol ang mga kahoy
                        Galisin ang bundok
                        Ngalirang ang buwan
                        At matagal pa ang tag-ulán
                        Hindi, hindi ngayon ang panahon
                        Ng pagputol ng mga punongkahoy.

Oktubre 4, 1979

29 Iba't ibang bagay ang humuhubog sa isang tao upang siya'y maging manunulat. Sa akin, naiisip ko, isa marahil sa mga ito ay ang aking karanasan sa pangingisda. Kasama ko man si Tatang sa ilog ay di naman kami laging nakapag-uusap, bakit nga ay nasa magkabilang dako kaming bangka. Tahimik kami—tahimik kaming dalawang tauhan ng isang dula – lalo na kapag iihagis niya ang lambat: baka “marinig” kami ng isda o baka maski munting salita nami'y maghatid sa amin ng malas. Mapamahiin ang mangingisda—mapamahiing tulad ng manunugal. At kapag kami'y sumusuba alinman sa tabing pasigan o sa tabing pampang, tahimik din kami: ang ingay lamang na maririnig ay ang tila nasa kumpas na pag-aangat niya't pagtutusok ng tикин, at ang mahinay na siguro, sa mga pagkakataong ito, ay pareho kaming nag-iisip, nangangarap, nagbubulay-bulay. May panahon kami. Wala kaming tinatantiyang kasunod o kasalubong, walang kaliwa o kanang daan, walang regu-regulasyong tulad ng ipinatutupad sa mga kalsada ng lungso. Mabagal kami. Ano kaya ang kanyang naiisip noon? Siguro'y kapwa namin ginugunguni at inuuksisa ang mumunti at malalaking katanungan at kabalintunaan sa aming magkahiwalay na buhay. O kung hindi man ito, kahit gutom kami, kami'y kapwa lamang tahimik na nagmamasid. Sa kagandahan ng tubig, ng talahib, ng hangin, ng buwan, ng mismong katahimikan, ng mga bituin.

25.

Pagbakwit ng Lumad sa Lianga– Noon At Ngayon

Kenneth Roland A. Guda

Maraming beses nang nagbabakwit (*evacuate*) ang mga Lumad ng Sityo Han-ayan at iba pang karatig na lugar sa Diatagon, Lianga, Surigao del Sur. Pero kasinghirap pa rin ng unang pagkakataon ang kanilang dinaranas ngayon. Narito ang ilang larawan ng bagong pagbakwit ng mga Lumad ng Lianga, gayundin ang lumang larawan ng pagbabalik nila sa kanilang lugar noong 2009.

Maraming beses nang nagbabakwit (*evacuate*) ang mga mamamayang Lumad ng Sityo Han-ayan (at iba pang karatig na sityo sa Diatagon, Lianga, Surigao del Sur. Pero sa bawat puwersahang paglikas sa kanila, ipinaglalaban ng mga Lumad ang kanilang karapatang makabalik sa *yutangkabilin* o lupang ninuno.

Palagi silang tinatarget ng mga elemento ng Armed Forces of the Philippines (AFP) sa mga operasyong militar nito—kahit pa malinaw sa batas ng bansa at pandaigdigang batas na labag ang pag-atake at pagkampo sa sibilyang mga komunidad, lalo sa mga eskuwelahan. Hindi na kailangang sabihin, pero labag din sa batas, siyempre, ang pagtarget sa mga sibilyang indibidwal tulad nina Henry Alameda (na pinaslang noong 2014) at Emerito Samarca, Dionel Campos at Jovillo Sinzo (pinaslang noong Setyembre 1). Labag din sa batas, siyempre ang walang mandamyentong panghahalughog sa mga bahay at pagkuha ng personal na pag-aari—na nangyayari tuwing inookupa ng militar ang mga pamayanhan tulad ng Han-ayan.

“Parang *martial law* doon ngayon,” sabi ni Eufemia Cullamat, 55, residente ng Han-ayan at lider-kababaihan. Isa siya sa 2,685 (at dumarami pa) na indibidwal na nagbakwit sa *sports complex* ng munisipyo ng Tandag, Surigao del Sur. Madaragdagan pa ito, ayon kay Cristina Palabay, pangkalahatang kalihim ng Karapatan, dahil unti-unting nagbabakwit na rin ang karatig na mga munisipyo ng Lianga, tulad ng San Agustin, na nakakaranas din ng matinding presensiya ng militar at grupong paramilitar tulad ng Magahat/Bagani Force.

Ang mga larawan sa ibaba, kuha ng Gabriela-Caraga at alternatibong grupong midya na Kilab Multimedia, ang ilan sa mga imahe ng paghihirap ng mga bakwit na Lumad na nasa Sports Center ng Tandag, Surigao del Sur ngayon.

Noong Agosto 2009, kasama ang Pinoy Weekly sa iilang mamamahayag na nakasabay sa mahabang paglalakbay ng nagbakwit

(<http://pinoyweekly.org/new/2009/09/yaman-sa-lupa-yaman-ng-pagkakaisa/>) na mga Lumad ng Sityo Han-ayan pauwi sa kanilang komunidad matapos ang isang buwang ebakwasyon sa Tandag. Mahirap ang biyahe, pero masaya ang mga Lumad sa pag-uwi sa kanilang mga tahanan at komunidad.

Gayunman, mahirap pa rin ang naging biyahe mula Tandag pauwi ng Han-ayan: nakasakay sa malalaking *dump truck*, na bumiyahe sa malulubak na mga kalsada, paakyat ng mga bundok, hanggang di na kayanin ng mga trak ang matatarik na daan. Bago natapos ang araw, nakabalik na sila sa Han-ayan, nagsagawa ng mga ritwal ng pasasalamat at naglunsad ng programa ng pasasalamat sa mga tagasuporta.

Hiling natin na muling makabalik sila sa kanilang minamahal na komunidad sa pagkakataong ito.

Ito ang mga larawan (*slideshow*) ni Kenneth Guda sa biyahe pauwi ng mga bakwit ng Han-ayan noong 2009.

26.

Mamamayan ng Mindanao Nangangalampag sa Maynila

Pinoy Weekly. Nobyembre 28, 2014.

Pagkai't kapayapaan

Ito ang simpleng hiling ng mga mamayan ng Mindanao na kinatawan ng mahigit 300 Lumad at iba pang kalahok sa Manilakbayan ng Mindanao. Naglakbay sila (<http://pinoyweekly.org/new/2014/11/killingsmilitarization-drive-mindanaoans-to-manila-journey/>) mula sa iba't ibang bahagi ng Mindanao patungong Kamaynilaan para isapubliko ang kalagayan ng libu-libong mamamayan na napapasailalim sa teror ng iba't ibang yunit ng militar. Target din ang kanilang mga lupain ng agresyon ng iba't ibang malalaking kompanya ng mina at agricorporations.

Tinatayang may 55 combat battalions na nakapakat ang Armed Forces of the Philippines (AFP) sa Mindanao. Ibig sabihin, halos 60 porsiyento ng

mga puwersa nito ay nakatutok sa mga lugar sa isla na ayon dito'y may malakas na presensiya ng paglaban ng New People's Army. Pero ayon sa maraming grupong pangkarapatang pantao at katutubo, ang nabibiktima ng mga operasyong militar ay kalimitang ordinaryong mga mamamayan – sibilyang mga komunidad na lumalaban sa agresyon, pananakop at panunupil.

Sa taong 2014 lang, may 12 nang insidente ng paglikas ng mga komunidad ng Lumad sa iba't ibang bahagi ng Mindanao. Dahil ito sa pananakop ng militar sa kanilang mga komunidad. Nakaapekto ito sa 1,112 pamilya o 4,736 katao. Naging pang-araw-araw na pangyayari na ang mga pagbomba, shelling at pamamaril sa mga bahay at bukid na nagdulot ng paglikas o, mas masahol, pagkamatay ng maraming inosenteng sibilyan.

Kasabay nito, laganap ang pagsampa ng “gawa-gawang mga kaso” laban sa progresibong mga lider sa Mindanao. Kasama na rito ang lider-Manobo mula sa Surigao del Sur na si Genasque Enriquez (<http://pinoyweekly.org/new/2014/08/indigenous-leader-arrested-after-press-con-on-campaign-vs-pork-barrel/>), na nanguna sa Manilakbayan noong 2012.

Nasa Maynila sila, ayon sa mga lider ng Manilakbayan ngayon, para malaman ng mas maraming bilang ng mga mamamayan ng bansa ang nangyayari ngayon sa Mindanao.

KABANATA 4:

Akademikong Sulatin

sa Humanidades

27.

Ang Wika ng Sillag Festival Bilang Daluyan ng Kultura at Identidad ng mga Ilokano

John A. Andalao at Jane K. Lartec

Panimula

Isang anyo ng papuri at pagdiriwang ang kahulugan ng salitang festival na hinango sa wikang latin na *fest* ng *middle* English at ibinatay sa wikang pranses na *festivus*. Sa gitnang panahon, isinasagawa ang pagdiriwang bilang isang banal na gawain sa pagpupugay kaugnay ng relihiyon (Levickaite 36-38). Sa kasalukuyan, nagiging tulay ang mga festival upang ipakilala ang pananampalataya sa pamamagitan ng mga umiiral na wika at kultura. Mahalaga ang pag-aaral sa mga festival sa pagdukal ng kultura at identidad ng isang lipunan at maipakilala ang natatanging kulturang ito sa iba.

Dahil marami nang naisasagawang pag-aaral tungkol sa ugnayan ng festival, relihiyon, at kasaysayan ng ating bansa at kakaunti pa lamang ang mga pag-aaral na sumesentro sa festival bilang representasyon ng kultura at identidad ng isang pangkat, binigyang pansin sa papel na ito ang pagdalumat sa wika ng Sillag festival bilang daluyan sa pagtukoy sa mga aspekto ng kultura at identidad ng mga Ilokano. Mahalaga itong kontribusyon sa pagpapahalaga sa mga tungkuling ginagampanan ng mga festival sa pagpapakilala ng kultura at identidad ng isang lipunan o komunidad.

Ang Ugnayan ng Wika, Kultura, at Festival

Hindi maitatanggi ang maigting na relasyon ng wika at kultura. Ito'y dahil walang ihahayag ang wika kung walang kultura at walang ipanghahayag ang kultura kung walang wika. Pinatutunayan nito na ang mga salitang inihahayag sa pamamagitan ng wika ay kaputol ng mga layunin, pagpapahalaga, paniniwala, at mga tradisyon ng nagkakaisang nilalang na binubuklod ng kultura.

Sumasaklaw ang pag-aaral ng kultura sa kabuuang masalimuot na proseso na binubuo ng iba't ibang elemento tulad ng karunungan, pananampalataya, sining, batas, ugali, kagandahang-asal, at iba pa na maaaring matutuhan at taglayin ng tao bilang kasapi sa isang lipunan (Panopio 48): gayundin bilang sistema ng mga simbolo na ipinapahiwatig ng wika (Geertz & Douglas nasa Yueqin 5-12). Samakatwid, walang kulturang hindi dala ng isang wika sapagkat ito ay tumatayong sandigan at kaluluwa ng kultura na siya ring nagdadala at nagbibigay-diwa sa kultura ng isang lipunang binubuo ng mga taong may parehong pamumuhay at interes (Yueqin 5-12, Boas 187). Dahil magkaakibat ang wika at kultura (Akl 91-113), sa pag-aaral nito ay hindi maihihiwalay ang pag-aaral sa kultura at identidad ng mga taong may wika ng pinag-aaralan (Firth & Wagner 91-94; Canale & Swain 1-47; Downes 16). Naaapektuhan ng wika ang kultura at naaapektuhan din ng kultura ang wika sa pamamagitan ng pang-araw-araw na pangyayari tulad ng kaugalian at kumbersasyon (Dashefsky & Shapiro 45-69). Nangangahulugan lamang ito na hindi lamang tumutukoy ang wika sa paraan ng pagpapakahulugan ng kultura kundi repleksyon din ng wika ang kultura. Masasabing ang wika ay representasyon ng isang partikular na kultura.

Ang kultura ay kinapapalooban ng mga simbolikong materyal, sining, akda, tradisyon, pagpapahalaga at paniniwala ng isang komunidad o pangkat (Hymes, nasa Yueqin 5-12): ng mga awtentikong pamamaraan ng pamumuhay, gawi at pilosopiya sa mga makatotohanang karanasan ng mga tao (Sparapini 53-60); at paglalahad ng iba't ibang anyo sa tulong ng natatanging porma ng pamamahayag (Turin 847-849; Yin 74-77). Ayon sa mga antropologo, ang kultura ay kinapapalooban ng mga simbolo tulad ng wika at kailangang intindihin ang kahulugang kultural nito upang maging ganap ang pagunawa sa mga lingguwisitikong elemento nito (Geerts at Douglas, nasa Yueqin 5-12). Bilang aspekto ng kakayahang komunikatibo, mahalaga ang integrasyon ng kaalamang estruktural at kaalamang kultural upang mabigyan ng kahulugan sa malikhaing paraan ang mga simbolikong representasyon (Humes, nasa Yueqin 5-12) tulad ng mga piesta, pista at *festival* ay magkaiba ayon sa mga programang isinasagawa. Ang piesta ay tumutukoy sa gawaing panlipunan o mga pagdiriwang na inihanda at ginastusan ng isang munisipalidad at/o barangay ayon sa layunin ng mga opisyal ng isang bayan. Samantala, sa pista naman nakahanay ang mga

gawaing kaugnay ng simbahang Katoliko, tulad ng Flores de Mayo, Sagala, Santakrusan, at iba pa.

Itinuturing ang pagdiriwang ng piesta bilang kasangkapan ng isang pamayanan sa paghahayag ng kanilang matayog na pagpapahalaga sa mga itinuturing na biyaya at tagumpay ng kanilang komunidad at malikhaing daluyan din ito sa pagsisiwalat ng kanilang identidad, pagpapahalaga, at adhikain sa mundo (Yueqin 5-12; Turin 847-849). Isang daluyang repleksyon din ito ng kabuuhan, mula sa pagkabigo, tagumpay, pagbabago, at pag-unlad. Piesta ang nagsisilbing bulwagan na nagbibigay ng pagkakataon sa mga mamamayan upang mailahad ang kanilang mas malawak na pagtingin sa mga isyung kultural, sosyal, at politikal (Crespi-Vallbona & Richards 103-108). Binanggit din nila na ang mga piesta ay nagiging sentro ng mga diskurso para sa preserbasyon ng mga tradisional at lokal na kultura kasabay ang pag-usbong ng modernisasyon at globalisasyon.

Ang Impak ng Globalisasyon at Komunikasyon Kultural sa Paghahayag ng Kultura

Ang prosesong modernisasyon at globalisasyon ay nagdudulot ng positibo at negatibong epekto sa ngalan ng pagpapakilala ng identidad dahil sa makabagong pamaraan tulad ng isang malakas na puwersa at institusyon gaya ng media.

Ayon kina Tanreverdi at Apak (6-8), isang mainam na paraan ang media upang makadiskubre ng mga panibagong kaalamang kultural gaya ng pagkakaroon ng kaalaman sa mga gawi at tradisyon ng iba. Gayunman, ayok kay Tulani (nasa Sepeheri 165-173), ang kasalukuyang kalagayan ng globalisasyon ang nagbubunsod sa iba't ibang maliliit na pangkat-etniko upang maihambing ang kanilang kultura sa mas malalaking pangkat sanhi ng komunikasyon sa kultura, ang iba't ibang lahi ay nabibigyan ng pagkakataon upang maibahagi sa maliliito malalaking pangkat-etniko ang kanilang kultura at wika. Sa positibong pananaw, nagdudulot ito sa ibang nasyon na magkaroon ng mas malalim na pagpapahalaga sa iba pang kultura (bukod sa pagpapahalaga sa sariling kultura), sanhi ng pagpapahalaga sa pagtatangiti ng katangian ng kani-kanilang kultura. Nabanggit nina Ferenzl at Marsahll (1-3, 15) na ang positibong adaptasyon sa iba't ibang kultura ay nagbubunga ng pagkakaroon ng neutral na pagtanggap sa anumang kulturang nasasaksihan. Samantala, sa negatibong pananaw, ang

paglalantad naman ng kultura ay maaaring magbunga ng komprontasyong kultural, isang potensiyal na sanhi ng malabong pagkaunawa o pagtingin sa sarili at sa iba (Yin 74-77). Ang paghahambing sa ibang kultura ay maaaring magdulot ng pagsasanib, ang pakikibagay sa wika at/o gawi ng isang pangkat mula sa paglamon ng isang dominanteng pangkat o wikang nagbubunga ng pagsasantabi sa nakagisnang kultura upang makamit ang pagsang-ayon mula sa ibang kultura. Kung gayon, ang pagpapanatili sa orihinalidad ng isang kultura ay isa nang malaking hamon para sa isang pangkat na namumuhay sa modernong henerasyong sinasaklaw ng media at globalisasyon. Sa pagtagumpay ng hamong ito, mas nagiging matatag ang pundasyon ng kultura at wika na nagsusupling ng mas malalim na pagtanggap at pagpapahalaga sa pansariling identidad.

Inirerekомenda naman ng UNESCO (nasa Sepehri 165-173) ang paggalang sa iba't ibang varayti ng kultura bilang panimulang hakbang sa pagpapatibay at pundasyon ng pagpapaunlad sa iba't ibang identidad.

Ang Pagwiwika ng Iba't Ibang Lahi Ayon sa mga Varayti ng/sa Festival

Maraming mananaliksik ang nagdalumat sa iba't ibang identidad ng iba't ibang lahi. Binigyan nila ng pansin ang iba't ibang perspektiba ng mga materyal na bagay bilang representasyon ng pagpapahalaga (Jing-xia 125-132). Naihahayag ang personalidad at pagpapahalaga ng mga Amerikano sapamamagitan ng iba't ibang pagdiriwang tulad ng Martin Luther King's Day, Washington's Birthday, Columbus Day, at Saint Patrick's Day na kumakatawan sa pagbibigay-halaga sa itinuturing nilang mga bayani at pagtatagumpay. Ang pagdiriwang naman ng mga espesyal na araw na tulad ng Veteran's Day, April Fools Day, Halloween, Valentine's Day, at Christmas Day ay isang interpretasyon sa kanilang personalidad bilang mga taong palatawa, optimistiko, at bukas sa pagbabago. Gayundin, ang National Heroes' Day at Independence Day ay mga representasyon ng nasyonalismo at patriotismo. Samantala, binanggit naman ni Jing-xia (125-132) na ang mga festival na isinasagawa sa Tsina ay nakabatay sa kanilang relihiyon (Budhismo at Taoismo) tulad ng *Dragon Boat Festival* na isinasagawa sa ikalimang araw ng ikalimang buwan at ang *Lantern Festival* sa unang buwan ng *lunar calendar*.

Sa pag-aaral naman ni Dundon (89-92) hinggil sa Gogodola Canoe Festival ng Western Papua New Guinea, inilalayag ang mga bangka o canoe na malikhaing inukit ng mga *Gawa Sakema* bilang preserbasyon ng historical na sining ng mga ninunong mga taga-Gogodola. Ito ay nakalista sa National Culture Commission bilang pangunahing *tourist spot* sa buong mundo.

Hindi naiiba ang Pilipinas sa usaping piesta. Dahil sa pagiging multilingwal at multikultural ng mga Pilipino, naging daan ito sa pagbukas ng iba't ibang anyo at uri ng festival. Binanggit na may humigit-kumulang na tatlong daang (300) wika at diyalekto sa Pilipinas na nagmula sa Malay-Polinesyong angkan (Ramo & Mabanglo, I), kabilang ang walang pangunahing wika sa Pilipinas: Tagalog, Ilokano, Waray, Hiligaynon, Cebuano, Kampampangan, Bikolano, at Pangasinense. Ang mga pangunahing wikang nabanggit ang nagiging batayan sa pagkaklasipika ng iba pang mga wika (Gutierrez, 83-84). Ang mga wikang ito ay kaugnay ng mga piestang isinasagawa sa loob ng bansa. Ang mga piesta sa Pilipinas ay karaniwang nakatuon sa mga paniniwala at relihiyon tulad ng mga pag-aaral ni Peterson (309-317) hinggil sa Moriones at Ati-atihan Festival. Ang mga piestang ito ay nagpapakitang malaking pagpapahalaga ng mga taga-Marinduque at Cebuano sa Kristiyanismo. Samantala, ang Ati-atihan festival ng Kalibo, Aklan naman ang pinaniniwalaang pinakamantandang pagdiriwang na nagbibigay-pugay kay Sto. Nino (holy child) at nag-ugat mula pa noong taong 1212 na sa kasalukuyan ay inilalarawan bilang *carnivalistic* at kontemporaryo. Ayon sa ilang bersyon, kabilang dito ang pagsasayaw noon ng mga Kastilasa saliwng tugtug na *viva el Santo Niño* (Cruz, nasa Peterson 309-317). Ang panaad (dayalek na wika ng Kalibo) ay salitang pamalit ng panatana naglalarawan sa kanilang matibay na relasyonsa kanilang patron at ang pagsasayaw sa tempung "Hala Bira!" ay pasasalamat sa biyaya ng lupa at agrikultura.

Pagpupugay naman sa kanilang tagapagtanggol ang pangunahing layuning dating ritwal na Kadayawan ng Davao. Ang ritwal na kalauna'y naging festival ay nakuha sa salitang 'mandaya' na nangangahulugang *madayaw* o pagpupugay. Isang mainit at pala kaibigang pagbati ang isinasagawa bilang tanda ng pasasalamat sa masaganang biyayang natanggap gaya ng mga produktong prutas, bulaklak, mais, atbp. Samantala, pamumukadkad naman ang kahulugan ng panagbenga na hiniram sa wikang Kankanaey ng Cordillera, ang temang Panagbenga Festival ng Lungsod Baguio. Ang taunang pagdiriwang ng pamumukadkad ay inihahalintulad sa

pag-asang namayani sa puso at diwa ng mga taga-Cordillera matapos tamaan ng 7.8 *magnitude* na lindol noong 1990 ang kanilang lugar. Isinasagawa ang pagdiriwang sa ikalawang buwan ng taon na natataon din naman sa pamumukadkad ng mga bulaklak.

Sa hilaga naman ng Baguio matatagpuan ang lalawigan ng La Union na may dalawandaan at animnapu't tatlong (263) kilometrong layo mula sa Maynila. Ang lalawigang ito ay may 19 na bayan, 576 na barangay at isang lungsod. Bilang bahagi ng Rehiyon I, ang pangunahing wika ng gamit sa lalawigan ay Ilokano. Maraming masasaksihan dito tulad ng iba't ibang simbahan at taunang piesta sa mga munisipalidad at barangay. Isang ipinaghmamalaking aktibidad ang *Surfing Break* sa San Juan, ang itinuturing na *Surfing Capital of the Philippines* kung saan nagkakaroon ng paligsahan sa landscaping gamit ang buhangin at surfing bodies na naglalayong magpakita ng disciplina sa sarili mula sa pagandahan ng katawan ng kalalakihan at kababaihan. Kabilang din dito ang nag-iisang lungsod ng La Union, ang San Fernando na itinuturing na *melting pot* ng iba't ibang kultura at wika. Sa San Fernando matutunghayan ang *Sillag Festival of Lights* ng Poro Point na unang isinagawa noong Abril 2012.

Ang Sillag Festival

Ang Sillag Festival ay maituturing na City Festival. Ayon kay Levickaite (36-38), isang uri ng pagdiriwang ang city festival na may pagsasaalang-alang sa mga ekspresyon ng kultura at pagpapahalaga sa industriyang isang lungsod.

Ang Sillag (sil-lag) ay terminong Ilokano na nangangahulugang sinag ng buwan o *moon beam*. Ito ay kaiba sa silag, isang punong niyog na karaniwang ginagamit ang dahon bilang materyal sa bubong ng bahay at ang bunga ay kinakain. Ang kakaibang liwanag o sillag kapag kabiligan ng buwan ay may malaking impluwensiya sa kabuhayan ng mga Ilokano.

Ito ay proyekto ng Poro Point Management Corporation (PPMC), lokal na Gobyerno ng San Fernando, Armed Forces of the Philippines, Department of Trade and Industry, Department of Tourism, ABONO Partylist, at iba pang pribadong sektor. Ang pagdiriwang ay umaabot lamang ng dalawang araw, tuwing ikatlong linggo ng Marso taon-taon. Sa unang araw, sinisimulan ito sa pamamagitan ng *fun run* sa madaling araw at pag-aalay ng misa kasabay ng

paghihintay sa mga inaasahang turista na bibigyan ng kakaibang pagtanggap. Nagkakaroon ng mga eksibisyon na nilahukan ng *light craft*, 12 *ultralight crafts* at dalawang *paragliders* at sa gabi naman nagaganap ang seremonyal na pagpapalipad ng makukulay na *hope lanterns* na nagtatagal ng mahigit labinlimang minuto at nagmimistulang bituin sa kalangitan. Samantala, sa ikalawang araw, bago idaos ang kompetisyon, may mga katuwaang inihahanda upang magbigay-aliw sa mga bata tulad ng mga siklista, payaso at libreng pagpipinta sa mukha. Sa gabi naman aasahan ang maliliwanag at makikislip na paradang mga bangkang dinisenyo ng bawat bayan ng La Union na inimbitahang lumahok kasama ang panonood sa mga sayaw na may kakaibang integrasyon ng ilaw sa kanilang mga kasuotan at kagamitan o *props*. Ang panonood ng *musical fireworks display* at pakikinig sa pagtugtog ng banda naman ay hudyat ng pagtataposng pagdiriwang.

Bilang isa sa kinikilalang festival sa La Union at karatig-probinsiya, mahalagang masipat ang mahahalagang impormasyong ipinahihiwatig ng mga mahahalagang pangyayari sa Sillag festival bilang daluyan ng kultura at identidad ng Ilokano.

Ang Pagwiwikang Sillag Festival

Sa masusing pagsusuri sa mga video at mga larawang nakuha sa mga naisagawang Sillag festival noong 2011 at 2012 mula sa pamunuan ng Poro Point Management Corporation (PPMC) at formal na pakikipanayam sa tatlumpung (30) piniling mga respondent na nasa edad 15 hanggang 50 na binubuong mga tagapamahala, kalahok (kinabibilangan ng tagagawa ng produkto, mga mananayaw, at *choreographers*), at mga manonood na nakasaksi ng iba't ibang aktibidades na kinabibilangan ng mga turista at lokal na mga mamamayan ng bayan; dinalumat ang mga simbolismo at mga pahayag sa Sillag festival na nagpapakita ng kultura at identidad ng mga Ilokano. Ginamit ang penomeno lohikal na disenyo sa pamamagitan ng *triangulation* at *coding* kaugnay ng pagberipika sa mga datos sa mga narinig at nakita (Fraenkel & Wallen, 465-468). Nakatulong din sa pagberipika at malalim na pag-unawa at pagsusuri ang aktwal na panonood ng mga mananaliksik sa ginanap na festival noong 2013 at malalim na pag-unawa sa karanasan ng mga nakasaksi sa naturang festival.

Upang palitawin ang totoong identidad ng mga Ilokano, isinagawa ang semantikong transformasyon upang magagap ang mensaheng makadiwa ng isang salita. Isinagawa ito sa pamamagitan ng pagtukoy sa pagdalumat sa kariktan ng isang salita o pahayag hindi lamang ayon sa paraan ng pagbigkas o pagbaybay nito kundi pati sa kakanyahan ng isang salita. Sinuri ang mga salita at pahayag na nakuha sa video at transkripsyon ng isinagawa ng panayam bilang isang makabuluhang element upang suriin ang salita at mabatid ang idealismo ng mga Ilokano tungo sa pagtunton sa kanilang identidad. Sinuri ang mga salita at pahayag sa tatlong pamamaraan: una, pagtukoy sa katangian ng *tangible* o kongkretoong material; ikalawa, pagkilala sa katangian ng mga nilalang nakasangkot sa pagbuo ng mga *tangible* na materyal; at ikatlo, pagsasanib sa una at ikalawang nabanggit na proseso upang matunton ang identidad ng mga Ilokano sa pamamagitan ng pagdalumat sa mensaheng makadiwang salita. Sa pagsasanib, ang interpretasyon sa kongkretoong material ay nagkaroon ng inklusyon sa pananaw ng mga Ilokano at pagsusuri ng mga mananaliksik. Lumabas ang tatlong tema na nagpapahiwatig ng pagwiwika o pagpapakahulugan ng kultura at identidad ng mga Ilokano – ang wika ng mga produkto, ang wika ng mga kasuotan/kagamitan, at ang wika ng mga sayaw.

Ang Wikang mga Produkto

Ang mga produktong isang lugar ay mabisang repleksyon ng kultura. Wika ang pangunahing kasangkapan sa pagbibigay ng pangalan sa mga produktong ito. Samakatuwid, ang pagpapangalang ito ay pagwiwika rin ng kultura. Nauunawaan ang isang salita ayon sa pagkakagamit at nabibigyang-halaga ang isang bagay ayon sa pagkakalikha nito. Sa kontekstong Ilokano, ang mga produktong ipinanganlan sa sariling wika ay maituturing na representasyon ng kanilang kultura.

Ang *One Town, One Product* (OTOP) na adhikain ng mga namumunong La Union ay nagging matagumpay dahil nakikilala ang kalidad ng isang produkto ayon sa lugar na pinagmulan nito. Ito rin ang nag-udyok sa mga Ilokano upang ipagpatuloy ang sinimulang hanapbuhay na nagiging malaking bahagi ngkanilang pamumuhay. Mahalaga ang mga produkto na kanilang nililikha dahil bukod sa isa itong pangunahing paraan nila upang mabuhay, ito rin ang dahilan upang maangkin nila ang kanilang produkto. Ito'y nagpapatunay na bagama't nabibilang sila sa iisang lahi, may

pagkakaiba-iba o natatanging pagpapakita ng kagandahan na nirerepresentang kanilang mga produkto. Ang pagkakaiba-ibang ito ang nanghihikayat sa mga Ilokano upang maniwala sa kahalagahan ng kanilang mga likha sa kabilang malakas na kompetisyon sa mga modernong produkto.

Sa mga produktong nabanggit, ipinakikita ang iba't ibang katangiang tinataglay ng mga Ilokano mula sa pinagmulang bayan. Halimbawa nito ang pagkamalikhain at pagging mapamaraan ng mga taga-Bacnotan at Sudipen sa paghahabi sa mga hiblang kawayan. Ang laga (*finished product*) o paglalaga (kung tumutukoy sa proseso) na nasa anyong lalagyan o sambalilo ay ginagamit ng mga mangingisda at mga magsasaka na panangga sa sinag ng araw. Ibang uring pagtitiyaga ang ipinakikita ritong mga Ilokano dahilang bawat hiblang kawayan ay masusing hinuhugis upang matamo at umangkop sa iba pang hibla ng kawayan at mabuo ang pinong kalatagan ng sambalilo. Ang katangian ng kawayan na maaaring baluktutin ay isa pang aspekto ng pagpili sa kawayan bilang pangunahing materyalng paglalaga. Ang masusing paghuhugis ng kawayan ay nangangahulugang lamang na ang isang tagagawa nito ay may sapat na pasensiya upang perpektong makamit ang inaasam na hugis na aakma sa isa't isa kung pinagsama-sama. Sa pagkakataong ito, walang ibang maaaring asahan ang tagagawa nito kundi ang kaniyang sarili upang tapusin ang prosesong paggawa nito lalo na't mawawalan ng saysay ang una niyang ginawa kung hindi naisakatuparan ang kabuuang proseso ng paglalaga. Ito ang relasyon ng mga kawayan at tagapaglaga, kailangan niyang ariin ang kawayan upang mapasunod niya ito sa ninanais na resulta ng produkto.

Talahanayan I.

Ang mga ipinapahiwatig ng mga produkto sa Sillag Festival

Produkto	Munisipalidad	Konsepto	Kultura at Identidad
1. pinakbet	Buong Probinsiyang La Union	Ang pinakasikat at masustansiya ng pagkain ng mgallowano, pinaghalo-halong sangkap mula sa iba't ibang gulay na tumutubo sa lugar. Ginagamit ang bagoong bilang mabisang pampalasa.	Hinahaluan o sinasahugan/ sinasagpawan (karne, longganisa, chicharon at alamang) ang pagkaing ito upang lalong maging malinamnam. Ang pagsasama-sama ng berde at dilaw na gulay sa palayok ay tulad din ng mga llokan sa La Union. Bagama't magkakaiba sa pananaw at pilosopiya sa buhay nagkakaisa naman sa mga adhikain upang mapaunlad ang bawat isa at ang kanilang bayan
2. bagoong	Buong Probinsiyang La Union	Isang anyong pampalasa na ang pangunahan at karaniwang sangkap ay maliliit na isda na dumaraan sa prosesong fermentation	Sa perspektiba ng mga gumagawa ng bagoong, sumasalamin ito sa kabutihang asal dahil bagama't hindi nakikita ang proseso ng paggawa, napapanatili ang kalinisan nito. Urnuunlad dinang lasa nito dahil tinitimpla ito ayon sa pangangailangan ng publiko.

Produkto	Munisipalidad	Konsepto	Kultura at Identidad
3. bisil	Luna	<i>Pebbles</i> ito sa Ingles na karaniwang ginagamit bilang disenyo sa <i>aquarium</i> at itinuturing na kaakit-akit na <i>concrete material</i> upang pagandahin ang panlabas na disenyo ng isang bahay.	Ang matiyagang paghahanap ng kaakit-akit na anyo at kulay ng mga bato sa dalampasigan ay isang malaking hamon parasa isang Ilokano. Nagiging kagiliw-giliw ang paghahanap dahil nabubusog ang mga matasa sari-saring kulayna tinataglay ng mgaito. Napapatulan ang pagsisikap sa paghahanap ng mga ito dahil sapagbili at pagtangkilik ng mga turista at mga karatig-lugar sa kanilang produkto. Bilang isang hanapbuhay, ang isang Ilokano ay kailangang maging matiyaga sa paghahanap ng magkakasinghugis, magkakasingkulay at magkakasing-anyong mga bato upang masiguro ang de-kalidad na kalalabasan nito. Nagpapatunay ito na kinikilala ng mga Ilokano ang malaking kontribusyon ng isang simpleng bagay tulad ng bisil. Bagama't literal na rnaliiit, malaki naman ang pagpapahalaga ng mga Ilokano dahil kinikilala ito na katangi-tanging biyaya.

Produkto	Munisipalidad	Konsepto	Kultura at Identidad
4. daing	Santo Tomas	Isang katakam-takam na ulam na matapos hulihin sa dagat ay pinapahiran muna ng asinbago ibilad sa araw hanggang matuyo. Maaaring gawing daing ang bangus, igat, atbp.	Ang proseso ng pagdadaing mula sa pangangalap ng isda o pangingisda hanggang sa pagpreserba nito ay kumakatawan sa pagiging maparaan ng mga Ilokano upang manatili ang lasa ng pagkain
5. buybuy	San Gabriel Santol; Burgos	Isang pinong materyal na ginagamit na panlinis at disenyo ng tahanan.	Ang mataas na bilang ng mga mamimili ng buybuy ang isa sa mga dahilan ng patuloy na pagpupursige ng mga Ilokano sa pagtatanim at paggawa nito. Ito rinang dahilan ng pag-usbong ng iba't ibang habi o pagtatahi sa disenyo ng mgabuybuy.Ibaibarin ang estilo ng pagsama-sama ng kulay nito upang lalong maging kaakit-akit sa mga mamimili.Iniaangkop ang katanganang buybuy sa pleksibilidad ng galloko at ang kanilang kakayahan upang iayon at iangkopang kanilang sarili at gawi sa anumang sitwasyon na maaari nilang kakaharapin.

Produkto	Munisipalidad	Konsepto	Kultura at Identidad
6. diru	Bacnotan	Honey ang mas kilalang katumbas nito sa Ingles na dahil sa matamisna lasa ay ginagawang palaman sa tinapay. Bukod dito, mabisa rin itong natural na gamot para sa sipon at maaaring isinasama sa beauty regimen Ng kababaihan upang mapakintab ang buhok.	Ang matatag na determinasyon ng mga Ilokano ang kinakailangan upang hindi sila masiludan ng bubuyog. Nagiging kaakit-akit ang pagbili sa aytemna ito dahil inilalagay ito sa sari-saring uri ng presentasyon o lalagan. Ang diru ay inihahalintulad sa pagtanggap ng ng mgallokano sa kanilang bisita. Mula sa pakikitungo at pamaraan ng pakikipag-usap, ang mgallokano ay kagandahang-asal na inihahalintulad sa natural na tamis ng diru.
7.buneng	Bangar	Ang likha ng mga panday na pamutol ng kawayan o kahoy na ginagamit na panggatong. Ito rin ay nakatutulong sa pagkatay ng baboyat paghiwa ng karne. Maliban dito, mabisa itong kagamitan sa paglilinis ng mga damo at pagbubungkal sa lupa.	Ang presiyon ng panday ay lubos na pangangailangan upang perpetong makamit ang disenyo o tulis (tadem) ng produktong ito. Maaari itong lumabas sa iba't ibang sukat at hugis. Nakaayon din ito sa layunin ng paggamit ng isang gumagamit nito.

Produkto	Munisipalidad	Konsepto	Kultura at Identidad
8. tabako	Bauang	Ang pangunahing sangkap o mismong sangkap ng sigarilyo para samatatanda.	Ang natural na pagpapatuyo sa dahong ito ang nagdudulot ng de-kalidad o hindi magaspang na anyo nito ang nagiging batayan upang maibenta sa palengke at/o sa mga nagaangkat ng produktong ito. Ang anus o pagtitiyaga ang kailangang pairalin sa paggawa nito mula sa pagtatanim na kailangang paulit-ulit na diligan, paglalagay ng abono, at paglilinis upang alisin ang damong tumubo sa paligid ng bawat tangkay ng tabako. Kailangan ang matatag na pagtitiis upang alagaan ang bawat dahon nito sa pamamagitan ng pagsubaybay at pagtanggal sa mgauod na maaaring makapinsala sa kalidad ng dahon. Kailangan din itong bantayan upang maging maayos ang pagkaluto ng mga dahon sa pugon.

Produkto	Munisipalidad	Konsepto	Kultura at Identidad
9. laga	Sudipen	Mga produktong dumaan sa proseso ng pag-hahabi o weaving na gawa sa kawayan tulad ng sambalilo, alat, labba, bilao at salakot.	Ang malikhaing pag-aanyo ng mga <i>strips</i> ng kawayan ang nagbubunsod sa mga mamimili upang bilhin ang iba't ibang produktong yari sa kawayan. Ang lohikal na pag-iisip upang makabuo ng mga patern sa paglalaga ay isang pangangailangan upang makabuo ng isang obra na praktikal na nagagarnit sa kanilang probinsiya. Ang paglalaga ay tulad ng pagtanaw ng mga Ilokano sa konsepto ng tagumpay. Ito ay pinaghahirapan at kailangang dumaan sa masusing proseso upang lubos na mapahalagahan ang bungang dulot ng kanilang paghihirap.

Sapang-organisasyong kultura ng mga mangangalakal na sina Wang et al.(93-98), tinalakay nila ang kahalagahan ng produkto hindi lamang bilang bahagi ng kultura kundi bahagi rin ng komersyo at pangangalakal. Kinikilala ang impluwensiya ng kasaysayan at estilo ng pamumuno bilang isang mahalagang salik sa paglikha ng isang produkto. Ang mga gawi sa produksyon hanggang sa pagpapaunlad ng produkto ay isinasaalang-alang sa ngalan ng *marketability impact* at inobasyon o pagbabago.

Ang *marketability impact* ay isang positibong pagsasaalang-alang ng isang mangangalakal sa paghahanda ng kaniyang produkto. Ito'y dahil hindi nakaaapekto at/o naisasakripisyong kalidad ng isang likha sa ngalan lamang ng aspektong pang-ekonomiko (upang makabenta ng mas marami). Sa kasong mga produktong makikita sa Sillag festival, lalong nagiging inspirasyon ng isang tagagawa ang pagpapanatili ng obra sa ngalan ng dekalidad na serbisyon maipagmamalaki upang maging kakaiba at mapanatili ang natatanging identidad ng kanilang lugar na isa sa pinakalayunin sa festival – ang makilala ang bayan sa pamamagitan ng nangingibabaw na produkto. Gaya ng unang nabanggit, maingat ang mga tagagawa ng produkto sa pagpapanatili ng awtentiko ng representasyonal hindi lamang upang maibenta ang mga ito bilang pagpapakilala ng kanilang natatanging identidad at bilang marangal at mabuting hanapbuhay. Maliban sa konsyumerismong kontribusyon ng mga produktong ito, may winiwikaang mga proseso sa paggawa ng produktong ito. Tulad halimbawa sa katapangan na kailangan ng mga Ilokano upang makamit ang matamis na diru o honey mula sa anigo pulupukutan ng mga bubuyog. Bagama't may posibilidad na mamaga ang alin mang bahagi ng katawan at mamahid dahil sa kagat ng bubuyog, kailangang suungin ng agdidiru ang kolonyang mga bubuyog upang makamit ang inaasam na katas. Dedikasyon sa pamilya ang nagiging lakas ng isang Ilokano upang gawin ang sakripisyong ito.

Ang pagtitiis (anus) at pagmamahal (ayat) naman ang puhanan ng mga taga-Luna upang matagpuan ang pinakamagagandang bisil o *pebbles* sa tabing-dagat at magamit sa disenyo ng isang bahay. Likas na mapangalaga ang mga Ilokano sa kagandahang dulot ng karagatan, tulad halimbawa ng pagbibigay ng mataas na pagpapahalaga sa simpleng bato na magiging espesyal sa tuwing ginagamit itong panlabas na palamuting tahanan.

Katatagan, determinasyon, at disciplina naman ang ipinalalabas na identidad ng mga Ilokano mula sa paglikha ng buybuy (*tigergrass*) dahil ito ay dumaraan sa proseso ng pangangalap (*harvesting*), pagpapatuyo (*drying*), paglininis (*dusting*), pagsusukat (*measuring*), paghahabi (*forming o sewing*), at pagdidisenyo (*designing*) ng isang de-kalidad na walis tambo. Pinakamahirap gawin sa prosesong ito ang "*dusting*" dahil maliban sa Makati

ito kung kumapit sa balat, nakakapuwing din ito at maaari pang maging sanhi ng hika kung hindi maingat o eksperto ang gumagawa nito.

Ang pagpapahalaga sa mga produkto bilang pagpapalakas ng kultura at identidad ng Ilocano ay sinang-ayunan ng pahayag ng tagapamahala hinggil sa impak ng *trade fair* sa kabuhayang Ilocano:

Makatutulong ito lalong-lalo na sa mga Ilocano dahil magdadala itong mataas nakita sa kanilang kabuhayan lalo pa't nagtawag kami ng mga dayuhan upang saksihan hindi lamang ang hope lanterns kundi para na rin maipakilala ang iba't ibang produktong Ilocano.

Ang kulturang isang bayan ay nababatid sa iba't ibang anyo dahil nagpapakilala ito ng sari-saring porma. Nakakasalamuhang indibidwal ang halos kabuuhan ng isang lipunan dahil sa kanilang material na kultura at dimaterial na kultura na kinilalang UNESCO na nasa Koc(184-185) bilang lantad at hindi lantad na kultura. Naniniwala naman ang antropologong si Eves (250-262) na ang mga material na kultura, maging kongkreto man o hindi, ay maituturing na *anthropology of art* dahil ang anumang bagay na nilikhang nagkakaisang lipunan ay maaaring gamiting instrument upang ipakilala o makilala ang kanilang pagkalalang.

Ang Wika ng mga Kasuotan at Kagamitan

Ang wikang mga kasuotan at kagamitan (*props & costumes*) ay maliwanag na kumikilala sa identidad ng mga Ilocano bilang malikhaing nilalang dahil sa makukulay na representasyon ng kanilang isipan. Iba-ibang anyong pagkamalikhain ang ipinakikitang mga kasuotan at kagamitan ginagamit ng mga mananayaw sa Sillag Festival. Ang isang simpleng bagay -gilas sa mga matang manonood dahil sa pag-aanyo at muling paglikha nito. Halimbawa nito ang buybuy na produklong kilalala mang bilang walis tambo napanlinis o makulay na pandisenyong tahanan. Sa kontekstong kasuotan at kagamitan sa *festival*, ang buybuyay nag-aanyong pamaypay, *headdress* o palamuting ulo, at palamuting kasuotan na nagpatingkad sa hitsurang mga mananayaw. Gayunpaman, mas nagiging matingkad pa ang hitsurang mga ito kapag nilagyan ng sari-saring kulay.

Ang kasunod na talahanayan ay nagpapakita sa mga uri ng mga kasuotan o *props* na ginagamit ng mga mananayaw sa kanilang pagtatanghal.

Talahanayan 2.

Ang mga kasuotan na nagpapakita ng kultura at identidad ng mga Ilokano

Costume at props	Municipalidad	Konsepto	Kultura at Identidad
1. Karaid	Probinsya ng La Union	Mas kilala sa tawag na walis tingting gawa sa puno ng niyog.	Ang karaid ay sumisimbolo sa katatagan ng mga Ilokano buhat ng kanilang pagkakaisa.
2. Kappo Probinsiya	Probinsya ng La Union	Ang <i>shell</i> na matatagpuan sa karagatan at karaniwan itong pinamumugaran ng mga isda. Karaniwang malalaki hugis nito upang mas nakabibighani sa paningin ng manonood.	Ang mga Ilokano ay may pagpapahalaga sa mga yamang-tubig tulad ng hiyas at may pagtanaw sa biyayang natatanggap mula sa karagatan. Sa konteksto ng pagsasayaw, nagsisilbi itong kagamitan upang lalong patingikarin ang estilo ng paggalaw. Nagging makatotohanan ang kaligiran ng kanilang sayaw lalo na kung ang ipinakikita ay ang kagandahan dulot ng karagatan.
3. Abel	Bangar	Isang uri ng hinabing produkto na ginagamit bilang kumot o ules at/o pandisensyo sa loob ng tahanan.	Ang mga hibla ng tela ay kumakatawan sa indibidwalismo ng mga Ilokano. Ang natatanging katangian ng bawat isa ang nagiging pagkakakilanlan sa kanilang identidad bilang mga Ilokano.

Costume at props	Municipalidad	Konsepto	Kultura at Identidad
4. Alupasi	Bauang	Tawag sa balat ng mais na pinatuyo at ginagawang disenyo sa kasuotan ng mga babae sa pagsasayaw.	Ang balat ng mais ay nagkakaroon ng transformasyon at nagiging paid o kasuotan. Ang mais ay isa sa mga pangunahing pagkaing ipinagmamalaki ng La Union na pangunahing produkto ng Bauang.
5. Saluwag/tabukol	Aringay	Mas kilala ito bilang fish net sa Ingles na ginagamit ng mga mangingisda sa sa paghuhuli ng isda. Ginagamit na props sa mga sayaw at pagtatanghal.	Ginagamit ang saluwag bilang mabisang panghuli ng isda. Sa konteksto ng mga mananayaw, nagsisilbi itong damit at kabilang sa mga pangunahing kagamitan sa paghuli ng isda. Ang mga lambat ay ay inuuri rin sa iba't ibang mga kulay upang maging kaakit-akit sa paningin.
6. Nalaga	Sudipen	Ito ay gawa sa strips ng kawayan na maaaring gawing lagayan ng mga gulay o maging disenyo sa mga tahanan.	Nilalagyan ito ng iba't ibang disensyo at isinasama sa konsepto ng mga sayaw upang maging makatotohanan ang pagganap ng mga mananayaw. Nagiging malawak ang imahinasyon ng mga mananayaw sa paggawa ng props na ito dahil kailangang isaalang-alang ang maayos na kombinasyon ng mga kulay.

Costume at props	Municipalidad	Konsepto	Kultura at Identidad
7. Kappa- Kappa	Probinsya ng La Union	Isang uri ng dahon na nakadikit at namumuhay sa puno ng mangga o nara.	Ang pagdudugtong-dugtong ng pinatuyong dahon na ito ang kinakailangan upang makabuo ng isang kasuotang para sa kababaihan. Ang matiyagang pagdikit-dikit sa mga ito ay lubos na pangangailangan upang makalikha ng nakamamanghang splot.
8. Paid	Probinsya ng La Union	Naging parte ng kanilang kultura ang pamaypay o paid dahil sa uri ng atmospera sa kanilang lugar. Sa konteksto ng pag-sayaw, nagiging mas matingkad at kaakit-akit ito dahil sa sari-saring kulay at hugis nito.	Ang sari-saring laki at disenyo ng pamaypay ang nagiging dahilan upang maging kaakit-akit itong disenyo sa mga tahanan at mabisang pantawag ng atensyon ng mga mananayaw sa kanilang pagsasayaw.

Costume at props	Municipalidad	Konsepto	Kultura at Identidad
9. Banga	San Juan	Ito ay lagayan ng tubig o basi na nililok gamit ang luwad.	Ang pagbuhat ng banga ng mga mananayaw habang umiindak ay nagpapakita na nangingibabaw ang ragsak o tuwa sa mga Ilocano sa kabilang mga suliraning kanilang dinadala. Ang malikhaing paglilok ng kanilang mga kamay ay sinasalamin ng perpektong paghuhugis ng isang banga.
10. Daing/ Bangus	Damortis	Kabilang sa mga naging kasuotan ang pinatuyong isda upang maging realistiko ang isang pagtatanghal ng mga sumasayaw bilang manggingisda.	Ang integrasyon ng replica ng mga bangus at daing sa mga sayaw ay nagpapakita ng paniniwala at pagmamahal ng mga Ilocano sa pangunahing hanapbuhay ng kanilang lugar ang pangingisda.

Isa ring malikhaing props na ginamit sa Daing festival dance ang mga customized na bangka upang ipakita ang simboliko ng ugnayan ng bangka, isda, at mangingisda. Samantala, ang Panagyaman festival naman ay gumagamit ng bilao (headdress) upang lalong maging kaakit-akit ang mga ulo ng kababaihan. Isinama rin ang walis tingting o biit bilang simbolo ng pagkakaisa at katatagan. Ang sari-saring kulay nito ay kumakatawan naman sa kasaganaang tinatamasa ng mga Ilokano.

Narito naman ang ilan sa pahayag ng mga manonood hinggil sa konsepto ng mga kasuotan at kagamitan na ginagamit ng mga mananayaw sa Sillag festival:

Ang bongga ng dating kasi pinakagastusan from the costume haggang sa props, parang akala mo wala na pero meron pa pala silang ipapakita, kasi papalit-palit ang mga costume... kasama pa ang lahat ng festival na may ilaw.

Ang ganda kasi nabubusog ang mga mata mo, at the same time, nagkakaroon ka ng knowledge about them.

Malaki ang naiaambag ng paggamit ng props at kasuotan na akma sa pagsasayaw dahil nakatatulong ito upang mabuo ng isang manonood ang konseptong naisikintal ng mga mananayaw. Ang mga likhang props ay mula sa mga produkto mismong kanilang lugar na pinagmulan upang lalong makilala ang mga kalahok. Gayundin, ang mga kabigha-bighaning props at magkakaugnay na props at kasuotan din ang nagdadala sa mga manonood sa baying pinagmulan ng festival.

Sobrang ganda, kung nandoon kasama ma-appreciate mo yung pag-maximize sa paggamit ng lights kasi parang pati iyung mga ilaw na nakakabit sa costume at props nila sumasayaw.

Ang paggamit ng lantern o integrasyon ng anumang materyal na umiilaw ay isa sa mga pangunahing pamantayan upang umayon sa pangunahing layunin ng Sillag Festival. Ito ang pagpapabatid sa mga manonood na ang Poro Point ay ilaw sa pag-unlad ng turismo at ekonomiya sa lalawigan ng La Union at sa buong Pilipinas kasabay ng pagmamalaki ng kanilang kultura.

Ang Wikang mga Sayaw

Ang paggalaw ng katawan ay isang anyo ng pagwiwika. Ang masining napaggalaw ng mga parte ng katawan ay isang ekspresyon at pagwiwika; isang ekspresyon ng katawan o isang wika ng kabuuan ng nilalang.

Ang konsepto ng mga sayaw ng La Union Festivals na ipinakita rin sa Sillag Festival ay umiikot sa produkto na ipinagmamalaki ng kani-kanilang bayan na siya ring ipinangalan sa mga sayaw na ipinakita sa Sillag festival. Ang pagkilala sa katangian ng bawat produkto ang nagiging inspirasyon at basehan ng mga mananayaw hinggil sa kanilang magiging galaw.

Sa Panagyaman Festival ng Bacnotan, naipakita ang madalas na pagangat ng mga kamay kasabay ng paglundag na itinuturing na simbolikong galaw na nagpapakita ng pasasalamat o *gratitude* sa Ingles. Sa pangalan mismong sayaw na panagyaman (pagpapasalamat), ang temang sayaw na ito ay pagpupugay dahil sa masaganang biyayang natanggap ng kanilang baying ayun din ang pagwiwikan gpasasalamat ang maraming *props* na ginagamit gaya ng iba't ibang produktong makikita sa kanilang lugar mismo. Sa katunayan, karaniwan ding pinagsasama-sama ang lahat ng festival sa Panagyaman dahil maaaring gamitin ang Basi Dance Festival (Nanguilian), Dinengdeng Dance Festival (Agoo), at Inabel Dance Festival (Bangar) bilang mga mahahalagang piestang pasasalamat. Halimbawa, dahil sa masalimuot at matagal na prosesong paggawang Basi, isang uri ng alak na gawa mula sa tubo/unas na dumaan sa *fermentation* at inilalagay sa bangao jar at ang matagal na paghihintay upang makamit ang kalidad ng lasa nito, ay nagtatawag ng isang pagsasaya o selebrasyon matapos ang matagal na pagpupursigi at pagtitiis. Ito ang nagpapakita kung paano pahalagahan ng mga Ilokano ang kanilang tagumpay, ang paniniwalang anumang pagtitiis at pagtitiyaga ay may katumbas na pagwawagi. Sa pagsasayaw, ang proseso sa pagsasagawa ng basi ay inilalantad sa mga galaw ng mga mananayaw. Sinisimulan ang pagkilos mula sa pagtatanim ng tubo, pag-aani, pag-iimbak sa lalagyan nito hanggang sa pagsasagawa ng selebrasyon bilang pasasalamat sa pagkamit ng inaasam na lasa. Karaniwan di nitong nakikita sa pagsunong ng kababaihan ng mga basi habang nagsasagawa ng mga kilos ng pagpupunyagi.

Ang pagpapakita ng pagpapahalagang kultura at identidad ay umaayon sa binanggit nina Balasingham at Palanivel (2-6) na maliban sa

pagpapasaya sa mga tao at pampalipas ng oras, ang pagsayaw ay isang esensyal na gawi ng mga tao. Ang nagkakaisang galaw ng katawan at ekspresyon ng mukha ay itinuturing na isang unibersal na wika na may malayang limitasyon. Malayang naihahayag ng tao ang kaniyang nadarama palabas sa isang mas mabisang puwersa ng pagwiwika – ang pagsayaw. Ito ay pinatotohanan ni Gell (nasa Eves 250-262) sa kaniyang *action-centered approach* na naniniwala ang kapangyarihanng simbolikong komunikasyon (*material culture and ethnic dance*) bilang natural na anyo ay nagsisiwalat ng identidad. Sinang-ayunan naman ito ng *Thing theory* ni Martin Heidegger, sa pagbanggit ni Bernstein (69-70), na kumikilala sa makahulugan at paulit-ulit na paggalaw ng mga mata, kamay, paa, at balikat kasama ang ilan pang mga simbolikong materyal sa pagbuo ng isang *choreography* upang sapat na ipakahulugan ang kultura ng isang lipunan.

Sa kabilang pagkakaiba-iba ng mga festival na ito ay iisa naman ang kanilang kinakatawan – ang mga pagpapahalagang sumasalamin sa kulturang Ilokano.

Ang apat na nabanggit na *dance festivals* ay ilan lamang sa ipapakitang sayaw sa sinuring datos at napanood ng mga mananaliksik dahil may mahigit na siyam na *dance festivals* sa bayan ng La Union na kumakatawan sa ilang bayan. Isinasagawa ang iba't ibang sayaw kasabay ng pagdiriwang ng kanilang kapistahan. Nagmistulang *festival of festivals* ang Sillag festival dahil nagaganap ang maraming presentasyon ng festival sa iisang lugar na may iisang adhikain; ang patatagin ang turismo at ekonomikong pag-unlad ng La Union.

Mula sa pahayag ng mga *choreographer* hinggil sa kung ano ang kabuluhan ng mga dance festival sa Sillag festival, mapapansing mahalaga ang pagpapanatili sa konsepto ng sayaw na nagpapahiwatig ng kultura at identidad.

May mga kuwento sa likod ng sayaw na aming ipinakita... katulad ng bahay na huli naming ipinalabas...bago ito nagawa, ipinakita muna namin na nagsimula ito sa pinakasimpleng pangunguhang kawayan pagkatapos bago kami nakagawa ng produkto na tuland ng walang tingting at ialang mga nalaga na material saka kami nakagawa ng mas malaking produkto na tuland isang bahay.

Ang mga sayaw ng *streetdance parade* ay masining na daluyan ng kultura ngnagkakaisang lahi. Ang mga palamuti ng mga kasuotan hanggang sa marikit na paggalaw ng katawan ay tumatagos sa mga mata upang makapagbigay ng kahulugan sa mga manonood. Gayunpaman, mas nakasalalay sa tema ng pagsayaw ang pagbihag, hindi lamang ng mga mata, kundi ang kaluluwa ng isang manonood dahil nakaukit ang kariktan ng bawat sayaw sa indayog ng musika kasabay ng pagsunod sa ritmo upang mabisang maihayag ang mensahe ng isang festival. Sa konteksto ng Sillag Festival, ang integrasyon ng ilaw o pailaw sa choreography ng sayaw ay isang mahalagang pangangailangan sapagkat binibigyang-diin ng pamunuan ng Sillag festival ang pag-asa at paniniwala na isang ilaw ang PPMC tungo sa pagpapaunald ng turismo sa La Union.

Lahat ng fiesta sa La Union, may patron saint kung saan umiikot at nagging dahilan ng kanilang fiesta na parang sa Dinengdeng. Ang kagandahan ng mga festivals, naipakikita ang mga malikhaing pag-iisip ng mga taga-Agoo at naipakikita rin naming ang ilang mga pagbabago na maaaring isama sa aming sayaw na tulad ng konseptong nais ng Sillag festival. Dito, nakagawa kami ng panibagong anyo ng Dinengdeng dahil may ilaw o lantern na kailangang isama sa choreography.

Talahayan 3.

Ang wika na mga sayaw na nagpapakita ng kultura at identidad ng mga Ilokano

Sayaw	Munisipalidad	Deskripsyon	Kultura at Identidad
1. Panagyaman dance festival	Balaoan	Ang panagyaman ay isinasagawa ng mga taga-Balaoan na ang pangunahing layunin ay makapagbigay pasasalamat sa Dakilang Manlilikha dahil sa mga biyayang natanggap. Nagiging sentro ng celebrasyon ang kanilang patron na si San Nicholas.	Ang managyamang galaw o mapag- pasalamat na pagwiwika ng mga mananayaw ay ipinakikita mula sa madalas na pag-angat ng mga kamay kasabay ng paglundag at matatamis na ngiti.Karaniwang ipinagpapasalamat ng mga mananayaw ang masaganang ani at ligtas na pangingisda bilang representasyon ng matiyagang paggawa o panag-ubra ng mga Ilokano.

Sayaw	Munisipalidad	Deskripsiyon	Kultura at Identidad
2. Daing	Damortis Santo Tomas	Ito ay ipinagdiriwang ng Damortis, Santo Tomas bilang pagpupugay sa masaganang yaman ng tubig. Ang daing ay isdang pinatuyo sa araw. Ang mga isdang ginagamit ay pingka, dalag baybay, sapsap, ipusan, monamon, tuyo, atbp.	Nagiging pangunahing sentro ng paggalaw ng mga mananayaw ng Daing ang pagpapakita sa proseso ng pagdadaing. Ipinababatid ng mga mananayaw mula sa kanilang malikhaing mga galaw ang pangangalap isda gamit ang lambat at bangka. Pagkatapos nito, iniuuwi ng mga manggingisda bilang mananayaw sa kanilang tahanan ang nahuling isda na siya namang masayang pagsalubong ng kaniyang mag-anak sa kaniyang pagbabalik. Ang bawat ngiti sa matagumpay na pangingisda ay ipinag-papasalamat ng isang pamilya. Samantala, upang lubusang malasap ang pinaghirapan ng haligi ng tahanan, ibibilad ito at gagawing daing upang mapagsaluhan sa kanilang tahanan.

Sayaw	Munisipalidad	Deskripsiyon	Kultura at Identidad
3. Buybuy	San Gabriel, Santol at Burgos	Ipinagdiriwang ng mamamayan ng Burgos, San Gabriel at Santo, La Union ang Produktong buybuy o tiger grass upang magbigay-lugod sa Panginoon. Ang buybuy ay isa sa mga produktong iniluluwas ng mga Ilokano bilang export quality ng La Union.	Ipinakikita ng sayaw na Buybuy ang proseso ng paggawa ng buybuy mula sa pangangalap, pagpapaiuyo, paglilinis, pagsusukat, pagbubuo at pagdidisenyo. Bagama't komplikado at nangangailangan ng determinasyon, nagpapasalamat pa rin ang mga Ilokano dahil sa katangiang ito na ipinamamahagi ng Tagapaglikha. Mula sa katangiang ito, nakalilikha sila ng tunay na ipinaghahamakang produktong tulad ng Buybuy.

Sayaw	Munisipalidad	Deskripsiyon	Kultura at Identidad
4. Dinengdeng	Agoo	Pinakatampok ang presentasyon ng 101 recipe ng dinengdeng festival. Ang dinengdeng ay isang uri ng pagkain na pinaghalo-halo ang mga gulay o pananim ng mga Ilokano bilang pang unahing sangkap ng ulam.	Nagmimistulang awitin ang presentasyon ng bahay-kubo ang nagiging basehan ng mga paggalaw sa Dinengdeng festival dahil sa sari-saring gulay ang pinagsama-sama sa isang konteksto ng pagpapasalamat. Ipinakikita mula sa sa mga masisining at luntiang kagamitan ng mga mananayaw ang kaligayahang natatamo sa pagtatanim hanggang sa pangangalap ng <i>nateng</i> o gulay hanggang sa pagluluto nito upang magkaroon ng malusog na pangangatawan at magsilbing hanapbhay sa pamamagitan ng pagtitinda.

Nagwiwika ang lahat ng sayaw ng festival sa La Union ng kanilang mga ipinagmamalaking produkto na nagging dahilan upang magpunyagi sila. Lumabas sa pagsusuri na tunay na managyaman (mapagpasalamat) ang mga Ilokano sa nag-iisang Tagapaglikha.

Sa kabuuhan, kapansin-pansin sa mga nailahad o nadalumat ang pangingibabaw ng kultura at identidad ng mga Ilokano na nagpapatunay na hindi lamang sila malikhaing mga indibidwal kundi bukas din sa mga pagbabago o inobasyon tungo sa pag-unlad tulad ng mga ipinakikitang pag-aanyo ng iba't ibang bagay. Maibubuod ang konseptong pagwiwika sa pamamagitan ng figyur sa ibaba na nagpapakita ng daluyan ng pagwiwika upang lumataw ang kultura at identidad na naisipakapahulugan ng sillag.

Figyur I.

Ang sinag ng kultura at identidad ng mga Ilokano mula sa Sillag festival

Nagwiwika ang lahat ng sayaw ng festival sa La Union ng kanilang mga ipinagmamalaking produkto na nagging dahilan upang magpunyagi sila. Lumabas sa pagsusuri na tunay na managyaman (mapagpasalamat) ang mga Ilokano sa nag-iisang Tagapaglikha.

Sa kabuuhan, kapansin-pansin sa mga nailahad o nadalumat ang pangingibabaw ng kultura at identidad ng mga Ilokano na nagpapatunay na hindi lamang sila malikhaing mga indibidwal kundi bukas din sa mga pagbabago o inobasyon tungo sa pag-unlad tulad ng mga ipinakikitang pag-

aanyo ng iba't ibang bagay. Maibubuod ang konseptong pagwiwika sa pamamagitan ng figyur sa ibaba na nagpapakita ng daluyan ng pagwiwika upang lumitaw ang kultura at identidad na naisipakapahulugan ng sillag.

Mapapansin sa figyur ang tatlong tema at identidad na ipinakikitang mga sinag na nag-ugat sa Sillag festival. Bagama't may pagkakaiba-iba ang tema sa pagsusuri, ipinababatid ng figyur na ang tatlong daluyan ng identidad na natukoy ay maituturing na iisang wikang mahalaga upang matukoy ang mga totoong kultura at identidad ng mga Ilokano. Bilang daluyan, hiwalay ang mga naisipahiwatig ngunit makikita pa rin ang ugnayan ng tatlo.

Sa Sillag Festival nag-uugat ang mahahalagang aspektong tema at wikang magbibigayng malalim nakahulugan sa kultura at identidad ng mga Ilokano. Mapapansin sa aspektong produkto, nabatid ang mahalagang pagkakakilanlan sa mga Ilokano lalo nang kanilang mga pinagmulang bayan dahil sa mga natatanging nais ipakahulugan nito. Ang pangingibabaw ng pagbibigay-pansin sa awtentikong katangiang sumusunod sa OTOP ang lalong nagpaigting sa pagwiwika na paris sa mga tagapamahala at sa mga kalahok mismo ay maging mulat sa katotohanang hindi dapat ipagwalang-bahala ang natatanging paraan ng paglikhang produkto at ang produkto mismong kanilang bayan upang sila ay makilala. Kung gayon, ang pagkakaroon ng pagkakaisa sa pagpapalutang ng mga tiyak na produkto bilang pagkakakilanlan sa bawat munisipalidad ay isang wikang malinaw nagbibigay ng kahulugan at nararapat nabiyang pansin upang makikilala ang kaibhan ng isang munisipalidad sa iba. Gayunpaman, may ilang produkto ng natalakay tulad ng bagoong at pinakbet na nagpapakita ng pangkalahatang pagkakakilanlan ng mga Ilokano. Ang mga salitang ito'y kumakatawan sa *tangible* o kongkretoong material mayroon itong pagwiwika ng identidad dahil ang lalim ng salita ay nahugot hindi sa panlabas na kaanyuan nito kundi ang panloob na diwa na winiwika mula sa pagtukoy sa pamamaraan at layunin ng paglikhang espesipikong produkto. Ang proseso (pagpapahalaga sa yamang tubig, pagtiliis, at kabutihang asal) sa pagasagawang mga produkto ang nagpapakilala sa mga Ilokano bilang mapagtanging mga nilalang. Sa makatuwid, gayang makikita sa figyur, ang produkto ay nagpapahiwatig ng pagiging natatanging mga Ilokano mula sa kani-kanilang produkto na para sa kanila lamang na kapag nakita o nabasaang mga salita o pahayag hinggil sa mga produktong nabanggit ay agad na mababatid ng sinuman ang kultura at identidad tungkol sa Ilokano.

Sa aspekto ng kasuotan/kagamitang ginamit sa festival, nakaugat ang pagkakakilanlan nila mula sa produkto at natatanging pagkakakilanlan ng bawat munisipalidad. Natalakay na na ang mga kasuotan at kagamitang ginamit nila sa festival ay nagmula sa kinikilalang produkto ng kanilang sariling lugar at dinisenyo ito upang maging malikhain at mapaganda ang presentasyon. Mahalagang bigyan ng pansin ang pagpapakahulungan ng mga kasuotan/kagamitang ito dahil nakapagbibigay rin ito ng mensahe hinggil sa kulturang mga Ilokano. Mula sa simpleng mga produkto ng kanilang lugar ay kaya nilang lumikha ng kakaiba at panibagong mga likha upang maipakita at magamit sa naturang festival. Nagpapahiwatig lamang itong pagiging malikhain ng mga Ilokano sa pagtitiyaga at pag-iisip ng mga panibagong likha mula sa isang produkto. Nabihiisan ang mga salita upang maging matayog ang pagpapakahulungan mula sa pagdalumat sa kasiningang tinataglay ng mga Ilokano na sinasalamin ng mga disenyo nito. Napagmasdan ng mga mananaliksik ang dominanteng identidad ng pagkamalikhain ng mga Ilokano mula sa varayting mga materyal na ginamit hanggang sa kabuluhan nito bilang bahagi ng pagpapatingkad ng kasuotan.

Sa aspekto naman ng sayaw, ang kilos at galaw ng mga kalahok sa festival ay malinaw na nagpapahiwatig ng kanilang kultura at identidad. Ang sillag festival bilang festival ng lahat ng mga festival sa probinsya ay malinaw na nagpapakita ng mahahalagang pahayag na dapat isaalang-alang. Gaya ng naunang natalakay sa pagwiwikang sayaw, maiuugnay pa rin sa pagkakakilanlan sa kanilang produkto ang pagpapangalan ng mga sayaw na patuloy na nagpapakita ng iisang pagkakakilanlan upang lalong mabigyang-diin ang kanilang natatanging pagkakakilanlan. Isang kapansin-pansing pagpapalutang ng identidad ng mga Ilokano mula sa sayaw ang akto o kilos ng pagpapasalamat na hindi kalianman nawawala sa bawat kilos o galaw ng sayaw ng bawat munisipalidad. Ito ang nagpapakitang kahit nagkakaiba ang mga katangian o pagkakakilanlan ng bawat munisipalidad at iba-iba ang paraan ng pagpapahayag ng kilos at galaw sa pagpapakita ng pagpapasalamat, iisa pa rin ang patutunguhan ng kahulungan nito – ang pagiging mapagpasalamat ng mga Ilokano. Nangangahulungan lamang na iba-iba man at natatangiang bawat munisipalidad, tinitiyak nilang iisa pa rin ang ikinikilos at iginagalaw nito, ang pagpapasalamat. Naaapektuhan ng kanilang pang-araw-araw na gawain o pamaraan ng pamumuhay ang idealismong Ilokano, idealismong mapalulutang sa pamamagitan ng kanilang sining o likha na tulad ng sayaw. Mula sa inklusyon ng sayaw at mensahe ng mga galaw, ito ang nagsusog sa mga mananaliksik upang pag-isahin ang katangian ng

mga sayaw at hugutin ang identidad na mapagpasalamat bilang katangian ng mga Ilokano.

Sa kabuuán, mapapansin sa bilog na figyur na maihalaintulad sa buwan na nagbibigay ng sinag/sillag na magkakaugnay ang mga mensaheng makikita sa pagwiwika ng bawat tema. Nagsimula ang lahat sa produkto ng bawat bayan na nagpapakita ng natatanging kultura at identidad ng mga Ilokano patungo sa masining na paglikha ng mga kasuotan/kagamitang lalong magpapaigting sa natatanging identidad at sa huli ay ang pagpapasalamat sa lahat ng biyaya sa pamamagitan ng pagbuo ng mga kilos at galaw na totoong nagpapakita ng pagging ganap na Ilokano bilang kalahok sa festival.

Pinatotohanan itong mga pahayag mula sa tagapamahala, kalahok, at manonood na nakikita nila ang paglutang ng kultura at identidad ng mga Ilokano lalo na't kasangkot ang mga local na opisyal sa pag-oorganisa na sinigurong hindi lamang para sa turismo at ekonomiyang lalawigan ang pagdiriwang kundi isang paraan din upang maipagmalaki at mapanatili ang kultura.

Ang mga nabanggit na temang nagwiwika ay nagpapatunay lamang na ang mga ito ay mahalagang daluyan sa pagbatid ng kultura at identidad ng mga Ilokano na nagpapahiwatig ng kakanyahan ng mga taga-Ilokanos (operasyonal na pagpapakahulungan sa mga taong gumagamit ng wikang Ilokano). Isa itong matibay na sandigan upang mapatunayang ang identidad ng isang lipunan ay maaaring magsimula sa pagkilala ng kaniyang *tangible* o kongkretoong materyal upang mahugot ang kaniyang *intangible* na aspekto (kaniyang pamumuhay na tulad ng kaniyang paniniwala, pagpapahalaga, at pananampalataya).

Kongklusyon

Ang makadiwang pagpapakahulungan sa kariktan ng mga pahayag na maaaring salita man o simbolo sa Ilokano ay paghukay sa lalim ng kontribusyon nito ayon sa pinahahalagahan, pinaniniwalaan, at pinanindigan ng lipunang gumagamit nito. Ang proseso sa pag-aaral ng identidad ay nangangahulugang pagdalumat sa malalim na relasyon ng kanilang wika at kultura. Ito ang pangunahing pundasyon sa pag-aaral na makapaghahatiid sa sinumang indibidwal upang makapagbinhing matalinong paghuhusga hinggil sa kanilang paniniwala at pagpapahalaga. Higit sa lahat, ang prosesong ito

ang nagging daluyan ng mananaliksik at mambabasa sa panggagagad sa kabuuan ng isang lahi o identidad.

Ang kulturang Ilokano ay binubuo ng masining na paglikhang mga produktong katatagan ngagpapakitang natatanging pagkakakilanlan ng mga tao sa espisipikong lugar, ng mga kasuotang kumakatawan ng payak ngunit makabuluhang pamumuhay patungo sa pagiging malikhain, at ang paglikha ng sayaw ng pasasalamat sa lahat ng mga biyaya. Hinulma ang mga ito ayon sa kasaysayan at paniniwalang mga ninuno na nagiging dahilan upang mailantad ang kulturang namana at patuloy naisinasagawang kasalukuyang. Gayunpaman, sa panahon ng inobasyon, ang kulturang Ilokano ay dinami ko kaya bukas sa mga pagbabago. Ang pagbabagongito ay nagwiwika ng pagtangi, pagkamalikhain, at pasasalamatnan ngagpapakitang kabuuang kultura at identidad ng mga Ilokano. Tunayna ang Sillag festival ay repleksyon ng makislapat malikhain pag-iisipat daluyan ng totoong identidad ng mga Ilokano.

Iminumungkahing gumawa pangmalalimang pagsusuri sa ilan pang aspektong hindi pa nabibigyang pansin na maaaring halawin mula sa festival lalo na at ang mga datos ay nakalimita lamang sa kung ano ang nakita sa video, larawan, at ilang impormasyong nakuha mula sa pamunuan.

28.

Matagal nang Patay ang Babae: Bawal sa Panitikang Bayan

Rolando B. Tolentino

Urbanidad sa Panitikang Bayan

Ang panitikang bayan ang iniluwäl na termino para pangalanan at sakupin ang panitikang walang tiyak na awtor, ipinapasa sa pamamagitan ng oral na tradisyon, at tila may literacy at kaalaman ang maraming mamamayang kabahagi ng komunidad hinggil sa mga ito. Kung sa sinaunang panahon, ang panitikang bayan ay tumutukoy sa halos lahat ng produksyong pampanitikan ng komunidad tulad ng *oral lores*, *folktales*, salawikain, bugtong, epiko, awit, alamat, at iba pa, ang kasalukuyang panitikang bayan naman ay tumutukoy sa dalawang larangan: una, ang pagpapatuloy ng folk at popular, tulad ng urban lores gaya nang Yamashita treasure, mga berdugong nangingidnap ng bata at idinidilig ang dugo sa tulay at sakahan, ginto at alahas sa bundok ng basura, bulate sa Jollibee hamburger, pagdura ng waitersa pagkain ng nakaka-iritang kostumer, sawa sa Robinsons Department Store, white lady, kwentong multo at karumaldumal na krimen, at ang lihim na istorya na buhay pa si Rizal; at ikalawa, ang paggamit ng kilusang mapagpalaya sa panitikang likha mula sa masa, tungo sa masa, tulad ng awiting protesta, *prison poetry*, dusansangan (dulaan sa lansangan), panitikan para sa pag-papataas ng kamulatan, pag-oorganisa at pagpapakilos ng masa para sa tunay at ganap na paglaya ng bansa.

Inihayag naman ng konsepto ng bayan ang magkakahiwaley na istratifikasiyon ng dalawang lunana: ang urbanisadong sentro ng kapatagan, at ang malayong di-ganap na nagbabagong komunidad ng kabundukan. Ang sinauang panitikang bayan ang tinutukoy ng ikalawang lunan, ang primordial na pinanggalingan-pangunahing balon at daluyan-ng panitikan sa bansa; ang popular at folk na sangay ng kasalukuyang panitikang bayan ay pangunahing nanggagaling sa unang lunan samantalang ang progresibong panitikan ay hango sa parehong lunan. Ang bayan ay tumutukoy sa antas ng kamulatan (politika na *enlightenment*) sa progresibong panitikan samantalang tinutukoy naman nito ang tila gothic na kosmopolitanismo o sa laylayan ng sentro ng

kosmopolitanismo o sa laylayan ng sentro ng kosmopolitanismo ng popular at folk na sangay ng kasalukuyang panitikan, tulad nga ng urban lores. Samakatuwid, apat na definisyon ng bayan ang iniluluwal ng panitikang bayan:

Una, ang primordial na lunan at espasyo ng panitikan sa bansa, ang lokalisdong komunidad ng sinaunang panahon, mula katutubo hanggang folk o Kristianisadong kapatagan;

Ikalawa, ang kosmopolitanisadong lunan at espasyo ng kolonyal na estado at komunidad ng kolonialismong Kastila at Amerikano (ito ang kapatagan, poblacion, at bayan ng pueblong kultura laban sa tagabundok, tagalabas, tagabukid na kultura);

Ikatlo, ang gothicong kosmopolitanismo o laylayan ng tunay na kosmopolitanismo na sentro sa popular at folk na sangay ng kasalukuyang panitikan;

At ikaapat, ang politikal na kosmopolitanismo ng progresibong panitikan.

Kahit sa kasalukuyan, hindi lubos na mawari ang produksyon ng panitikang bayan. Ang kasalukuyang pambansang politikal na kaguluhan ay malaking balon na sinasalukan ng panitikang bayan sa siyudad. Sa administrasyon ni Joseph Estrada, halimbawa, may mga maikling kwento tungkol sa tumataas na stakes ng exchange deals ng Unang Ginang sa Pangulo para sa patuloy na pagtatanghal ng kanilang posisyon bilang First Couple ng bansa; ang direktang kamay ng Pangulo sa masaker ng suspected na grupong criminal na Kuratong Baleleng: ang pagkalabit ng gatilyo ng baril na pumatay sa dating sikat na basketbolistang Tuadles sa labas ng kilalang establisimiyentong fronta ng droga; o ang napakamahal na halaga ng botelya ng red wine ng Pangulo, na mas malaki pa sa sweldo ng pinakamataas ng ranggong guro sa UP. Kung formal ko itong ilalahad, tiyak na makukulong ako. Pero dahil ang mga ito ay bahagi ng panitikang bayan, patuloy akong malayang nakakagala pa rin.

Pagbabalikwas sa Panitikang Bayan

Ang panitikang bayan ay may kasaysayan ng subersyon sa kaayusan ng naghaharing uri. Sa akto ng pagtatanghal at pagkukwento ng panitikang bayan, ito ay pansamantalang bumabalikwas laban sa naturang kaayusan ng naghaharing uri – ang nakakataas ay ginagawang katawatawa, pinagtatawanan at nilalait samantalang ang nasa ibaba ay ginagawang matalino, may kapasidad mag-isip nang mabilisan at pulido, at nakakapanlait. Ganito ang mga kwentong bayang pinagbibidahan ng pusong na karakter, tulad ni Juan Tamad at Juan Masipag; ganito rin ang tsismis tungkol sa conspiracy theory ng masibang pangungurakot sa pambansang budget. Sa temporal na pagkakataon, nagtagagumpay ang naaapi. May seduksyon ang panitikang bayan dahil sa fantasya ng pagtagagumpay, dahil sa tunay na buhay, malamang hindi sila magtagagumpay. Erotiko ang panitikang bayan sa politikal na antas dahil nangyayari (o nagkli-climax) ang pagpupursigi, pagbira't pagbanat sa katalik at kinatutunggaling pwersa. At kapag nakabalikwas, kadalasang sukdulan ang substansa at paraan ng pagpapahayag ng panitikang bayan. Tila kamabal ang sandali—ang mapangabusong hari ay nawawalan ng kapangyarihan, ang ordinaryong mamamayan ay nagkakaroon ng katumbas na kapangyarihan.

Ang balon ng erotismo ay nanggagaling sa represyon ng kolektibo (kolektibong di-kamalayan, o collective unconscious), na nakagawian nang magsawalang kibo sa pagkatuto ng relasyon sa kapangyarihan. Kahit abusado ang may hawak ng kapangyarihan – pulis, titser, may-ari ng eskwela, magulang, pari, mayor, president – ay hindi na marunong pumalag ang ordinaryong mamamayan. Natuto na ito ng disiplina na ang tao mismo ay marunong nang hindi sumuway kahit wala ang figura ng kapangyarihan. Parang “honesty exam” sa maraming Katolikong paaralan. Ito yung exam na walang gurong nagbabantay pero hindi mandadaya ang mga estudyante dahil mas “makasalanan” ang gawin ito sa kondisyong inihayag ng naturang exam. Natuto na ang estudyante sa relasyong kapangyarihan—hindi na siya pumapalag kahit may pagkakataon siyang gawin ito. Sa araw-araw na pakikitungo at pakikitunggali natin sa relasyong pangkapangyarihan, nire-repress natin mismo ang anumang anyo ng politikal na dissent, o hindi pagsang-ayon. Gayunpaman, hindi tayo kuntento sa ganitong relasyon at lumalabas ang ating kawalan ng kasiyahan sa mga biro, panitikang bayan, o protestang bayan. Ang panitikang bayan ang manifestasyon at sintomas ng ating agam-agam (*anxiety*) sa ating lipunan at pahalon.

Pagkawala ng Panitikang Bayan

Ang mga katangian ng panitikang bayan ang nagpapahintulot na lumawak ito kapag nakakawala sa masid ng kapangyarihan. Una, dahil ito ay oral, hindi lubos na natutukoy ang orihinal na source ng kwento. Lahat ay nagiging otentikong boses ng kolektibong sentimiento ng fantasying makaisa at makapanlamang sa kapangyarihan. At sa kasalukuyang kondisyon ng paglaganap ng panitikang bayan, sa pamamagitan ng text messaging—halimbawa, sa kwentong Erap – walang kakayanan ang teknolohiya ng kapangyarihan na matyagan ang paglaganap at matukoy ang kauna-unahang pinagmulan ng mga kwento. Ang oralidad ng panitikang bayan ang nagtutukoy na ito ay nagsunod at lumalaganap mula sa perspektibo ng mga nasa ibaba ng kapangyarihan. Ang produksyon ng bayan ay nagaganap mula rito, labas sa kosmopolitang pananaw na siyang gumigiya sa pambansang paghuhulma kung ano ang mabuting anyo ng bayan at kung ano ang mabuting mamamayan na siyang magiging bahagi nito. Isalang-alang natin na ang bayan, bagamat isa itong pahiwatig ng mas malalimang intimasyon o pagkakaisa ng mamamayan kung ikukumpara sa bansa, halimbawa, ay nanggagaling sa isang urbanisado at kosmopolitanong larangan ng kolonyalismo at globalisasyon. Kontra sa tagabukid at tagabundok, halimbawa, ang tagabayang ay nagpapahiwatig ng atraksyon sa kolonyal na kaayusan. At kung ito ang dalumat ng pagkamamayan o pagka-Filipino, kailangang bantayan ang mapanganib na reproduksyon ng kolonyal na kaisipan na siyang bumabalangkas sa kategorya ng bayansa isang banda, o ang pagtukoy sa bayan bilang isang wagas at taal na balon ng purong pagkamamayan sa kabilang banda. Kaya medyo oxymoronicang panitikang bayan—sa isang banda, ito ay likha ng bayang nabahiran nang makabagong gawi at kalakaran; sa kabilang banda naman, ito ay oral, hindi nakasulat, o sadyang lumalabag sa tyrano ng panulat; sa ibang antas, ito ay panitikan, samakatuwid, mataas na pamamaraan ng paglalahad ng personal at kolektibong sentimiento, pero ito ay bayan din, isang mababang typolohiya ng pagkanilalang na minamata ng nasa poder ng kapangyarihan.

Ikalawa, dahil ito ay oral, ito rin ay maaring umayon sa adaptasyon ng bawat nagkukwento. Maari itong akuin batay sa sariling pananaw, at higit pa rito, batay sa pananaw ng mga kultural na sector na kinabibilangan ng nagkukwento. Ito ay kwento ng nagkukwento na siya rin namang kwento ng kinabibilangang mga afiliasyon ng kangkukwento. Ang mga nabanggit kong kwentong Erap, halimbawa, ay kwento ko na siya rin namang kwento ng mga

katulad kong hindi na kunteento o tuluyan nang nadidismaya sa kasalukuyang estado ng pamamahala sa bansa. Ang bayan ang nagiging balon at awtor ng pagkadismaya at pagkakaisang makaisa sa kapangyariahn. Ang kongkretoong halimbawa ng adaptasyon ay ang *urban poor communities*. Sumusulpot itong parang kabuti sa mga lugar na pinakalingatan ng kapangyariahn. Lahat dito, sa simula, iligal – mula sa kuryente at tubig na tinap mula sa mga linya ng Meralco at Nawasa, hanggang sa *presence* ng mga tao sa lupa ng iba, at ang identidad ng mga mamamayan sa komunidad na ito. Walang batayang serbisyong pampubliko; ang mismong mga mamamayan ng komunidad ang nagtataguyod ng mga kolektibong pangangailangan. Tanging sial lamang ang may *mastery* ng pasikot-sikot ng gayong lugar. Takot ang mga tagalabas na pumasok sa looban dahil halata ang kanilang kakaibang pagkilos, pananamit, at pag-uugali. Silang mga *trespassing* na *subjects* ay nagiging lehitimong pagkatao sa komunidad na nakakapagmatyag sa ibang kontryong *trespassing* na *subjects*.

Ang mga nasa looban naman ay nakakahalubilo sa labas, sa iba pang pampublikong lugar tulad ng malls at sinehan. Bagamat wala silang legal na personalidad, sila ay *integral* sa pambansang kabuhayan, lalo na sa panahon ng krisis. Patuloy nilang pinapaunlad ang pambansang ekonomiya sa pamamagitan ng *informal* at iligal na paglahok dito. Sa kolektibong antas, ang kanilang buhay at pamumuhay, ang kanilang transformasyon sa kanilang komunidad ay nagpapahiwatig ng adaptasyon sa marahas at maramot na sistema ng kapangyarihan ng bansa at lokal na *unit* nito – na kahit sila ay buwagin, sila ay muli't muling sumusulpot sa iba't ibang lokalidad ng urban landscape. Ang kanilang *presence* ay isang subersyon sa makinarya ng kapangyarihan ng bansa at lokalidad.

Ikatlo, dahil ito ay patawa o komedi, ito ay kalahating seryoso lamang. Ang tawa sa kultura ay may kahalintulad na halaga sa iba pang katangian ng panitikang bayan. Ito ay hindi nakasulat, at may multiplisidad ng kahulugan sa akto ng paggawa nito. Maaari kang tumawa bilang pahayag ng kaligayahan ang ipinagkait ng sistema, tumawa para ma-release ang mga *tension*, tumawa dahil nahihiya sa pagkakamali, tumawa dahil hindi alam ang sagot, tumawa dahil nanlalait ng kapwa, at iba pa. Maari ka pa ngang parating natatawa, lalo pa sa lagay ng kahirapan, tinatawanan na lang natin angating problema. Samakatuwid, tumatawa tayo dahil may balakid na gusto nating mapalaya sa ating sariling sistema, at itong balakid ay nanggagaling mula sa mas makapangyarihang sistema ng nasa labas natin. Katulad ng Bakhtinian

laughter, ang tawa ay pagbabalikwas laban sa kaayusan, nagpapahiwatig ng temporal na pangkarnabal na inversyon ng kapangyarihan.¹ Pero hindi kahalintulad ng Bakhtinian laughter, ang tawa ay parating nakasadlak sa kondisyon ng lipunang Filipino. Parati tayong nakatawa, kahit hindi natin aktong ginagawa ito. At dahil dito, angating mismong existence, ang pagkadito (*presence*) sa loob pa rin ng sistema ng kapangyarihan ang nagpapahiwatig ng ating subersyon sa kaayusan. Dapat isaalang-alang na nawawari lamang itong subersyon sa akto ng paggawa (ang pagtawa) o sa akto ng pag-iisip na gawin (ang realisasyon ng tawanan na lamang ang problema). Walang nakukulong sa tawa gayong wala rin namang substansayl na nababago ang pagtawa. Pero dahil masayang tumawa at malamang tatawanan na lamang ang kontrang-bagay, makabuluhan pa ring tumawa. Ang tawa sa panitikang bayan ay isa lamang epekto. Walang panitikang bayan, sa akingpagkakaalam, ang aktwal na gumawa nito. Kung gayon, ito ay nagsaad ng kakayaan sa dobleng pagbasa (double-reading) – binabasa o pinapakinggan mo ang lagay mo sa isang kwentong hindi naman aktwal na sinasaad. Tulad ng ginagawa ninyo ngayon sa pagbabasa sa akin. Tinatawanan ninyo ang bagay na hindi naman sadyang katawa-tawa pero patungkol lamang sa pagtawa.

Ikaapat, dahil ito ay patawa, ang “kalahating seryosong bagay” ay ang temporal na pagbabalikwas laban sa namamayaning kaayusan. Walang kwentong bayan na hindi isang panlipunan at pangkasaysayang komentario dahil bawat detalye, kumbensyon, at temang mahihinuha rito ay nagsasaad ng kolektibong fantasya para lumikas sa kasalukuyang kalagayan (o ang pagkadito). Ibig sabihin, ang dito ay hindi isang maligaya’t maaliwalas na posisyon, mayroon pang inaasam na estado sa loob ng dito, sa kolektibong kumpiyansang may mabuti pa ring antas sa istruktura ng sistema ng kapangyarihan. Ang dito ay nagpapahiwatig ng posisyon sa kabilang dito-dito, o ang posisyon ng makapagdulot ng kabutihan at katarungan sa ibang espasyo (ibang dito) ng sistema; at ng posisyon ng dito–doon, o ang kritikal na posisyon mulat na naghahanap ng ibang lunan sa loob batay sa pag-unawang may larangan ng labas (o mas mabuti’t makatarungang kaayusan sa labas ng loob). Wala namang doon nang walang dito, walang posisyon sa labas nitong diskursong may sentralidad sa loob. Pero ito ngang looban ay may diin lamang sa egalitaryong dulot nito – tila tinitignan bilang *charity work* ang pagbabago ng pwesto sa kaayusan ng loob. Ang pagnanasang mapunta sa ibang dito o dito–doon ay nagpapahiwatig ng pagnanasa ng kolektibong dikamalayan (collective unconscious), na siyang naglalaman ng mga bagay na

ninanais sa hinaharap kahit pa ipinagbabawal o ipinagkakait ng kasalukuyang kaayusan. Ang kakatwa sa operasyon ng kolektibong di-kamalayan ay parati itong nasa liminal na arena ng pagiging gitna ng fantasya at aktwal, kasalukuyan at hinaharap.

Luminalidad sa Panitikang Bayan

Sa katutubong panitikang bayan, mayroong iskema ng mga antas na binabago. Tunghayan ang kwentong "Juan Sells a Talking Parrot."²

Juan Sells a Talking Parrot

Juan Pusong wanted to make money. He heard that the king was looking for a talking parrot. Everyday, the king and his men went around to find a parrot. They had searched long and hard but nothing of the sort could they find.

Juan, one day, heard that the king was approaching their place. He hurried on to the path that led to their place to wait for the king. As he heard the party coming nearer, he covered a heap of carabo dung and sat in front of it. After a while, the king was upon him. The king saw that he was hiding something behind him.

"What are you hiding there?" shouted the king.

"It's only my parrot, Lord," responded Juan.

"A parrot? Let me see!"

"No, my Lord, because he is not tame. He might fly away. It's hard to catch him. Besides, he's noisy parrot. He keeps talking when he gets away."

"I'll buy it with one sack of money plus my horse," demanded the king.

"If you weren't king, I would not have consented to selling this to you. But never mind. I'll teach you how to catch it though, because it is elusive. Approach slowly, very slowly, and with one

quick move, swoop down on it. But don't do this until I'm completely out of your sight, else he might follow me."

The king did as he was told. At the instant that Juan's back disappeared, he approached the covered heap slowly and made a sudden swoop on it. My, how spattered he was with dung! Letting out a lengthy vituperation, he ordered the arrest of Juan.

"Find that rascal and throw him into the sea!" commanded the king. When Juan was found, he was brought to the town square and was tied to a post there. He was left alone until night came. Juan cried and cried because he knew he would die. Just then, a prince happened to pass by, he saw a tearful Juan and asked him of his sorrows.

"If you only knew... the king wanted to choose from among his princesses for my wife. But I don't want to get married yet!" Juan lied.

At this the prince's face lighted up. "Let's change place. I'll free you and you don my princely garments. When you do that, you will become a handsome prince like me. Then you give me your tattered clothes and tie me to that post."

The next morning, the prince was placed inside a big crab trap. He kept shouting "Don't do this to me. I'll just marry the princess!" He kept repeating this but he was thrown into the sea nevertheless.

That same morning Juan appeared before the king shining in his royal attire. "My Lord," he began, "I came back to tell you that under the sea there is so much riches. Look at what I've got," Juan pointed to his rich garment.

Without much ado, the king ordered a bigger crab trap for himself, went inside, and had himself thrown into the sea. There he met his death.

Sa kwento, ang gitnang hanay ng termino ay paukول sa naghaharing sistema ng kapangyarihan, at ang kanang hanay ay paukول sa subersyon ng sistema nito.

Mayroong antagonismo batay sa uri sa kwentong bayan. Naghahangad at nagtagumpay makaisa ang personahe ng mababang uri sa personahe ng mataas na uri. Ang temporal na pagtagagumpay ng mababang uri ay nagaganap lamang sa akto ng pagkukwento. Pero dahil mayroong reproduksyon ng kwento, ang paglipat-dila nito sa iba pang tao, may prolongation ng subersyon. Ang pang-espasyong pagpapalawak ng subersyon naman ang nagaganap. Kung paniniwalaan natin ang mga psychoanalysts, ang subersyon sa panitikan ay may layong maging malaganap at lamunin ang sistema para makapagtatag ng bago dahil ito ay nakaugnay sa oral phase – ang preliminaryong pag-unlad mula pagkamusmos tungo sa angkop na sosyalisasyong panlipunan. Hindi ba namumutik tik ng *oral phase* ang konseptwalisasyon ng panitikang bayan, tulad ng oralidad, palipat-dila, panitikan, at iba pa? Sa yugtong *oral phase*, nilalamon ng musmos ang lahat ng nasa labas nito. Dahil nagsisimula na ang pagkalito sa kung ano ba ang sarili at ang iba, nagsisimula na rin ang paglahok ng musmos sa naturang ayos ng makapangyarihang sistema ng otoridad, kasama ang wika. Gustong pagsanibin ng musmos ang loob sa natutuklasan niyang labas. At kung angkop ang kanyang paglabas sa yugtong ito, ang kanyang pagtungo sa anal phase naman ang maglalayon ng implementasyon at rigidisasyon ng order. Ang susunod na yugto ang magsasaad ng kaibahan ng loob sa labas, ang pag-angkop ng loob sa mas makapangyarihang labas.

	Naghaharing Sistema	Subersyon ng Sistema
Tauhan	hari, prinsipe	pusong ³ , pilandok
Katangian		
Tingin sa lipunan	mataas	mababa
Uri	mayaman	mahirap
Ugali	mapagmataas	hangad ay kabutihang lagay
Kapamaraanan	decorum tusong ambisyon paghahangad ng labis extensyon ng order	bulgar ordinaryong ambisyon pagkilos para sa labis inbersyon ng order
Resolusyon	tatanga-tanga naisahan pinagtawanan objek	talino nakaisa hinangaan suhero

Ang panitikang bayan sa panahon ng kolonyalismo ay naisantabi para paboran ang mga ipinakikilalang folk at popular na panitikan. Sa panahon ng Kastila, ipinalaganap ng simbahan sa misa at eskwelahang parokya ang mga buhay ng santo, kwento, at tula mula sa Bibliya at Kanluraning panitikan. Sa panahon ng Amerikano, ipinalaganap naman ng pampublikong sistema ng edukasyon ang mga kwento ng ideal na pamilya bilang instrumento sa pagbigkas at pagbasa (mula John, Jill, Jean, at Spot tungo kina Pepe, Pilar, at Tagpi), Amerikano at British na mito, epiko, at panulaan. Flash-forward na tayo sa kontemporaryong panahon.

Panitikang Bayan sa Kasalukuyan

Patuloy ang panitikang bayan sa dalawang lagusan. Ang una ay sa politisasyon ng panitikang bayan sa pamamagitan ng produksyong likha ng kilusang masa. Ang kilusang masa ang mga organisasyong kinabibilangan ng politisadong naisantabing sektor, tulad ng kababaihan, magsasaka, manggagawa, maralitang tagalunsod, katutubo, at iba pa na naghahangad ng tunay na paglaya ng bayan. Para mapolitisado ang kasapihan, makapagpalawak hanay hinggil sa mga isyu, gumagamit ang kilusang masa ng panitikang bayan sa *Ulos*, kultural na publikasyon ng National Democratic Front, na nanghihikayat ng politisasyon ng masa at cadre para sa higit na pagpapaigting ng rebolusyong bayan.⁴

Nandito pa rin ang oral na tradisyon, na trinansforma na sa tinatawag na panitikang testimonial o eyewitness, na ang nagsusulat ay kalahok din ng masang base na kanyang kinikilusan. Ang awtor ay saksi at kalahok sa politikal na transformasyon ng personal at kolektibong buhay sa kilusan. Maging sa kilusan ay binibigyang halaga rin ang kasal sa pagtataguyod ng rebolusyonaryong disciplina at pag-ibig, bilang anyo rin ng politikal na klosur sa buhay ng cadre, kahit pa ito ay temporal lamang-bilang pagmamarka sa kanyang buhay sa kilusan.

Ang ikalawa naman ay sa pamamagitan ng kotemporaryong popular at folk na kwento. Ang folk ay nananatili sa rural na tagpo, bagamat maging sa loob nito ay may bayan, poblacion, kabisera, kabihasnan, karatigbayan, bukid, tumana, bundok, at sabana. Gayunpaman, nananatili ang mga panitikang bayan sa pamamagitan ng updating ng folklore – pinaghalingan ng kwento ng aswang at kapre, sa isang panig, at berdugong nangingidnap ng bata at ibinubuhos ang dugo sa bagong gawang kalsada, tulay, at bukid, sa

kabilang panig. May dalawa akong kwentong bayan sa siyudad, o yung tinatawag na urban lore, na susuriin. Ang una ay ang “White Lady.”

May taxi driver na napadaan sa Nagtahan isang hatinggabi. Sa tulay ay may pumara sa kanyang babae na nakaputi, maganda, mestisa. Sinabi sa kanyang ihatid siya sa Balete Drive.

Patungo roon, parating napapatingin ang driver sa babae sa rearview mirror. Maganda ang babae pero maraming galos. Puti at manipis ang suot nito, may mga punit.

Pagdating sa isang malaking bahay sa Balete Drive ay pumara ang babae. Itinaas ng driver ang metro. Paglingon niya ay wala na ang babae.

Kumaripas ng takbo ang taxi.

Kinabukasan, hindi mapakali ang driver. Bumalik ito sa bahay na pinagparahan sa kanya. Kumatok sa gate at nang pagbuksan ng matanda, ipinagtanong ang babaing kanyang inuwi roon.

Tumango-tango ang matanda, at nang matapos ang driver sa kwento, sinabi nito na “Matagal nang patay ang babae.”

May kahalintulad itong kwento sa “Multo”:

Nagmamanehong pauwi minsan ang isang opisyal ng hukbo. Sa Sta. Mesa Boulevard, may pumara sa kanyang isang babae, mestisa at maganda. Ang sabi ng babae ay wala na raw siyang masakyang bus dahil malalim na ang gabi at maaari raw bang ihatid siya ng opisyal.

“Diyan lang ako nakatira sa bahay sa tabi ng planta ng Pepsi-Cola,” aniya.

Pinasakay naman ng opisyal ang babae, na naupo sa likuran.

Pagdating niya sa bahay sa tabi ng planta ng Pepsi-Cola, pinara ng opisyal ang kotse at lumingon, ngunit wala nang nakaupo sa likuran. Nawala na ang babaing maganda. Takot na takot, pinasibad niya ang kotse palayo sa bahay na iyon.

Kinabukasan, pinuntahan niya ang bahay dahil hindi siya mapakali. May nakatira roong matandang babae at sinabi sa kanyang anak niya ang babaing maganda.

“Kaya lamang ay patay na ang anak kong iyon,” sabi ng matanda.

“Nasagasaan siya.”⁵

Sa magkahalintulad na urban lore na ito, matutunghayan ang mga bawal na bagay: ang necrophilia, o pagnanasa sa taong patay na; ang rape fantasy, o paghahangad ng sexual na pagpaparaos sa pamamagitan ng dahas; at ang sexual violence against women. Dahil panitikang bayan lang naman ito, hinahayaang pumailanlang ang mga taliwas na pagnanasa (desire) tulad ng mga ito. May dalawang substansyal na transformasyong naganap sa pag-unlad ng kasalukuyang panitikang bayan sa siyudad. Una, nangingibabaw ang sexual na dimensyon, imbes na nakafokus sa uri tulad nang panahong primitibo. At pangalawa, ito ay ikinukwento hindi na sa pamamagitan ng pagpapatawa kundi sa pamamagitan ng pananakot o horor.

Ang tanging hibla na lamang ng *class tension* sa “White Lady” ay ang pagiging anakpawis na taxi driver o sundalong lalake at mayaman na babaing taga-Balete Drive. Pero kahit dito, walang subersyong nagaganap dahil nakaisa pa rin ang mayaman sa mahirap. Gayunpaman, ang naisahan ng patay na babae ay ang lalake. Mas malaking dimensyon ang *sexual tension* kung gayon. Sa isang banda, may *revenge fantasy* ng kababaihan na pantapat sa *rape fantasy* ng kalalakihan. Sa kabilang banda naman, ginagamit ng babae ang kanyang pagkababae para makapaghanap ng hustisya sa kanyang naging abang kalagayan. Nagamit pa nga ang isyu ng uri para patingkarin ang operasyong ito. Dahil ang babae ay taga-mayamang lugar ng Balete Drive, isinasaad ng kwento na walang babaing ligtas sa sexual na karahasan. At ang recurso para sa katarungang institusyonal na ipinakakait sa kanya ay gumamit ng *female vigilante justice* gamitin ang kanyang pagkababae para i-haunt ang mga representatibo ng mga umapi sa

kanya. Sa kaso ng kwento, malawak ang tinutukoy dahil lahat ng kalalakihan ay may partisipasyon sa kanyang naging kalagayan.

Estetiko ng Gothiko

Tila hindi hiwalay ang paglaganap ng kotemporaryong urban lores sa muli't muling panunumbalik ng goth at gothic sa kasalukuyang karanasan. Unang tinukoy ang Germanikong tribo na lumahok sa pagransack ng Roma, ang salita ay nagpakahulugan bilang hindi sibilisado at barbariko.⁶ Sa Edad Medya, ang mga higanteng katedral na gumamit ng ogive style ay una ring binansagan ng mga baroque na historiador bilang gothiko para isaad na ito ay hindi pino at kawalan ng magandang panlasa. Sa kalaunan, ang gothiko ay tumutukoy sa pagging malagim at ominous. Kaya ang romantikong panitikang misteryoso at macabre noong ikalabingsiyam na siglo ay binansagan ding gothiko bilang referensiya sa ominous imagery na tinutukoy sa mga simbahan. Halimbawa nito ay ang *Frankenstein* ni Mary Shelly at *Dracula* ni Bram Stoker. Noong dekada sitenta at otsenta, muling nanumbalik ang gothic sa pamamagitan ng punk bands sa Britanya na nagpapahiwatig ng simple, malungkot, at ethereal na direksyon ng musika.

Ang estetika ng gothiko ay nagpapahiwatig ng kawalan ng humanidad, ng mababang pagkatao bilang reaksyon sa mahigpit na alituntunin sa romanticismo.⁷ Ang gothikong katawan, na kadalasa'y kababaihan, ay sukdulan, namumuhay ng dobleng pagkatao at nagpapahiwatig ng metapora ng buhay ng kababaihan – hayag at kawalan ng sexualidad, mabuti at masamang babae, debasement ng babae, at iba pa. Sa mundo ng gothiko, ang mundo ay bumagksak na sa kawalan ng sistema, order, at moralidad. Ang setting ay puno ng pagkabulok, ginugunita ang naunang maunlad na mundo. Ang naratibo ng gothiko ay ang pagbagsak mula sa grasya ng gothikong bayani mula temptasyon ng mundo. Samakatuwid, maaring isipin na ang gothikong estetika ay ang presentasyon ng unrepresentable na bagay, ng supematural at sublime na karanasan, ng bawal at nilalait na pagnanasa. At instrumental ang horor at teror sa gothiko dahil ito ang nagbubukas sa tagasubaybay—mambabasa, manonood, at tumatangkilik—sa gothikong mundo.

Malaki ang papel ng gothiko sa pagpapaunlad hindi lamang ng sensibilidad ng tao kundi pati na rin ng mas malakihang panitikan. May mga pag-aaral na nag-uugat sa gothiko bilang precursor ng science fiction genre

na nagsimulang umunlad noong 1930s.⁸ Dahil sa magkatulad na katanganan ng disenchantment sa naghaharing uri, gamit ang madidilim at mas malalaking literal at epistemolohikal na struktura ng kapangyarihan, at ang bida bilang mala-malang nilalang na hindi lubos na umaayon sa kondisyon ng sistema, ang gothiko at sci-fi ay sinasabing nanggagaling sa parehong hulmahan. Ang kondisyon nga lang ng sci-fi ay pinaunlad ng Industrial Revolution na higit pang nag-technologize ng relasyon ng tao sa makina at mundo-na sa huli, ang technology na ang huhulma ng pagkatao. Horifikong idea ito dahil ang esensya ng modemong pagkatao ay nakabatay sa kapangyarihan ng tao na itakda at igpawan ang kanyang kapalaran, kumpara sa klasikal na pilosopiya na ang tao ay isang tabula rasa, na sa kanyang pag-unlad ay isinusulat ng kapaligiran ang kanyang tadhana-wala siyang mababago sa kanyang karma, destiny, o naunang uniberso.

Maging ang *hypertext* na mundo ng computer gaming ay humahalaw din sa gothicong tradisyon. May koneksyon sa “gamen” ng gothiko na nangangahulugang “participation, communion” sa postmodemong idea ng gaming sa computer.⁹ Hango sa German na salita na ibig sabihin ay “people together, participating,” ang computer gaming ay nagpapahayag din ng kolektibong interaksyon ng mga tao.¹⁰ Ang barbarikong komunyon sa gothiko ay napalitan na ng kolektibong interaksyon sa virtual space. Gayunpaman, nananatili ang pag-assume ng ibang identidad na halaw sa batayang instinct ng tao-survival, pakikitunggali at idea ng pagtagumpay, pagkakaroon ng iba pang buhay. Nananatili rin ang gamit ng gore at horor sa paglalakbay para sa tagumpay – ang pagpaslang sa maraming kaaway, paggamit ng iba’t ibang armas, pagbulwak ng dugo sa pagtapyas at pagsabog ng katawan – at maging mismong kapaligiran ng *computer gaming* – madilim, mapanganib, naglalakihan at masalimuot na struktura, kaliitan ng bida sa kanyang mundo, paglaban sa napakalaking pwersa.

Karanasang Horor sa Siyudad

Mayroon pang isang kontemporaryong urban lore na lumalaganap noon dekada otsenta. Ito ang sawa sa dressing room ng babae sa Robinsons Department Store. Ang kwento ay patungkol sa nawawalang mga sales lady na nagtratrabajo sa naturang department store. Ang sabi’y mayroon daw higanteng sawa na nanggagaling sa kisame’t peryodikong umaatake ng mga dispatsadora. At madagdag pa na ang sawa ay kakambal daw ni Robina Gokongwei, anak ng may-ari ng department store at mall. Karaniwang

misteryosong nawawala ang mga dispatsadora sa makikitid na dressing room, sa madidilim na store room, at sa basement.

Mas nakakainteresting ang gamit ng horor sa urban lore. Ang horor ay kakatwang genre dahil ito lamang ang hayagan sado-masokistang kalakaran –natutuwa tayo dahil tinataket Tayo, at dahil may pinapatay na iba sa kapamaraanang grotesque at excessive. Perverse pleasure ang kasiyahan dulot ng horor. Sa “White Lady,” ang enigma o misteryo ng babae sa patriarchal na mambabasa ay nanggagaling sa kasiyahan dulot ng pagiging helpless ng babaeng tauhan. Wala siyang magawa sa nangyaring biktumisasyon sa kanya. Sa sawa sa Robinsons, ito ang kakambal ng babaing anak ng may-ari na siya rin naman naging biktima ng kidnapping. Ang sawa ang nakatagong anak, ang bawal na ipakita, ang sikretong hindi kailanman maaaring maging publiko. At madalas nga sa horor, babae ang biktima dahil sa pangkasariang sosyalisasyon ng pagiging babae. Inaakalang mas mahina ito, mas madaling matakot, mas malakas humiyaw, mas histerikal, kaya mas akmang biktima sa horor. Gayunman, mayroon pang isang puwang ang babae sa horor. Siyang tinataket ay siya ring nagdudulot ng takot. Siya na initsapwera (abjected) ay siya naman na nang-iitsapwera. Ang isa pang karaniwang papel ng babae sa horor ay bilang aswang, demonyo, at kampon ng kadiliman. Siya ang naghahasik ng takot sa kwento dahil bawal sa kanya na gawin ito sa aktwal na lipunan. Pero taliwas sa pagba-binary oposisyon, o paggamit lang ng magkabilang-dulong papel niya (bilang biktima o aswang lang, halimbawa), sa maraming ibang popular na panitikan, ang figura ng babae at pagkababae sa “White Lady” ay representasyon ng magkasabayang biktima at paghahangad ng katarungan, kahinaan at kalakasan, aktwal at kababalaghan, naisahan at nakaisa, tuso at talino, at iba pa.

Ang horor ay nagmumula rin sa *oral phase*, ang pagmamarka ng trauma ng napi pintong realisasyon ng separasyon ng sarili sa iba. Markado rin ang horor ng imahe ng oralidad, tulad ng bagsak-panga, paglunok, pagsigaw sa takot, paghiyaw, paglalaway, at iba pa. Kung ang tawa ay nagmamarka ng kasiyahan (bagamat tulad ng natalakay sa una ay may pisngi rin ng kondisyon ng pasakit), ang horor ay markado ng pasakit at pighati. Pero ang kakatwa, tulad ng tawa, ay may parehong pisnging kasiyahan at pasakit ng horor. May malaswang kasiyahan sa realisasyon ng pagdanas ng pasakit, mapasarili o mapaibang tao. Katuwang ito sa pangkalahatang idea ng horor bilang liminal o naghalalang larangan –

pinamumutikikan ng tauhan mula sa ibang mundo't realidad, karanasan sa kababalaghan at takot, at pagiging bukas ng resolusyon ng kwento.

Ang figura ng White Lady ang siyang figura ng kasalukuyang panitikang bayan sa siyudad. Ito ang lugar ng katutubong panitikan sa kanon ng panitikan sa Pilipinas. Nagiging lehitimo itong arena ng skolarsyip sa pagsisiwalat ng taal na kaalaman. O hindi na lamang pinapansin sa kasalukuyan dahil lubhang napakahirap mangalap ng mga bagong lumang katuklasan. Ang mga nasa sentro ay walang panahong magfieldwork sa rehiyon; ang mga nasa rehiyon ay inaalalang hindi kargado sa pananaliksik at pagsusuri ng sinaunang panitikan. Ang panitikang bayan, lalo na iyong kasalukuyang nasa siyudad, ay hindi naman lehitimong subject ng pag-aaral. Pero kung iisipin, ang mga ganito ang mas laganap na panitikang di lamang kinokonsumo kundi nililikha at nirereprodusi ng nakakarami.

Pumpasok na rin ang kategorya ng kasarian at sexualidad, maging ng lahi at etnisidad sa maraming kwento. Pumpasok ang mga ito sa yugto ng umiigting na transnasyonalisasyon ng global na kultura. At hindi kakatwa na ang siyudad ang unang espasyo ng pagpasok ng mga transnasyonal na kultura sa bansa. Ang naganap na suburbanisasyon na nagluwal ng mga bagong mararangyang residential areas sa labas ng Manila, patungo sa Quezon City, ay inihudyat ng "White Lady". Kaya naman integral sa kwento ang pagtatastro sa Nagtahan sa Manila at paghihiwalay sa Balete Drive sa Quezon City. Naabot na ang kasukdulan ng industrialisadong buhay sa Maynila, binigyang representasyon ng depot ng gasolina sa Nagtahan, at tumawid sa paghahanap ng mas disenteng lunan ng buhay sa iba pang bahagi ng Metro Manila. Sa sawa sa Robinsons Department Store, mas partikular ang atensyon sa lokasyon- sa loob ng mall na siyang sumisimbolo sa pambansang fantasya ng pag-angat at pag-unlad, ng pagtatamo ng karanasan ng First World sa isang pocket ng Third World. Ang mga mall naman ngayon ay nagbabadya bilang mga bagong lokal na global na siyudad – SM City, SM City-Iloilo, SM City-Fairview, at iba pa. Nagbabadya ang kwentong ito ng pagsulpot ng marami pang ganitong uri dahil sa paglaganap na rin ng karanasan ng mall at urbanisasyon sa iba pang siyudad sa labas ng Metro Manila.

Horor sa Pang-araw-araw

Ang horor ay nanggagaling sa di pantay na pagkakaunlad ng pangunahing show window ng bansa. Samakatuwid, ang horor ay nanggaling sa pang-araw-araw na buhay at gawi ng siyudad, na bumabahid na saan mang liblib na lugar ng bansa at gawi ng siyudad, sa pamamagitan ng mass media, ng kalakaran ng siyudad. Tulad ng lunan ng konsumpsyon ng sawa sa mga dispatsadora – *basement, storeroom, at dressing room* – kahit pa ito nasa loob ng amenidad ng mall, mayroon pa ring liblib at makikitid na lugar na puno ng kadiliman, kawalan-katiyakan, pangamba, at pagkatakot. Narito sa ating paligid ang artikulasyon ng ating marahas at mapagdamot na buhay sa ilalim ng bagong sistema ng paghahari sa ating lipunan at kasaysayan. Ang mga nilikhang kwento ng White Lady at sawa sa Robinsons ay hindi lamang artikulasyon ng marahas nating buhay sa karanasan ng ating buhay sa siyudad, ang mismong figura ng ating panitikang bayan. Nandito sila para maging tulay sa pagitan ng ating fantasya at aktwal na karanasan bilang nilalang nitong karanasan sa siyudad, bilang patuloy na agam-agam (anxiety) sa pananatili rito at hindi sa ibang lugar, at bilang pagnanasang makausad sa ibang dito, sa karatig doon ng dito ng ating personal at kolektibong mga buhay.

Talaan:

1. Tignan si Mikhail Bakhtin, *Rabelais and His World* (Bloomington: Indiana University Press, 1984).
2. Damiana Eugenio, “Juan Sells a Talking Parrot,” sa *Philippine Folk Literature Series: Volume IV – The Folktales* (Quezon City, University of the Philippines Press), 325-26/
3. Para sa talakayan ng pusong, tignan si Nicanor G. Tiongson, “Ang Pusong sa Dulang Filipino: Panimulang Pag-aaral,” *Memories, Visions and Scholarship and Other Essays* nina Gemino Abad, et al. (Quezon City: UP Center for Integrative and Development Studies, 2001), 305-38.

4. Para sa detalye ng papel ng pangkulturang gawain sa masang pakikibaka, tignan ang “Cultural Work for the People in the Present Era of ‘Free Trade Globalization’ and ‘New Social Order’” ni Gelacio Guillermo, <http://www.geocities.com/ilps2000/2gelacio.htm>.
5. “Ghosts,” salin ni Isagani R. Cruz, *Philippines Free Press* (1958), sinipi mula sa *Ang Ating Panitikan* (Manila: Goodwill, 1984), 254-55.
6. “Where Does the Term ‘Gothic’ Come From?” <http://www.sfgoth.com/primer/etymology.html>. Ang talakayan tungkol sa etymolohiya ng gothiko ay halaw sa pahinang ito.
7. Maraming referensiya sa gothiko sa Internet. Tignan, halimbawa, ang review ni Fred Botting sa <http://user.ox.ac.uk/~skat0385/hurley.html>. Popular na kurso ang gothiko, tignan halimbawa ang introductory notes sa http://www.centenary.edu/~balexand/gothic/2002/general_notes.html, at “The Gothic Novel” sa <http://www.gothics.org/subculture/origin.php>.
8. Tignan ang “History and Definition of Science Fiction,” <http://alcor.concordia.ca/~tafred/sf-def.htm>.
9. Tignan naman ang “What’s in a Game? The Linguistic History of ‘Video-game,’” <http://www.gamesfirst.com/articles/jluther/etymology/etymology.htm>.
10. Ibid.

KABANATA 5:

Akademikong Sulatin

sa Agham Panlipunan

29.

Ekonomiks sa Diwang Pilipino: Halo-Halo, Tingi-Tingi at Sari-Sari*

Tereso S. Tullao, Jr.

Intensyon ng pag-aaral na ito na makapag-ambag sa pagpapaunlad ng wikang Filipino upang lalong mapabilis ang intelektwalisasyon nito. Marapat lamang sundin, hamak man, ang mga katangi-tanging sulatin na pinasimulan ng mga Pilipinong propesor tulad nina Nicanor Tiongson, Virgilio Enriquez, Emerita Quito, Wilfrido Villacorta at Isagani Cruz na gumamit ng wikang Filipino bilang instrumento sa pagsusuri, paglilinaw at pagsasaayos ng mga konseptong naglalarawan ng ating katauhan, buhay at lipunan. Sa sanaysay na ito ay tinalakay at sinuri ang limang pangunahing konsepto sa ekonomiks sa diwang Pilipino. Ang layunin ay hindi lamang upang makapagbigay ng panimulang introduksyon sa isang mahalagang sangay ng agham panlipunan kung hindi gamitin ang kaalamang ito sa paglutas ng pangunahing problemang pangkabuhayan at pangkaunlaran.

Mga susing termino: pagpapaunlad ng wika; intelektwalisasyon; konsepto sa ekonomiks; diwang Pilipino; problemang pangkabuhayan at pangkaunlaran

Introduksyon

Dapat sanang sinulat at binasa ang sanaysay na ito noong ako'y parangalan ng pamantasang ito bilang Don Santiago Syjuco Gawad Propesor sa Ekonomiks. Ngunit, noon, hindi pa gaanong mulat ang aking isipan sa kahalagahan at pangangailangang ipagpaunlad angating wika. May kaunting takot at pangamba rin ako sa paggamit ng Filipino bilang wikang pangdiskurso lalo't higit sa larangan ng ekonomiks.

Ngayon ay naglalakas-loob akong gamitin ang ating wika sa isang pormal na panayam at sa pagsuri ng isang aralin na may kahirapang unawain

---

* Isang panayam propesoryal na idinaos sa Ariston Estrada Seminar Room, Pamantasan ng De La Salle noong ika-4 ng Pebrero, 1988.

MALAY Tomo IX, Blg. 1, 1990-1991

kahit sa wikang Ingles. Ang intensyon ko ay makapag-ambag sa pagpapaunlad ng ating wika upang lalong mapabilis ang intelektwalisasyon ng wikang Filipino. Marapat lamang sundin, hamak man, ang mga katangting sulatin na pinasimulan ng mga Pilipinong Tiongson, Virgilio Enriquez, Emerita Quito, Wilfrido Villacorta, at Isagani Cruz na gumamit ng wikang Filipino bilang instrumento sa pagsusuri, paglilinaw at pagsasaayos ng mga konseptong naglalarawan ng ating katauhan, buhay at lipunan.

Hindi ko hangad ang lituhin ang sinuman sa aking paggamit ng Filipino sa pagtalakay ng diwa ng ekonomiks. Bagkus, isa rin sa aking layunin ang liwanagin ang mga konseptong ginagamit sa aming propesyon upang maunawaan ito ng publiko at bigyan ng karapat-dapat na pagpapahalaga. Aaminin ko na maraming bagay na esoteriko na nakapaligid at bumabalot sa pagtuturo ng ekonomiks, kung kaya't ito ay madalas na hindi maunawaan at binabali-wala ng karaniwang estudyante.

Ngunit sa aking palagay, madaling maunawaan ang ekonomiks dahil ito ay isang pag-aaral na naglalarawan at nakatuon sa ating kabuhayan. Ito ay isang pagsusuri ng ating lipunan na tugma sa ating mga karanasan. Kaya't ako ay naniniwala na lalong makakatulong ang paggamit ng ating wika sa pag-unawa ng mga konsepto at teoriya na naglalarawan ng ating mga pang-araw-araw na karanasang pangkabuhayan.

Ano ang Ekonomiks?

Bawa't isa sa atin ay may kanya-kanyang pananaw tungkol sa ekonomiks. Kadalasan kapag naririnig natin ang salitang ito, ang diwa ng kalakalan, pera, pagtaas ng presyo, pambansang produkto, bilihan ng stock, pamumuhunan at kawalan ng trabaho ang siyang pumapasok sa ating isipan. Marami rin sa atin ang nakasaulo ng isang depinisyon na ipinukpok sa ating mga ulo noong tayo'y nasa mataas na paaralan. Ayon dito, ang ekonomiks ay isang pag-aaral tungkol sa paggawa at paggamit ng kayamanan. Memoryado natin ito ngunit ilan ang nakakaunawa sa mahahalagang implikasyon ng depinisyon ito. May iilang ekonomista namang naglalarawan sa ekonomiks bilang anumang gawain pinagkakaabalahan ng mga ekonomista. May kayabangan ang depinisyon ito sapagkat sinasakop na nito ang halos lahat ng bahagi ng araling panlipunan. Marami sa ating mga ekonomista ay nasa

kalakalan, pamahalaan, unibersidad, surian at iba pang sektor na kung anu-anong pinagkakaabalahan. Sila ay tinatawag upang tumulong sa paglutas ng sari-saring problemang panlipunan, ngunit marami rin ang nagsasabi na sila ang nagpapagulo ng mga problemang ito. Hindi lamang may kayabangan ang depinisyon ito kundi mahirap ding gamitin bilang isang pamantayang depinison.

Ang pagiging tanyag ni Samuelson bilang isang mahusay na ekonomista at awtor ng mga aklat sa ekonomiks ang siyang nagpatanyag ng isang pamantayang depinisyon ng ekonomiks na ginagamit ay isang sangay ng agham panlipunan na natutungkol sa pamamahagi ng iba't iba, ngunit limitadong yaman upang tugunan ang paparami at halos walang hangganang hilig ng tao.

May limang pangunahing konsepto na bumubuo sa depinisyon ito ng ekonomiks. Ito ay ang 1) agham panlipunan; 2) kayamanan; 3) hilig ng tao; 4) kagahupan at 5) pamamahagi. Tatalakayin ko ang bawa't isa sa susunod na bahagi ng sanaysay na ito at susuriin ayon sa pananaw ng mga Pilipino. Ang layunin ay upang ipakita ang katuturan at kahalagahan ng ekonomiks sa buhay ng bawat mamamayang Pilipino.

Ekonomiks at Pamamaraang Siyentipiko

Ang ekonomiks higit sa lahat ay isang pag-aaral kung papaano ang isang lipunan ay tumutugon sa problema ng kabuhayan at kaunlaran. Dahil dito, ito ay itinuturing na isang pangunahing sangay ng agham panlipunan ng mga miyembro ng lipunan at ang kanilang interaksyon at relasyon sa isa't isa upang sagutin ang pangunahing layunin ng lipunan.

Dahil idinagdag ang katagang agham, ang ekonomiks ay gumagamit ng maayos at sistematikong pamamaraan ng pag-aaral, pagsusuri, pagtitibay at pagsagot. Ayon kay Milton Friedman (1953) ang ekonomiks ay nahahati sa positibong pagsusuri at normatifong pagsususuri. Ang una ay may kaugnayan sa paglalahad at paglalarawan kung paano ang isang lipunan ay nagpapatakbo ng isang sistemang pangkabuhayan. Ang normatifong ekonomiks naman ay isang pagsusuri kung ano ang karapat-dapat at kung papaano patatakbuhin ang isang lipunan ayon sa isang pamantayan at

layuning panglipunan. Ang dibisyon ng dalawang pamamaraang ito ang siyang nagiging sanhi ng di pagkakaunawaan ng mga ekonomista at ibang manunuri ng lipunan. Kahit na marami sa mga ekonomistang Pilipino ang sinasanay sa pamamaraang positibo, (dahil ito ay itinuturing na siyentipiko), hindi maiwasan ng mga ekonomistang ito na gumamit ng normatibong pagsusuri sa pagbibigay-payo at mga panukalang pamamalakad.

Bilang isang agham panlipunan, ang pangunahing problema sa ekonomiks ay kung ano ang patitingkarin sa pamamaraan ng pagsusuri at pag-aaral. Bibigyang diin ba ang pagpapalawak ng kaalaman sa pamamagitan ng paghihigpit, pagpapapatibay at pagpapalalim ng mga haka-haka at teoriya? Kung sasagutin ang layuning ito, ang maayos, makatuwiran, tiyak at mahigpit ang mga haypotesis at panukalang kasagutan sa mga problemang pinag-aaralan.

Ngunit mayroon namang nagtatanong kung ano ang kabuluhan ng maayos, makatuwiran at mahigpit na teoriya kung ito'y hindi makatotohanan, di-praktikal at walang direktang kaugnayan sa mga pangunahing problema ng lipunan. Ayon sa pananaw na ito dapat bigyan diin yaong praktikal at makabuluhang pagsusuri na lulutas sa problemang pangkabuhayan.

Ang huling punto de bista ay tinutuligsa rin ng kabilang panig sa kawalan ng batayang teoretikal sa mga panukalang pamamalakad na kanilang itinataguyod. Kadalasan, ang sanhi ng pagkabigo ng mga proyekto at patakaran ng lipunan ay ang kawalan ng malalim na pagsusuri sa ugat ng problema. Dito ay kailangan ang malawakang kaalaman na may maayos, mahigpit at makatuwirang teoriya.

Hindi pa tapos ang pagtatalong ito ngunit sa aking palagay, dapat bigyan diin ang bawat pananaw. Ang ekonomiks ay para sa tao at para sagutin ang problema ng kabuhayan. Magiging makabuluhang lang ang ating mga panukalang solusyon sa problemang panlipunan kung ang mga ito ay batay sa isang masusing pag-aaral at ito ay matatamo lamang sa pamamagitan ng pagpapaunlad ng kaalaman sa positibong ekonomiks.

Isa pa ring problemang bumabalot sa ekonomiks ay ang isyu ng kalayaan ng mga imbestigador sa kanilang personal na paniniwala at pagpapahalaga. Bilang isang agham, nararapat lamang na gumamit ang

ekonomiks ng obhektibo at siyentipikong pamamaraan ng pagsusuri. Ngunit dahil tao ang nag-aran at tao at lipunan ang pinag-aaralan, mahirap iwalay ang mga personal na konsepto tungkol sa huwarang tao at ideyal na lipunan sa pamamaraan ng pananaliksik at panunuri ng isang ekonomista o mag-aaral ng lipunan. Mayroon nga ba talagang nakatagong pamantayang pagpapahalaga sa bawat isipan ng mga siyentipikong lipunan? Kung tayo'y sasang-ayon sa katanungan ito mahirap tanggapin ang pagkasiyentipiko at obhektibo ng ekonomiks.

Ang problemang ito ay siyang nag-uudyok sa mga ekonomista upang maging masigasig sa pagbubungkal ng positibong pagsusuri nang maging malaya ang ekonomiks sa mga personal na pamantayang pagpapahalaga at patingkarin ang pagkasiyentipiko ng ekonomiks bilang agham panlipunan.

Ang Kayamananat Pinagkukunang-Yaman

Ang ikalawang mahalagang konsepto sa diwa ng ekonomiks ay ang kayamanan. Marahil isasama na rin natin sa kaisipang ito ang ideya ng pinagkukunang-yaman sapagka't halos magkatumbas ang kanilang katuturan. Ang kayamanan ng isang lipunan ay binubuo ng mga katangian ng mga tao: mga bungang kalikasan at mga bagay na gawang-tao na ginagamit sa produksyon ng mga bagay-bagay na siya namang tumutugon sa pangangailangan at hilig ng tao para sa kanilang kabuhayan, kasiyahan at kaligayahan. Ang pinagkukunang-yaman naman ng isang lipunan ay ang katipunan ng kaniyang tao, likas na yaman at mga yamang pisikal.

Maraming nagsasabi na mayaman ang ating bansa. Subalit marami rin ang nagtatanong na, kung talagang mayaman ito, bakit marami pa rin sa ating mga mamamayan ang naghihikahos. Tinatantiya na mahigit sa kalahati ng mga pamilyang Pilipino ay itinuturing na mahirap.

Suriin natin ang lawak, uri, komposisyon at produktividad ng ating mga yaman upang mabigyan natin ng panukalang kasagutan ang problema ng kahirapan.

Ang ating populasyon ay tinatantiya na may 58 milyon noong 1987. Ang mabilis na paglaki ay umaabot sa 2.71 porsyento bawat taon. Ito ay isa sa mga populasyong pinakamabilis na lumaki sa buong mundo. Ang Pilipinas

ay itinuturing na ika-15 sa pinakamataong bansa sa buong daigdig. Mahigit sa 42 porsyento sa ating populasyon noong 1980 ay may edad ng 15 pababa. Nangangahulugan na marami tayong pinapakain, binibihisan; binabahay at pinaaaral na hindi pa tumutulong sa mga gawaing pamproduksyon. Ang mga ito ay suportadong higit na mababang porsyento ng ating populasyon sa kanilang pagkonsumo.

Dumako tayo sa datos ng mga nagtatrabajo: may 21 milyong miyembro ng hukbong paggawa ang ating bansa noong 1985; may 1.4 milyon ang walang trabaho at halos 35 hanggang 40 porsyento ng hukbong manggagawa ay may di-sapat na hanapbhay; karamihan sa ating manggagawa ay nasa pagsasaka at may 1 milyon o 6 na porsyento lamang ang mga propesyonal.

Ang malaking bahagi ng ating lakas-paggawa ay nasa ibang bansa. Karamihan sa mga migranteng manggagawang Pilipino ay propesyonal at trabahador pangdagat.

Marami rin sa ating mga mamamayan ang nagsipagtapos ng iba't ibang kurso. Mahigit sa 25 porsyento ng mga taong nasa pagitan ng 16-20 taong gulang ay nasa kolehiyo at unibersidad. Ang porsyentong partisipasyong ito ay isa sa pinakamataas sa buong mundo, ngunit wala sa kalahati ng pumasok sa unang baytang ang nakatatapos sa mga paaralang elementarya.

Kilala ang mga Pilipino sa kanilang kasipagan, pagkamatiyaga at maaasahang manggagawa sa iba't ibang sulok ng daigdig. Ang mga Pilipinong nars at duktor sa Amerika ay nagpapatunay sa mga katangiang ito. Ang kagalingan sa sining ng pag-awit, pagsayaw at pati na sa pag-aaliw ay tatak ng kaluluwang Pinoy sa ibang bansa.

Mailalarawan di nang uri, produktibidad at kakayahang ating yamang-tao sa kaniyang kalusugan. Marami sa ating mga kabataan ay kulang sa timbang, sira ang ngipin, di malusog at sakitin. Pangunahing sakit ay *bronchitis*, *diarrhea*, trangkas, pulmunya at TB. Ang pulmunya ay siya ring pangunahing sanhi ng pagkamatay noong 1984. Ang pagkain ng *carbohydrates*, taba at protina bawat tao ay umaabot na sa higit sa 100 porsyento kung ihahambing sa pamantayang pangangailangan.

Masasabi nating matao nga ang ating bansa subalit maraming kapansanan ang kailidad ng mga ito upangmagingmga instrumentong mabilisna pag-unlad. Marami sa ating populasyon ay bata, walang trabaho, sakitin, di malusog, at mababa ang antas ng pag-aaral.

Tungkol naman sa ating likas na kayamanan, ang ating bansa ay may 300,000 kilometro kuadrado ang sukat. Ang karagatan at ilog nito ay mayaman sa isda at pagkaing-dagat. Ang gubat ay mayaman sa sari-saring punong-kahoy, halaman, at pinamumugaran ng iba't ibang ibon at hayop. Ang mga mineral sa ating minahan ay nagbibigay ng ginto, tanso, pilak, *chromite* at *nickel*. Marami din tayong minahan ng buhangin at graba, asin at buhanging silika. Mayroon na ring natagpuang mga minahan ng petrolyo sa karagatan malapit sa Palawan. Ito ay nagpaparagdag sa karbon at *geothermal energy* sa produksyon ng elektrisidad. Ang ating lupain ay tinatamnan ng palay, mais, asukal, niyog, saging, pinya, abaka, tabako, mani at iba pa.

Ang problema sa ating mga likas na kayamanan ay ang mabilis na paggamit pagkaubosnito. Ang mga gubat at bundok ay nakakalbosa mabilis at walang pakundangang pagputol ng mga troso. Ang mga sakahanat lupain ay nawawalan ng likas na taba at mineral dahil sa mabilis na paggamit; ang mga ilog ay natutuyo at ang mga isda sa dagat ay umuunti dahil sa mabilis na panggingisa at paggamit ng dinamita.

Ang isa pang suliranin na kinakaharapng ating likas na yaman ay ang kakulangan ng ating bansa na magproseso mula sa hilaw na materyal tungo sa mga bagay na may mataas na antas at halaga. Ang niyog ay iniluluwas natin sa ibang bansa at hindi ang mga kemikal na gawa sa niyog. Mas malaki ang iniluluwas nating troso at hilaw na tanso kaysa sa mga mamahaling sala set at alambreng gawa sa tanso. Ang ganitong pamamaraan ng produksyon at kalakalan ay nagbubunga ng di-malawakang pag-empleyo sa mga manggagawa, maliliit na kita at mabagal na paglaki ng ekonomiya dahilang dagdag na halaga na nakukuha natin sa produksyon sa mga hilaw na materyal ay maliit lamang.

Dumako naman tayo sa mga yamang pisikal ng ating bansa. Ito ay binubuo ng istrukturang nakatayo sa ating kapaligiran tulad ng mga paaralan; ospital, planta, pabrika, gusaling pangkomersyo, gusaling pambahay, istasyon ng tren, daungan ng bapor, paliparan, mga tulay, riles ng tren, daan at iba pa.

Ito ay ginawa sa pamamagitan ng paggamit ng yaman pang-tao, likas na yaman at iba pang yaman-pisikal. Dahil nga may kakulangan ang uri at kalidad ng mga kayamanang ito, ang uri at kalidad ng mga yaman-pisikal sa ating bansa ay may kakulangan din. Ito ay isang palatandaan ng isang mahirap at papaunlad na bansa. Makikita na may ibang lugar sa ating bansa na wala pang elektrisidad. May mga nayon at bayan na mahirap puntahan at mahirap makipagkalakalan dahil sa kawalan at kahirapan ng transportasyon. Madalang, kung mins'a'y wala pa, ang mga pamilihing bayan, paaralan at ospital sa mga liblib na lugar. Marahil, marami sa atin ang nagrereklamo sa mga baku-bakong kalye sa Kamaynilaan, ngunit hindi natin nararamdaman ang kahirapan ng ating mga kababayan na kinakailangang maglakad ng ilang oras upang makauwi sa kanilang tahanan.

Kung ganito ang lagay ng ating mga kayamanang-tao, likas na yaman at yaman-pisikal makikita natin na marami pa ang dapat gawin upang mapaunlad ang ating bansa.

Likas na katangian ng mga kayamanan ng isang lipunan ay ang pagkalimitado nito. Maraming dahilan kung bakit limitado ang ating mga yaman. Una rito ay ang kahirapan ng pagbuong isang pinagkukunang-yaman. Marami sa mga likas na kayamanan ay halos hindi mapapalitan tulad ng mineral at petrolyo. Maraming tao nang kinakailangan upang makabuong isang matalino, malusog at produktibong manggagawa. Ang paggawa ng mga pisikal na yaman ay nangangailangan ng sari-saring yaman-tao, likas na yaman at yaman-pisikal na pawang mga limitado rin.

Dahil maraming mapaggagamitan ang mga kayamanan ng isang bansa, lalo itong nagiging limitado. Maaring gamitin ng isang manggagawa ang kaniyang oras sa iba't ibang gawain bilang weyter, tagapagluto, karpintero, estudyante o iba panggawain. Ang isang lupain ay maaaring gawing lugar ng isang pabrika, pabahay, sakahan, palaisdaan, manukan, babuyan at iba pang mapagkakitaan.

Malinaw na maraming naglalaban ang gamit sa mga limitadong kayamanan kaya't lalong tumingkad ang pagkalimitado nito. Ngunit may katangian din ang mga yaman na nagbibigay-puwang sa pagkalimitado ng mga ito. May kakayahan ang mga yaman na magamit sa iba't ibang kombinasyon sa pamamagitan ng teknolohiyang ginagamit. Ang teknolohiya ang siyang nagtuturo kung anong komposisyon ng kayamanan ang gagamitin

sa produksyon. Ang mga yamang may malawak na suplay ay hahalinhanan yaong mga yamang may kakulangan. Halimbawa, ang kakulangan ng Pilipinas sa mga pisikal na kapital at kawalan ng lakas-tao ang nag-udyok sa ating ekonomiya na pumili ng teknolohiyang gumagamit ng maraming lakas-tao kaysa pisikal na kapital. Samakatuwid, ang teknolohiya ay isang pamamaraang sumasagot sa pagkalimitadong mga kayamanan ng isang bansa sa pamamagitan ng paghahalinhanan ng iba't ibang yaman sa proseso ng produksyon.

Hilig ng mga Pilipino

Hindi lamang ang paglilok ng angkop na teknolohiya ang kinakailangan sa pagpapadagdag-gamit sa mga limitadong yaman ng bayan. Marahil, dapat din nating suriin ang istrukturang pangangailangan, hilig at kagustuhan ng mga tao na siyang lalong nagpapatingkad sa pagkalimitado ng mga yamang bayan.

Ano itong mga hilig-pangtao? Ito ay kalipunan ng kagustuhan, mithiin, pagnanasa at hilig ng mga miyembro ng isang lipunan batay sa mga pangunahing pangangailangan, hilig at kagustuhan ng mga tao upang mabuhay. Naiiba ito sa mga pangunahing pangangailangan sapagkat ang mga ito ay pinag-ibayong pangangailangan na pinagbago ng kultura, panlasa, kita, kapaligiran, edad, antas ng edukasyon, estado sa lipunan, *advertising* at iba pa. Kaya't kahit simple lamang ang mga pangunahing pangangailangan upang mabuhay, sari-saring hilig ng taoang nagbubunga mula sa impluho ng mga nabanggit na sangkap. Dahil ang mga sangkap na ito ay napakarami at maaaring likhain ng sinuman, ang pangunahing pangangailangan ay nagdudulot ng marami at artipisyal na hilig.

Ano ang batayan kung bakit gumagamit ng sabong Lux ang ating mga kagandahan? Hindi lamang, upang luminis ang katawan sa mga mikrobiyo: kahit sabong Perla ay maaalis nito. Subalit ang di-lantad na pwersang *advertising* ay ginagamit ang kagawiang gaya-gaya ng mga Pilipino upang tangkilikin ang sabong nabanggit. Nanggagaya nga kaya ang mga dalagita ng bayang ito kay Kris Aquino kapag sila ay gumagamit ng Lux?

Tanungin natin ang ating sarili kung bakit sa pangangalagang ating katawan laban sa matinding init at mababagsik na insekto sa kapaligiran ay kinakailangang *damitan* ang ating katawan ng mga damit na kung anu-anong

ang *nakatatak*. May maidaragdag ba ang paskel na Esprit, Levis, USED, Pepe, Oleg Cassini, Pierre Cardin at iba pa sa pangangalagang ating katawan? Marahil ay wala, ngunit mabigat ang ating pagpapahalaga sa mga tatak na ito kahit magmistulang sampayan at “*classified ads*” ang ating pangangatawan dahil ito ang hinihining kulturang nangingibabaw sa ating kapaligiran. Tila may matinding puwersang nag-uudyok sa atin upang makibagay at makigaya. Dahil dito, ang hilig ng mga tao ay lalong napapalayo sa tunay na layon ng pangunahing pangangailangan ng tao.

Ang pagtugon natin sa mga pangunahing pangangailangan ay binigyan ng bagong anyo ng ating katutubong pananaw—ang isip at kaluluwang Pinoy. Halimbawa, sa pagkain, pag-aayos ng bahay at pagdaramit. May hilig tayo sa mga pinaghalo-halong bagay. Masarap sa ating panlasa ang halo-halo, sapin-sapin, pakbet, sinigang, pansit at iba pa. Saloob ng mga tahanang Pilipino, pangkaraniwang makikita ang imahen ni Sto. Niño, kasama ang Ina ng Laging Saklolo na pinaliligiran ng istawang masayang Budha, larawan ni Gabby Concepcion, Sharon Cuneta, Snooky, Richard Gomez at Kris Aquino. Kung minsan, nariyan din ang mga diploma, mga larawan ni Ate na nagsasayaw sa Japan at ni Kuya at ang kaniyang bagong kotse sa Saudi Arabia. Kakaiba talagang gumawa ng “*wallpaper*” ang mga Pilipino. Sa pananamit naman, sari-saring borloloyang nakasabit, nakadikit at nakapatong sa ating pangangatawan. Walang ipinagbago ang ating mga ninuno na mahilig magpinta ng mukha, ngipin at katawan; magsuot ng makukulay na damit at mamahaling hiyas sa mga makabagong Pilipino na mahilig magpulbos, magpabango, magkuwintas sa leeg at paa, magsingsing, magpulseras, magpatong ng kung anu-anong dekorasyon sa buhok at magpaskel ng kung anu-anong balita at anunsyo sa kanilang damit.

Hindi lamang tayo mahilig sa halo-halo. May pagkiling din tayo sa patingi-tingi. Sa libu-libong tindahang sari-sari sa buong kapuluan, ang suka, toyo, patis, mantika, kape, mantikilya, kendi, pan de sal, keso, matamis na bao at “*peanut butter*” ay ipinagbibili ng tingi. Idagdag pa rito ang sorbetes, sigarilyo, syampu, sampaguita at iba pa. Sa pakiwari ko, ang patingi-tingi ay nakapaloob sa kaisipan at kaugaliang Pinoy. Bigyan ng pansin ang popularidad ng mga dugtung ang kuwento sa komiks at mga seryesa telebisyon tulad ng Flordeluna, Verdadero, Mga Yagit, at Dayuhan. Pati ang pamamaraan ng pagsakayay higit na tinatangkilik natin ang mga jeep kaysa malalaking bus. Ang pagbabayad ng “*bawndari*” at pagkabit sa linya ay maipaliliwanag din sa patingi-tingi. Ang pag-aarial, lalung-lalo na sa

pamantasan ay may tingi rin. Ang presyo ay batay sa yunit na kinukuha at ang pagbabayad ay maaaring buwanan o bawat ikatlong buwan. Sa utangan, higit na mabisa ang patingi-tinging pagbabayad tulad ng paiyakang 5/6 at patubuan, arawan at sabaduhan ng mga bumbay, at “four gives” sa mga alahas at damit na hinuhulugan. Pati na yata ang ating mga bisyo ay pinasukan na rin ng patingi-tingi. Ang sayaw sa kabaret ay de metro. May bumabakas hindi lamang sa karerang kabayo: kundi pati na rin sa mga kasino, paggamit ng mga motel ay tingi rin kaya’t lalong nagiging masigla ang kita. Ang sistemang kabit at kerida ay isa rin kayang palatandaan ng patingi-tinging pagmamahal at pagpapamilya?

Ang kultura at kaugalian Pilipino ay may malakas naimpluho kung bakit mabili ang kandila at bulaklak tuwing *"Todos Los Santos"* at mabili ang kahit' na anomang bilog na prutas tuwing Bagong Taon. Tayo lang marahil ang mga taong nagkakaabala sa pulang rosas at kending tsokolate tuwing araw ni Valentino. Walang rason kung iisipin natin ang pagtatapon ng pera at pagkukulob ng usok sa buong Kamaynilaan sa paputok at lusis tuwing Bagong Taon. Marami pa tayong gawi, hilig at kaugalian na hindi maunawaan ng mga reasonableng Kanluranin subalit ginagawa natin at pinag-uukulan ng pagpapahalaga sapagkat ito'y bahagi ng ating pagkatao – bahagi ng kaluluwang Pinoy.

Problema ng Iskarsidad

Lumalabas na ang mga hilig ng tao ay napakarami at dumarami ayon sa impluhong iba't ibang dahilan. At dahil naman limitado lamang ang mga kayaman ang magagamit upang tugunan ang mga paparaming hilig ng tao, nagkakaroon ng isang unibersal na problema ang lahat ng lipunan – ang problema ng iskarsidado kagahulan at kadahupan.

May mga taong hindi sasang-ayon sa pagtatalaga ko ng kadahupan o iskarsidad bilang unibersal na problema. Sa kanilang palagay, ang suliraning ito ay makatotohanan lamang sa mga lipunang likas na matatakaw na kung saan ang mga tao nito ay hinahayaang hangarin ang lahat ng hilig at kagustuhan. Sa mga lipunang mapagtimpli, ayon sa pananaw na ito, walang saysay ang problemang iskarsidad. Ang mga hilig ng tao ay payak o simple lamang kaya’t hindi nagkakagulo ang mga tao at nagagahol sa paggamit ng mga yamang-bayan.

Malakas ang argumentong ito ngunit hindi pa rin mapataob nito ang unibersalidad ng problemang iskarsidad. Aaminin ko na may mga lipunang mapagtimpli at payagang mga hilig na halos katumbas na lamang ng mga pangunahing pangangailangan. Subalit ano ang batayan ng kanilang pagtitimpi? Sila ay nagtitimpi dahil pinagbabawalan ng isang malakas na pwersa tulad ng kultura at estado. Lantad man o palihim, may isang institusyono pwersa sa isang lipunan na ginagamit upang maging isang mekanismo g pagtitimpi. Bakit kinakailangang magtimpi? Sapagkat may problemang iskarsidad—limitado ang mga kayamanang bayan kung kaya't hindi dapat hayaang hindi kontrolin ng mga taoang kanilang hilig.

Pamamahagi at Alokasyon ng mga Yamang-Bayan

Dumako tayo sa pinakatampok na konsepto sa diwa ng ekonomiks—ang pamamahagi. Ito ang pamamaraan ng isang lipunan kung papaano pinaghahati-hatiang mga yaman nito upang gamitin sa produksyon ng mga bagay at serbisyo na makapagbibigay ng kagalingan sa mga miyembro ng lipunan. Ipinahihiwatig sa prosesong ito ang mga pamantayan ng isang lipunan sa pagsagot sa mga pangunahing katanungan sa produksyon at distribusyon. Kung ano ang mga bagay na gagawin, sa papaanong pamamaraan at kung kanino ipamamahagi ang mga nagawang bagay at serbisyo ay ang mga partikular na katanungang sinasagot ng prosesong pamamahagi.

Ang anumang ekonomiya, payak man o malawak ay gumagamit ng dalawang daan patungo sa pagbuong isang panlipunang mekanismong pamamahagi. Ang una ay tungkol sa wastong paggamit at pagpapalawak sa mga limitadong yamang-bayan. Ang ikalawa ay nakatuon sa pagkontrol ng dumaraming hilig ng tao.

Sa naunang bahagi ng sanaysay na ito, tinalakay na natin ang papel ng teknolohiya at pangangapital sa pagpapalawak ng mga limitadong yamang-bayan. Sa bahaging ito, susuriin natin kung papaano mapalalawakang mga yamang ito sa pamamagitan ng wastong paggamit. Kinakailangan dito ang pagbubungkal ng mga nararapat na pagpapahalaga sa mga yamang-bayan. Sa yamang-pangtao, dapat pakahalagahan ang wastong pagkain, malinis na pangangatawan, pag-aaral, wastong paggamit ng oras, pangangalaga ng kalusugang mental at pisikal, at iba pang pamamaraan na makapagdudulot ng malakas, malusog, matalino, kreatibo at

produkibong hukbong manggagawa na siyang makapagbibigay ng ibayong sigla sa pagpapalawak ng kaunlarang pangkabuhayan.

Hindi lamang ang mga katangian na pagtutungkol sa indibidwal ang dapat bungkalin at pakahalagahan. Dapat din nating paunlarin yaong mga katangiang panlipunan na natutungkol sa yamang tao. Ang tinututukoy ko rito ay ang aking pakikisama, pakikipagkapwa-tao, pakikialam, pakikipagtulungan at bayanihan. Ang pag-aalay sa bayan tulad ng pagtuturo, pagtatrabajo sa bansa at hindi sa ibang bayan, pagsisilbi sa mga liblib na lugar ng ating kapuluan ay mga pamamaraang makadadagdag sa yamang-taong Pilipinas.

Sa paggamit ng mga likas na yaman, dapat isagawa ang pagtitipid sa mga likas na yaman na mahirap o hindi na mapapalitan, pag-uulit ng paggamit o "*recycling*," madalang na pagputol ng mga punong-kahoy at pagtatanim ng mga bagong puno upang pumalit sa mga pinutol na, pangangalaga sa kabukiran, kagubatan, karagatan at mga ilog; paglilinis sa kapaligiran, at wastong pagtatapon ng basura. Isaisip din ang kahalagahan ng paglalaan sa kinabukasan at sa susunod na mga salin-lahi ng mga kayamanang likas sa ating bayan.

Sa wastong paggamit ng mga yamang-pisikal, dapat isaalang-alang ang pagtitipid, paglilinis at pangangalaga ng mga gusali at iba pang istrukturang pisikal; pag-iingat sa paggamit ng mga makinarya at mabisang pamamaraan ng paggamit at paggawa.

Mayaman tayo sa mga salawikain na dapat maging batayan sa pagpapalaganap ng mga wastong pagpapahalaga sa yamang bayan. Narito ang mga halimbawa:

Sa pagtitipid at sakripisyo:
Walang ligaya sa lupa,
na di dinilig ng luha.

Sa kahalagahan ng pag-aaral at kaalaman:
Ang karununga'y sa pag-aaral,
at sa kabaita'y sa katandaan.

Sa kasipagan:
Hipo ng tulog ay nadadala ng anod.

Kung may sinuksuk sa dingding ay may titingalain.
Daig ng maagap ang masikap.

Sa isang pagsusuri ng mga kaugalian sa mga pagpapahalaga ng mga Pilipino, mapapansin na may pagkiling ang mga ito sa pagpapaunlad ng kayamanang-tao. Ito ang katangiang indibidwal na nagbibigay-daan sa magandang pakikitungo at pakikipagkapwa-tao, ayon kay Teodoro Kalaw (1935). Ang limang tuntunin ng ating matandang moralidad ay ang katapangan, kalinisan ng loob, pagkamagalang, pagkamatimpiin at pagkakaisa ng pamilya. Ang mga katangiang ikinalulugod ng mga Pilipino na natutungkol sa pagtatrabaho ay mariin din sa pagpapahalaga sa mabuting pakikipagkapwa-tao. Sa mga pananaliksik at pag-aaral na nirebista ni Timothy Church (1986) lumenalabas na ang pagpapahalaga sa pagiging magalang, mabait, di-palasigaw, marunong makisama, masaya, mapagpakumbaba at maunawain ay siyang mga hinahanap na katangian sa mga tagapamahala ng mga manggagawa. Di gaanong binibigyan ng mabigat na kahalagahan ang wastong pamamahala, kakayahan, kaayusan at kasanayan.

Ang labis na pagpapahalaga natin sa pakikipagkapwa-tao at pakikitungo ang nag-udyok kay H. Oshima (1985) na magmungkahi na lalong pagyamanin ito sapagkat malaki ang maitutulong nito sa mabisang pamamalakad ng mga organisasyong pangkabuhayan at makatutulong din sa pagpapalawak at pagpapayaman sa yamang-pantao ng ating bansa.

Ngunit ano naman ang mapupulot natin sa ating kaugalian tungkol sa ating relasyon sa mga kagamitan o yamang-pisikal at kayamanan? Ayon sa isang paniniwala, ang ating mga ninuno ay may likas na pagpapahalaga at paggalang sa kalikasan, lalung-lalo na sa kagubatan. Naniniwala sila na ang mga puno sa kagubatan ay pinananahanan ng mga diwata kaya't wala silang lakas ng loob na lapastanganin ang mga naninirahan dito. Ang malabis na pagpuputol sa mga punong-kahoy sa kasalukuyan at paglapastangan sa ating likas na yaman ay isang palatandaan na nawala na ang paniniwala sa mga anito at diwata sa kagubatan. Kaya't ang mga paalaala o babala tungkol sa masamang bunga ng mabilis na pagputol ng kahoy, pagmimina o pangingisda ay hindi pinapansin dahil ang dating paggalang sa mga likas na yaman ay nawala na sa pagbabago ng nangingibabaw na kultura.

Kahit sa paggamit ng salaping kapital ay may mahalagang papel na ginagampanan ang pakikipagkapwa-tao. Ang halimbawa rito ay ang pagiging

mabisa ng mga impormal na sektor sa pangungutang tulad ng patubuan kaysa sa mga formal na institusyon tulad ng mga bangko.

Marami ang nagsasabi na balasubas raw ang mga Pilipino at hindi marunong magbayad ng utang. Mayroon akong kakaibang pananaw hinggil dito. Sa aking palagay, nagbabayad ng utang ang mga Pilipino sa mga patubuan sapagkat mayroon silang personal na relasyon sa mga nagpapautang. Mawawala ang kanilang pakikipagkapwa-tao kung hindi sila magbabayad ng utang. Samantala, wala namang katauhan ang mga institusyon pautaungan tulad ng bangko kaya't hindi sila nahihiyang dimagbayad ng utang sapagkat wala naman silang babalikang pakikipagkapwa-tao.

Marahil, maaari nating gamitin ang pananaw na ito sa pagsuri ng mga nabigong pamamalakad pangkabuhayan ng ating pamahalaan batay sa papel na ginagampanan ng pakikitungo at pakikipagkapwa-tao.

Ang ikalawang daan patungo sa prosesong pamamahagi ay ang pagtitimpi o pagkontrol sa mga dumaraming hilig ng tao. Ito ay kinakailangan upang makayanan ng mga limitadong yamang-bayan ang pagtugon sa mga hilig ng tao at pangangailangan ng isang lipunan. Nguni't ang pamamaraan ng pagkontrol at pagtitimpi ay hindi isang simpleng gawain dahil kinakailangan nito ang pagsasaayos ng mga hilig ng tao ayon sa kaniyang kahalagahan sa isang lipunan. Ang pag-aayos na ito ay batay sa lipunan at pamahalaan.

May tatlong pangunahing modelo kung papaano ang lipunan ay namamahagi ng kaniyang yaman at produksyon. Ang mga ito ay ang pamamaraang tradisional, pamamaraan na pagpaplanong sentral at ang pamamaraan ng bilihan. Naipatutupad ang pamamahagi sa kaugalian na kung saan ibinabatay ang pagtitimpi. Ang kultura at ang tradisyon ang siyang nagiging mekanismo ng pagkontrol na siyang nag-aayos sa kahalagahan ng mga hilig ng mga tao ang lumalabas at nangingibabaw kaya't madaling tugunan ang mga pangangailangan ng isang lipunan. Ang sino mang magnasa ng mga makabago at pinagbagong pangangailangan ay kinakastigo at sinesensura ng batas ng tradisyon. Samakatuwid, ang pwersang tradisyon ang siyang nagtatalaga kung ano ang gagawin sa produksyon, kung papaano gagawin, kung sino ang gagawa at magtatrabajo, at kung papaano paghahati-hatiin ang bunga ng produksyon.

Ayon naman sa pamamaraang pagpaplanong sentral, ang pag-aayos ng antas ng kahalagahan ng mga hilig ng tao ay isinasagawang isang institusyon pambayan batay sa isang pamantayang kagalingang panlipunan. Ang institusyon ng pagpaplano ay siyang sumasagot sa mga pangunahing katanungan sa produksyon at distribusyon. Samakatuwid, ang pagtitimpi sa mga hilig ng tao ay hindi kusang nanggagaling sa mga mamamayan, tulad din sa institusyon pambayan sa mga mamamayan. Ito marahil ang pinakamaselan at pinakamabigat na kritisimo sa mga bansang sosyalista na humahadlang sa kalayaan ng mgamamamayan na magdesisyon at pumili ng kanilang minimithi at hilig.

Sa pananaw naman ng mga tumataguyod sa sistemang ito, ang kritisismong ito'y walang halaga kung ihahambing sa kagalingang panlipunan na natamo sa pamamagitan ng sentralisadong pagpaplan. Ang mga labis na hilig at pagnanasa ng mga maykapangyarihan at mayayaman ay nakokontrol at ang mga yaman ng bayan ay mabisang nagagamit upang sugpuin ang problema ng kahirapan, gutom, kawalan ng tirahan, kakulangan ng pananamit, at iba pang pangunahing serbisyon pambayan.

Sa pamamaraang bilihan naman, ang pagsagot sa mga katanungan ng produksyon, distribusyon at pagtitimpi ay tinatalagang mekanismo ng presyo. Ang presyong bilihan ay isang palatandaan ng iskarsidad ng mga bilihan. Ang mataas na presyo ay nagbabadya sa mga maimili na ang bilihang ito ay dahop kung ihahambing sa mga mapaggagamitan nito kaya't dapat magtipid sila sa paggamit. Samakatuwid, ang pagtitimpi ay manggagaling sa kusa ng mga mamamayan. Ang hindi nila pagbili ng isang bagay ay nangangahulugan na hindi kaya ng kanilang kita na bilhin ito kaya't kinokontrol nila ang kanilang pagnanasa at pagkahilig sa bagay na ito. Hindi tulad ng pamamaraang pagpaplan na kung saan ang institusyon pamahalaan ang siyang nededesisyon kung ang bagay ay nararapat sa mga mamamayan.

Ang mga tagapagtugon ng pamamaraang bilihin ay naniniwala na dahila ng kusa at kalayaan ng mga mamamayan ay iginagalang, ang pagpapatakbo ng isang sistemang pangkabuhayan ay magiging matipid. Mabisa rin nitong matutugunan ang mga pangunahing pangangailangan ng tao at ng lipunan. May angking pagkamabisa nga ang pamamaraang ito ngunit marami ang nagtatanong kung ang pamamaraang ito ay

makatarungan at mabisang makapagdudulot ng kagalingan sa mga nakararami. Dahil ang presyo sa bilihan ay siyang pangunahing batayan ng pamamahagi, ang mga bagay na gagawin sa produksyon at ipinagbibili sa mga bilihan ay yaong mga bagay na may kiling sa mga hilig ng mga may kaya at nakaririwasa. At dahil ang kita at yaman ay siyang ginagamit na boto sa bilihan, ang mga mahihirap ay may malaking kapansanan upang tugunan ang kanilang pangunahing pangangailangan samantalang ang mga marangyang hilig ng mga mayayaman ay madaling nasasagot. Ito ang dahilan kung bakit matingkad ang luwang ng pagitan ng mga mahihirap at mayayaman sa mga bansang gumagamit ng sistemang bilihan.

Gaanokalawak ang ibibigay na kalayaan sa tao sa pagdesisyon ng kanilang hilig at pagtugon sa pansariling kapakanan? Gaano kabigat ang ibibigay na pagpapahalaga sa kapakanan at kagaling ang pangmadla? Ano ang pamantayang simulain ng isang lipunan? Ang mga tanong na ito ang tiyaking sinasagot ng tradisyon sentralisadong pagpaplano at sistemang bilihan sa lantad at di-lantad na mekanismo sa pagkontrol sa mga hilig ng tao.

Konklusyon

Sa sanaysay na ito ay tinalakayat sinuriang limangpangunahing konsepto sa ekonomiks sa diwang Pilipino. Ang layunin ay hindi lamang upang makapagbigay ng panimulang introduksyon sa isang mahalagang sangay ng agham panlipunan kung hindi gamitin ang kaalamang ito sa paglutas ng pangunahing problemang pangkabuhayan at pangkaunlaran. Ang problema ng kabuhayan at kaunlaran ng ating bansa ay pinatitindi ng mga milyung-milyong Pilipino na naghihikahos sa kahirapan at sa mga kasamaang kapinsalaan.

Bilang mga ekonomistang Pilipino, marapat lamang napag-ibayuhin natin ang ating lakas, kaisipan at katalinuhan upang makapagbigay ng makabuluhan at makatotohanang interpretasyon at solusyon sa paghihirap ng mga nakararaming Pilipino. Hindi lamang ang lagay at istrukturang ekonomiya ang dapat nating suriin at pag-aaralan. Dapat na pag-ukulan din natin ng pansin ang pag-aaral ng ibang sangay ng agham panlipunan tulad ng papel na ginagampanan ng pulitika, kultura, sikolohiya at sosyolohiya sa kalagayang pangkabuhayan.

Ang malawak na pagpapairal ng sistema ng bilihang pagpapalakad ng ekonomiya ay nagdudulot ng ilang kabutihan at ilan ring kasamaan. Tulad din ng sistemang pagpaplanong bilihang ay mga katangian na maaaring isakatuparan sa ating bansa. Ngunit may mga sangkap at katangian ang mga modelong Kanluranin na hindi angkop sa ating kultura at pananaw sa tao, buhay at lipunan. Marahil ang nararapat ay salain yaong mga katangian ng mga sistemang ito na angkop sa isip, gawa at kaluluwa ng Pilipino at may kakayahang makalutas sa problema ng kahirapan.

Ang una nating dapat gawin ay alamin kung papaano nag-iisip ang isang Pilipino at kung ano ang kaniyang konsepto ng mabuting buhay. May pagkapilosopikal ang mga katanungang ito ngunit ang pamimilosopiya ay unang hakbang sa pagtatalaga ng minimithi ng mga Pilipino. Ang mga kasagutan sa mga katanungang ito ang siyang magbibigay ng ibayong interpretasyon sa mga unibersal na prinsipyong ekonomiks ng mga Kanluranin sa pag-aaral natin ng ekonomiks sa diwang Pilipino, inaasahang ang mga katangian, kaugalian, kultura at pananaw ng mga Pilipino ay mabisang maihalo sa mga prinsipyo at teoriya ng ekonomiks upang lutasin ang ating problemang pangkabuhayan at pangkaunlaran.

30.

Ang Pagiging Deboto Bilang Pakikipagkapwa: Isang Panimulang Pagsusuri sa mga Liham Pasasalamat ng mga Deboto ng Ina ng Laging Saklolo sa Baclaran

ni Manuel Victor J. Sapitula

Mga Panimulang Komento

Isa sa mga tanda ng malawak na pagtanggap ng mga kaugaliang Katoliko ang laganap na pamimintuho sa mga santo at santa sa iba't ibang dako sa bansa. Ang pamimintuhong ito ay kinapapalooban ng paglalaan ng panalangin o pagsasakripisyo upang humiling, magpasalamat o mamanata ang deboto sa isang banal na nilalang. Bagama't personal, ang mga gawaing ito ay sumasalamin sa kalagayang panlipunan ng mga deboto, lalo na at nakatuon ang mga ito sa paghingi para sa pang-araw-araw na pangangailangan. Sa konteksto ng Katolisimo, ang pagiging malapit ng gawaing pandebosyon sa pang-araw-araw na buhay ay naghihiwalay sa kanila sa mga "opisyal" na ritwal ng simbahan tulad ng Misa o ibang sakramento: ang huli ay mas nakabatay sa karanasan ng mga deboto at pangalawa lamang ang teolohiya o opisyal na paniniwala ng simbahan.

Dahil ang pagsasagawa ng debosyon ay nakabatay sa "pinanggagalingan" ng mga deboto, tulad ng kanilang kasarian, edad, at kalagayang sosyo-ekonomiko, saklaw din ito ng mga alituntuning panlipunang gumagabay sa pakikipagtunguhan ng isang tao sa kanyang kapwa. Ang mga banal na nilalang, bilang *legitimate interactants* sa panalangin, ay maituturing na mga *social actors* sa pakikipagtunguhan sa mga deboto, bagama't sila ay hindi katulad ng mga ordinaryong tao (Cerulo at Barra: 376). Kung gayon, nagsisilbing batis ang gawaing pangkomunikasyon upang maipaliwanag ang kabuluhan ng isang pagkilos o gawain sa buhay ng isang indibidwal o lipunan.

Itatampok sa papel na ito ang debosyon sa Pambansang Dambana ng Ina ng Laging Saklolo sa Baclaran, lungsod ng Parañaque sa Kalakhang Maynila. Ang Pambansang Dambana sa Baclaran ay isa sa mga pinakatanyag na dausan ng debosyong Katoliko sa bansa, ngunit kaunti pa lamang ang naging pag-aaral tungkol dito. Sinaliksik nina Ma. Hilda Buhay at Ma. Catherine Sanchez (dalawang madre) noong 1970 ang paniniwala at motibasyon ng mga debotong nagnonobena sa Baclaran. Samantala, pinag-aralan naman ni Vidal Gomez (isang Heswita) noong 2003 ang implikasyon ng mga panalangin batay sa teolohiyang Katoliko. Ang lapit ng mga naunang pag-aaral na ito ay nakatuon sa motibasyon ng mga deboto sa pagsasagawa ng debosyon at ang implikasyon nito sa doktrinang Katoliko. Nilalayon ng papel na ito na suriin ang pakikipagtunuhan sa banal na nilalang sa konteksto ng “pagiging deboto” gamit ang nosyong “loób” at “kapwa”, dalawang batayang dalumat upang maunawaan ang pagkataong Pilipino.

Sa papel na ito ay nilalayong higit na maunawaan ang pagiging deboto gamit ang mga liham pasasalamat ng mga deboto na nakalagak sa Pambansang Dambana. Simula noong 1948 ay iniimbak ng mga Redentorista ang ilang liham bilang patotoo sa “mapaghimalang” pagkalinga ng Ina ng Laging Saklolo sa kanyang mga deboto. Dahil sa kahalagahan ng mga liham na ito ay minarapat kong humingi ng pahintulot upang mabasa ang mga ito nang mas masinsin. Ibinigay ng mga Redentorista ang kanilang pahintulot na kopyahin ang mga liham sa pamamagitan ng scanner at nakopya ko ang 937 na liham. Bagama’t maaaring ituring ang mga liham bilang mga publikong dokumento dahil nabasa na ang mga ito sa harap ng maraming tao, sinikap ko pa ring ingatan ang katauhan ng mga deboto sa pagsusuri at iniwasang magbanggit ng personal na impormasyong makapagtuturo sa kanilang pagkatao.

Binigyan ko ng karampatang atensyon ang mga liham na may malawak na pagsasalaysay ng kuwentong-buhay, kaya marami ang hindi naisama sa malapitang pagsusuri. Sapagkat ang karamihan ay walang malinaw na kuwento bagkus ay naglahad lamang ng mga biyayang natanggap. Hindi umabot ng kalahati ng kabuuang bilang ang nabigyan ng malapitang pagsususuri. Tulad ng ibang pag-aaral na gumagamit ng liham bilang pangunahing datos, nakita rin sa pag-aaral na ito ang mataas na *dross rate* dahil karamihan sa mga liham ay hindi lumalapat sa interes ng mananaliksik (tingnan si Plummer 24). Nilimitahan ko ang pagsusuri sa humigit-kumulang limampung liham, at mula rito ay pumili ako ng labinlimang

maiikling sipi bilang *exemplary cases* ng mga “dokumentong buhay” ng mga deboto.

Pagbabalik-Tanaw: Isang Paglalagom ng Debosyon Kay Maria Mula sa Kasaysayan

Buhat noong panahon ng kolonyalismong Espanyol, ang pagtatalaban ng relihiyon at katutubong kalinangan ay makikita sa pang-araw-araw na pamumuhay sa mga *poblacion*. Sinikap ng mga prayle na maipakilala ang Kristiyanismo gamit ang kanilang mga nauna nang karanasan sa Mexico at Latin America, bagama’t may malaking pagkakaiba ang kalagayang panlipunan sa Pilipinas kumpara sa mga bansang nabanggit (Rafael 19-20). Maliban sa pagsasalin ng idioma ng Kristiyanismo sa pang-araw-araw na wika, ginamit ng mga prayleang arkitektura, sining ng pagpapangalan ng mga simbahan bilang pagpaparangal kay Maria. Ang unang simbahan sa Maynila ay ipinangalan kay Maria, at gayon din ang mga simbahan sa Binondo, Ermita, Malate, Parañaque, Pasig, at Santa Ana sa paligid ng Maynila.

Ang pagtanggap ng mga Pilipino sa pamimintuho kay Maria ay nakasalig sa pagpapahalaga sa kababaihan sa kalinangang bayan ng mga sinaunang barangay. Ang “moral core” ng isang Pilipino, katulad ng sa iba pang mga kalinangan sa Timog-Silangang Asya, ay nakasalig sa pagkalinga ng ina at “utang na loób” sa kanyang pagsasakripisyo (Mulder 124). Nang tanggapin ng mga katutubo ang Kristiyanismo ay ginampanan ni Maria ang malaking puwang sa estrukturang paniniwala ng mga sinaunang Pilipino, lalo na at napakahalaga ng “matrilineal line of descent” sa mga prekolonyal na pamayanan (Brewer 80).

Bagama’t may ilang aspekto ng Katolisismo na tumatalab sa taal na kalinangan ng mga sinaunang Pilipino, hindi naging madali ang Kristiyanisasyon dahil sa mabagal na pagtanggap ng ilang katutubo sa bagong pananampalataya. Sa ilang pagkakataon ay hindi sumang-ayon ang mga katutubo sa mungkahing iwanan nila ang pagsamba sa kanilang mga anito at diwata. Kahit sa mga pueblong napapailalim sa kapangyarihan ng mga Espanyol noong simula ng ika-18 dantaon ay may pag-iingat na ihiwalay ang mundo ng *pueblo* (pulitikal) at ng *doctrina* (relihiyoso) mula sa katutubong mundo, na isinapribado ng mga Kristiyanong Pilipino upang hindi mapailalim sa mapanuring mata ng mga kolonisador (Coruz 215-216). Sa larangan ng relihiyon ay makikita ito sa patuloy na pag-iral ng mga prekolonyal na

paniniwala, bagama't ito ay natatakpan ng mga paniniwala at kagawiang Kristiyano (Corpuz 219).

Gayumpaman, mahalaga ang naging gampanin ng debosyon kay Maria sa layunin ng mga kolonisador na mapanatili ang pagbabanghay at pagkakaisa ng mga *pueblo*. Naitatag ang *población* ng Mabitac sa Laguna sa paligid ng isang *ermita* (kapilya) kung saan nakalagak ang imahen ng *Nuestra Señora de Candelaria* (Santos 9). Sa Parañaque naman ay naging bahagi ang debosyon sa *Nuestra Señora del Buensuceso* sa araw-araw na buhay ng mga mangingisdang pumapalaot sa Look ng Maynila (Santos 11). Ang pinakatanyag na halimbawa ay ang bayan ng Antipolo, na nakaranas ng malaking pagbabago nang maging tanyag ang *Nuestra de la Paz y Buen Viaje*, ang patron ng kanilang bayan. Bumisita ang Arsobispo ng Maynila sa dambana ng Antipolo noong 1746 at bunga ng kanyang pagkamangha sa imahen ay iniutos niyang ilagak ito sa galyong *Nuestra Señora del Pilar* upang protektahan ito mula sa bagyo at pamimirata. Nang makadaong ang galyon sa Maynila nang walang bahid ng pinsala ay hinirang ang imahen bilang tagapangalaga ng mga manlalakbay at pinasinayaan ang kapistahan bilang parangal sa Birhen tuwing buwan ng Mayo (Corpuz 542).

Nang lumaganap ang pagka-dismaya sa kolonyalismo noong ikalabingsiyam na dantaon ay nasangkot ang debosyon kay Maria sa pagusbong ng damdaming makabayani ng mga Pilipino. Gamit ang mga elementong galing sa Katolisimo, nakapaghulma ang mga katutubo ng mga tradisyong makabayani na tumatalab sa kanilang karanasan bilang *colonial subjects*. Ayon kay Blanco (109)

[s]a paggamit ng mga tradisyon ng mga nasakop para sa pagtuturo ng katesismo, nakaambag ang mga misyonero sa paglikha ng isang *conceptual antipode* kung saan naihabi ng mga katutubo ang mga tradisyon ng Simbahan [sa kanilang lokal na paniniwala] sa kung paanong paraan inihabi ng Simbahan ang mga tradisyon ng mga nasakop [sa kanilang pagtuturo ng doktrina].

Ganito ang nangyari sa *Cofradía de San Jose* ni Apolinario dela Cruz (Hermano Pule), na nagsimula bilang isang organisasyong naglalayong maipalaganap ang pamimintuho kay Maria at San Jose (Ikehata 112; Ileto 34). Nang maglaon ay naging isang armadong grupo ang *Cofradía* kaya sila ay dinakip ng kolonyang administrasyon noong 1841. Nang pumutok ang

himagsikan noong 1896 ay naging matingkad ang ugnayan ng “Inang Bayan” kay Maria, na sa Pasyon ay tinitingala bilang isang huwarang ina (Ileto 105).

Ang pagwawakas ng *Patronato Real* dahil sa pag-alis ng mga Espanyol noong 1898 ay nagbunsod ng malawakang pagbabago ng oryentasyon sa opisyal na Katolisismo sa bansa. Sinusugan ng mga bagong dating na ordeng relihiyoso mula sa ibang bahagi ng Europa at Estados Unidos ang pagtaguyod ng mga interes ng simbahan sa pampublikong larangan. Sinimulan ang pagsasagawa ng *canonical coronation* ng mga lumang imahen upang maisailalim ang mga “relihiyong lokal” (tingnan si Christian 8) ng mga *novenario*, piesta at prusisyon sa mas malawakang regulasyon. Ang pinakaunang seremonya ay ginanap noong 1907 nang koronahan ang *Nuestra Señora del Santissimo Rosario de La Naval* sa simbahan ng Sto. Domingo sa Maynila (Barcelona at Estepa 5), samantalang ang pinakahuli ay ginanap noong 2012 sa pagkokorona ng imahen ng *Nuestra Señora del Pilar* sa Imus, Cavite.

Hanggang sa kasalukuyan ay sinisikap ng institusyonal na Katolisismo na mapanatili ang impluwensiya ng mga Kristiyanong pamantayan sa larangan ng pampublikong moralidad. Ito ay nakasalig sa paniniwala na ang pangkalinangang pagkakakilanlan ng bansa ay nakabatay sa marubdob na pagtanggap ng Katolisismo ng nakararaming Pilipino. Noong ika-1 hanggang ika-5 ng Disyembre 1954 ay ginanap ang *National Marian Congress* sa Luneta, na dinaluhan ng mga opisyal ng gobyemo (sa pangunguna ni Pangulong Magsaysay) at ng simbahan (sa pangunguna ni Arsobispo Santos ng Maynila). Itinalaga ng Pangulo ang buong bansa kay Maria (*Manila Times*, 12.6.1954), habang tinawag ni Papa Pio XII ang Pilipinas na “*Reino de María*” (Kaharian ni Maria) at “*Reino del Santissimo Rosario*” (Kaharian ng Santo Rosaryo) sa kanyang mensahe para sa okasyong ito.

Sa iba pang pagkakataon sa kasaysayan ay iginigiit ang pamantayang Kristiyano sa pamamagitan ng paggamit ng mga relihiyosong simbolismo, tulad ng naganap sa *People Power I* noong 1986. Ang mga imahen ni Maria at ng Santo Niño ay ginamit ng mga tao sa pakikilahok sa mga pagkilos laban sa rehimeng Marcos, na nagpapatunay na ang mga pagkilos na ito ay may motibasyong relihiyoso (Bautista 299). Ipinatayo ang simbahan ng Mahal na Birhen ng EDSA (Shrine of Mary, Queen of Peace) sa panulukan ng EDSA at Ortigas, bunsod ng paniniwala ng kaparian na ang *People Power* ay nagkaroon ng “*intervention of divine powers*” (Bautista 301).

Ang diskusyon sa bahaging ito ay naglulugar sa debosyon kay Maria sa iba't ibang pagpapakahuligan batay sa mga pagbabago sa kasaysayan. Ang pagkakaiba-iba ng mga uri ng debosyon ay bunga ng pagkakaiba sa mga kalahok, interes at pamamaraan ng pagtaguyod nito. Nauna nang nabanggit ang “lokal na relihiyon” (Christian 8), ngunit mayroon ding malawak na tradisyon ng *privatized Catholicism* (Ribeiro de Oliveira 518) at *folk religion o popular Catholicism* (Obusan 69; Ribeiro de Oliveira 515) kasabay ng mga “lehitimong debosyon” na pinapalaganap ng opisyal na Katolisismo. Batay sa naunang pagtatalakay, may malaking gampanin ang kolonyalismo at ugnayan ng Pilipinas sa mga puwersang panlabas sa pagbubuo ng mga debosyon kay Maria noong panahon ng mga Espanyol. Ngunit naipakita rin sa pagtatalaban ng banya ay katutubong kalinangan noong panahong ito na hindi maitatangi ang kahalagahan ng oryentasyon ng mga deboto. Ang debosyon sa Ina ng Laging Saklolo ay isang kontemporaryong halimbawa ng aktibong pagtatalaban na ito, na patuloy na naghuhulma sa kalinangang panrelihiyon sa bansa. Ilalahad sa susunod na bahagi ang gampanin ng panloob na oryentasyon ng mga deboto sa pag-unawa ng panlipunang oryentasyon ng pagsasagawa ng debosyon sa kasalukuyang panahon.

Ang Epistolaryo ng Debosyon salna ng Laging Saklolo: Isang Pagtingin Mula sa Pilipinas

Ang debosyon sa Ina ng Laging Saklolo ay ipinakilala ng mga Redentorista sa bansa noong 1906. Nagsimulang lumaganap ang debosyon nang naipatayo ang isang kapilya sa Baclaran noong 1932, kung saan nakatampok sa gitnang altar ang replikang larawan ng Ina ng Laging Saklolo. Naipalimbag ang dalawang “pribadong nobena” noong 1926 (sa Tagalog) at 1936 (sa Ingles) upang ipalaganap ang debosyon sa Maynila at mga karatig-pook. Noong 1948 ay pinasinayaan ang pagsasagawa ng *Perpetual Novena* sa Baclaran: hindi tulad ng mga pribadong nobena na dinarasal nang mag-isá, ang *Perpetual Novena* ay isang publikong ritwal na isinasagawa sa simbahan. Ito ang nagbunsod ng regular na pagpunta ng mga deboto sa kapilya at bagama’t dinarasal ang nobena sa ibang parokya sa labas ng dambana ay sinasadya ng mas nakararaming deboto ang pagpunta sa Baclaran upang doon makapagdasal. Dahil sa dami ng mga debotong dumadagsa sa simbahan ay nagkaroon ng malawakang pagbabago ang buong barangay: mula sa pagiging isang pangisdaan noong 1932, ang

Baclaran sa kasalukuyan ay isangganap na lugar kalakalan (*commercial area*) batay sa bilang ng mga pamilihan at talipapa, na noong 2008 ay umabot sa limampu't tatlo sa buong barangay (City Planning & Development Coordinator's Office 63-64).

Larawan 1. Ang larawan ng Ina ng Laging Saklolo. Ang oriinal na kopya ng icon ay ipinagkatiwala sa mga Redentorista noong 1866 at nakalagak sa Simbahan ng Banal na Mananakop at ni San Alfonso sa Roma. Ang larawang ito ay kilala bilang isang uri ng Virgin of the Passion na Orthodox icon na nanggaling sa Crete (Gresya). Nang madala ito sa Roma (ayon sa tala ay noong 1499) ay nakilala ang larawan bilang "Ina ng Laging Saklolo" (Ferrero 15).

Dahil sa katanyagan ng *Perpetual Novena* hindi lamang sa Kalakhang Maynila kundi sa mga karatig na probinsya ay pinalakihan ng mga Redentorista ang kapilya noong 1949. Ngunit dahil hindi pa rin naging sapat ang estrukturang ito ay nagpatayo ng mas malaki pang simbahan noong 1958, na nakatayo hanggang sa kasalukuyan. Ang simbahan ay makakapagpaupo ng 2,000 katao sa loob nito, habang ang espasyo sa loob pa rin ay makakapagkukkop ng 9,000 pang tao. Noong 1958 ay idineklara ng mga obispo sa Pilipinas ang simbahan sa Baclaran bilang isang Pambansang Dambana, upang kilalanin ang debosyon sa Ina ng Laging Saklolo na isang "national phenomenon" sa bansa (Hechanova 10).

Larawan 2. Ang harapang bahagi ng Pambansang Dambana ng Ina ng Laging Saklolo sa Baclaran (kinuhanan noong 27 Hunyo 2010 ng mananaliksik)

Larawan 3. Ang loobang bahagi ng Pambansang Dambana; ang altar ay nasa dulong gitna (kinuhanan noong 2 Hunyo 2009 ng mananaliksik)

Kung ikukumpara, ang malaking pagkakaiba ng debosyon sa Ina ng Laging Saklolo sa ibang debosyon ay ang pagsulat ng liham ang mga deboto. Ayon sa "Mga Panimulang Paalala" sa nobena, ang deboto ay hinihikayat na sumulat ng liham-kahilingan sa panahon ng matinding pangangailangan, at liham-pasasalamat naman kung sa pakiwari niya'y natupad ang kanyang kahilingan. Nakatatanggap ang simbahan ng humigit-kumulang 5,000 liham sa isang linggo: batay sa tala ng bilang ng mga liham mula Abril 2004 hanggang Disyembre 2008, 88% ng mga liham na natanggap ay pangkahilingan, habang ang nalalabing 12% ay para sa pasasalamat. Tinitipon tuwing Martes ang mga liham at binabasa ng mga pari at katuwang na layko (*lay volunteers*) ang mga liham-pasasalamat (ang mga liham kahilingan ay binibilang lamang). Matapos basahin ay itinatala ang mga dahilan ng pagpapasalamat batay sa isang nakahandang listahan, at ang kabuuang bilang ay inuulat tuwing nobena sa susunod na araw. Mula sa mga liham-pasasalamat ay pumipili ng ilang "huwarang liham" at binabasa ito sa nobena. Batay muli sa datos mula Abril 2004 hanggang Disyembre 2008, 31% ng pagpapasalamat ay nakatuon sa materyal na pangangailangan (sapat na kita at mga katulad nito); 5% ang nakatuon sa pakikipagrelasyon (pagkakaroon ng asawa o anak, at mga katulad nito); 4% ang "espiritwal" na mga kahilingan (pagbabagong-buhay at mga katulad nito); at ang malalabing 60% ay walang espesipikong dahilang binabanggit.

Ang mga liham ay galing sa mga deboto mula sa iba't ibang panig ng bansa, ngunit ang mas nakararami ay galing sa Luzon. Ito marahil ay bunga ng pagkakaroon ng iba pang dambana ng Ina ng Laging Saklolo sa mga lungsod ng Cebu, Davao, Dumaguete, La Paz (Iloilo) at Tacloban (Leyte), kaya kakaunti lamang ang liham ng mga deboto mula sa Visayas at Mindanao. Mula noong ika-50 dekada ay mayroon nang mga liham mula sa mga Pilipino sa ibayong dagat, partikular mula sa Estados Unidos. Habang tumatagal ay makikitang dumarami ang mga bansang pinanggagalingan ng mga liham. Ang malaking bilang nito mula sa labas ng bansa ay nanggagaling sa Dubai (United Arab Emirates) at Saudi Arabia sa Kanlurang Asya; Malaysia at Singapore mula sa Timog-Silangang Asya; Hong Kong (Tsina) at Korea sa Silangang Asya; at Inglatera sa Europa. Makikita ring mas nakararami ang liham (halos 70%) mula sa mga kababaihan batay sa lagda sa mga liham; kung walang lagda ay maaaring mahinuha ang kasarian ng sumulat mula sa nilalaman.

Ang karamihan ng mga liham ay nakasulat sa Filipino, habang pumapangalawa ang Ingles o ang paghahalo ng dalawang wika. Mula 1948 hanggang 1969 ay may mapapansin ding mga liham na may sipi sa Filipino at Ingles, at walang anumang indikasyon kung sa anong wika unang naisulat ang mga liham. Karamihan sa mga liham ay nakasulat-kamay, bagama't ang mga liham mula 1948 hanggang 1969 ay naka-makinilya; maaaring nakasulat-kamay ang mga ito ngunit nang maglao'y minakinilya upang hindi mahirapan basahin tuwing nobena. Sa ilang liham ay may matatagpuang nakalakip na ibang bagay, tulad ng salapi (bilang donasyon); larawan ng tao (para sa mga ipinapanalanging gumaling mula sa karamdaman); at tiket ng Sweepstakes (upang ibahagi ang maaaring mapanalunan sa tiket).

Ang mga liham-pasasalamat na ito ay mahalagang tuntungan ng pagdadaluomat ng personal at panlipunang aspekto ng debosyon sa kasalukuyang panahon. Bagama't maituturing bilang "emblems of the private" sapagkat naghahayag ang mga ito ng pagka-indibidwal ng manunulat (Steedman 117-118), ang mga liham ay mahalaga ring "dokumentong buhay" sapagkat lumilitaw dito ang pakikipagsapalaran ng mga ordinaryong tao sa lipunang kanilang ginagalawan (Plummer 21-24). Ang liham ay tumatawid sa pagitan ng pribado at publikong buhay sapagkat ang mga ito ay sinusulat at binabasa sa konteksto ng lipunang ginagalawan ng nagsusulat bagama't ito'y mga personal na dokumento (Stanley 209).

Ang kalagayan ng liham bilang isang "middle way" sa pagitan ng pribado at publikong aspekto ng buhay ay sumasalamin sa magkatuwang nadaluomat ng "loób" at "kapwa" sa kalinangang Pilipino. Ang dalumat ng "loób" ay sumasalamin sa kabuuan ng personal na buhay ng isang tao, isang "daigdig ng aking abot-malay" patungkol sa sarili, sa kapwa, sa daigdig at sa Maykapal (Alejo 85-91). Bukod dito ay kinakailangang nakaugat ang sarili sa isang *moral character* na batayan sa pagiging isang mabuting tao (Miranda 27). Ang "kapwa" naman, bilang "kamalayan" ng isang tao sa paligid niya, ay ang interpersonal na aspekto ng pakikipagtunguhan. Ayon kay Enriquez (104), sa pakikipagkapwa ay hinuhulma ang "shared identity" ng isang indibidwal, kung saan ang ako (*ego*) at ang iba-sa-akin (*others*) ay nagiging isa, kaya ang batayan ng loób ay hindi lamang ang pagmumuni-muni tungkol sa sarili kundi pati pakikipag-ugnayan sa kapwa (Sta. Maria at Largoza 58-60).

Sa konteksto ng debosyon sa Ina ng Laging Saklolo, ang pagsusulat ng liham ay isang aktibong pagkakabit ng sariling kaloóban sa kapwa. Dahil dito ay sinasaklawan ng pakikipagkapwa ang pinakamataas na antas ng pagkatao sa kalinangang Pilipino. Sa konteksto ng pagiging deboto, makikita sa mga liham ang aspektong *dialogical* na bumabalangkas sa pakikitungo ng deboto sa mundo sa labas ng kanyang kamalayan. Matutunton ang pagtatalaban ng loób at kapwa sa dalawang mahalagang aspekto: ang pakikitungo kay Maria bilang ina at ang pakikitungo sa mga “hindi ibang tao”.

Ang Debosyon at ang Pakikitungo kay Maria bilang Isang Ina

Ang pangunahing karakter sa lahat ng liham ay si Maria, na tinatawag ng mga deboto bilang “Mother of Perpetual Help”, “Mama Mary” o “Mahal na Ina”; may ilang liham na gumagamit ng karaniwang katawagan sa ina, tulad ng “Inay”, “Ina”, o kaya'y “Ma.” Sinisimulan ang lahat ng liham gamit ang mga katawagang ito, at sa daloy ng liham ay inuulit-ulit ito, marahil ay upang pagtibayin pa ng mga deboto ang kanilang pagtanaw kay Maria bilang isang ina. Ito ang halimbawa mula sa mga liham:

Salamat sa iyo, *minamahal na Ina*, kung hindi dahil sa aking walanglubay na pagdedebosyon sa iyo kay pala'y mayroong malubhangnangyari. *Mahal na Ina*, yamang siya'y [n.b. ang kanyang asawa]muling nangako sa akin na hindi na siya muling pupunta sa nite klab, isinasamo ko sa iyo na may luha sa aking mga mata na tulungan mo siya upang matupad niya ang kanyang pangako...*Mahal na Ina*, idinadalangin ko rin sa iyo, na ang kanyang paglalaro ng poker kungBiemes ay tuluyan na ring matigil.

(Babaeng deboto, Agosto 7, 1963;
ang mga pagdidiin ay idinagdag)

Ang mas karaniwang katawagan tulad ng “Ma” ay ginagamit din ng ilang deboto, katulad ng halimbawang ito:

Ma, I hope you'll help me to ask forgiveness from all my trespasses from my words, deeds, thoughts and failed to do the things that should be done. Sana patawarin ako ng mga taong pinagkautangan ko ng kasalanan. *Ma, TULUNGAN MO AKONG ILAPIT ANG LOOB/BUHAY KO KAY JESUS.*

PLEASE MA. I can't understand myself kung talaga bang strong ang faith ko sa kanya... Ma, thanks for the concretized wishes I have had in the year 1996... Ma, I prayerfully submit this petition to your Son through you my wishes for this year 1997.

(Babaeng deboto, Hunyo 5, 1997)

Kung ituturing ang pagsusulat ng liham bilang pagbubuo (at hindi lamang paglalarawan) ng pakikitungo sa iba (Stanley 211), mahalaga ang mga liham upang maunawaan ang karakter at lalim ng pakikitungo ng deboto sa Ina ng Laging Saklolo. Matatanaw sa malapitang pagbabasa ng mga liham (tulad ng mga halimbawa sa itaas) na tumatawid sa malalim na uri ng pakikipag-ugnayan ang pakikitungo ng mga deboto kay Maria sa pagtawag nila sa kanya na "ina".

Sa ganitong lapit ay tinatanaw ng mga deboto ang kapangyarihan ni Maria sa konteksto ng kanyang aktibong pagkalinga para sa kanilang kapakanan. Ang pagkalingang ito ay na hindi natatapos sa pakikinig lamang at pagbibigay ng mungkahi, bagkus ay tumutuloy sa paggawa ng paraan upang maibigay ang pangangailangan ng deboto. Isang deboto ang nagpahayag ng ganitong kaisipan sa kanyang liham:

May isang taon na rin po ang nakakaraan nang minsan ay hilingin ko sa iyo Mahal na Ina ang tungkol sa anak ko na lagi na lamang maysakit... Bilang isang ina, dala ng aking labis na pag-aalala, lumiham po ako sa inyo at hiniling na sana'y gumaling na ang aking anak sa sakit niya, at kung maaari ay tulungan niyo ako na maalagaan ko siyang mabuti, upang huwag itong maulit pa. Huli po siyang na-confine sa hospital last year (Sept 2004). Mula nang sumulat po ako sa iyo Mahal na Birhen at magpahanggang ngayon, sa awa at tulong mo ay natupad ang panalangin ko at hiling... Alam kong katulong ko ang Mahal na Birhen, Ina ng Laging Saklolo. Sana tuluyan nang gumaling ang anak ko. Tunay at dakila ang puso ng ating Mahal na Ina. Mapagmahal, matulungan at maunawain.

(Babaeng deboto, Pebrero 2006)

Marapat na banggitin na ang aktibong pagkalinga ni Maria para sa kanyang mga anak ay nakaugat sa taal na pananaw ng mga Pilipino tungkol sa kanya. Matatagpuan sa *Pasióng Mahal* ang ganitong mga talata:

(986) Aco na ang pagbuntuhan
nang lahat mong cagalitan,
aco na,i, siyang mamatay
lalo co pang catouaan
ang siya,i, siyang mabuhay.

(987) Yaong hiling cong lahat na
at sa iyo,i, inoola,
Dios co,i, magdalita ca
sundin mo capagcaraca
nang aco,i, matiuasay na.

Ito ay isang salaysay ng pakikipag-usap ni Maria sa Diyos Ama na hayaang siya na lamang ang maghirap upang maisanggalang si Kristo sa tiyak na kamatayan. Sa ganitong mga pananalita ay buhay sa kamalayang Pilipino ang pananaw na si Maria ay isang mapagmalasakit na Ina na hindi iaadya ang sarili alang-alang sa kapakanan ng kanyang anak. Ito rin ang diwang umiiral sa pagtakbo ng mga deboto sa kanyang pagkalinga.

Gayumpaman, hindi awtomatiko ang pakikipagtunguhan ng deboto at ni Maria sa isang debosyon, bagkus ay kinakailangan simulan ng deboto ang pakikipag-ugnayan. Ito ay maituturing na “pagbubukas ng loób”, kung saan inaangkin ng deboto ang responsibilidad upang mapalalim ang pakikipag-ugnayan sa patron. Bilang isang aspekto ng “tunay na debosyon”, kinakailangan ang pagbubukas-loób na ito upang maitaguyod ang anumang antas ng pakikipagtunguhan. Sa mga liham ay may pagtanaw ang mga deboto sa kahalagahan ng pagiging totoo (*truthful*) at makatotoo (*authentic*) sa harap ni Maria. Bagama’t nagsisilbing gabay ang mga panalangin sa nobena, mga ritwal sa simbahan at pagsasakripisyo ng deboto, ang mga ito ay hindi magkakaroon ng kabuluhan kung “wala sa loób” o “hindi taos sa puso” ang pagsasagawa. Ganito ang pahayag ng isang deboto:

...umiyyak po ako sa harap ng inyong “Miraculous Picture” sa aming bahay, nagtatanong po ako sa inyo, Mahal na Ina ng Laging Saklolo at sa Mahal na Poong Hesus, na bakit hindi ninyo sinasagot lahat ng mga hinihiling ko. Nagtatanong po tuloy ako sa inyo kung mali ba ang paraan ng pagdarasal ko, sabi ko ituro po ninyo sa akin ang tamang pagdasal. Pero nagkamali po ako dahil basta’t taos pala sa puso mo ang paghingi ng tulong sa Mahal na Ina ng Laging Saklolo, at sa Mahal na Poong Jesus, ibibigay sa iyo.

(Babaeng deboto, walang petsa ang liham)

Ang ganitong lohika ay nakakabit sa naunang pahayag tungkol sa pakikitungo kay Maria bilang ina. Kung ikakabit ang pagiging deboto sa pagbubuo ng isang uri ng pakikipagtunuhan, hindi pangunahing konsiderasyon ang “tamang pagsasagawa” ng mga dasal o ritwal. Ang ganitong mungkahi ay taliwas sa pagsasalarawan sa debosyon bilang “walang malay” na pag-ulit-ulit ng panalangin na walang pagunawa sa “lalim” ng diwa ng mga panalangin. Sa ganang mga deboto ng Ina ng Laging Saklolo, may pagpapahalagang ipinapakita sa pagiging mulat sa malalim na kahulugan ng debosyon sapagkat ito ay nakatuon sa pakikitungo sa isang itinuturing na ina.

Sa ganitong pagtingin, mauunawaan ang direkta at tahasang pananalita, lalo na sa mga pagkakataon ng pagkadismaya o sama ng loób, sa konteksto ng pagiging “taos sa puso” at “makatotohanan”. Tingnan ang pahayag na ito ng isang deboto na nalugi sa negosyo:

We went into construction business...Akala namin, ito na....we have the break.. Our kids started to go to private school, and we need to support them financially, particularly. Sinubukan po naming pumasok sa isang malaking company para makakuha ng kontrata sa pag-asang ito ang solution..Yon po pala ang umpsa ng lahat, lahat na kung saan at ano kami ngayon.... MASAMA PO BANG MAGHANGAD NG DAGDAG NA KITA?....Nalugi po kami sa kinuha naming trabaho, at nagkaroon pa kaming kasó sa mga suppliers namin, hanggang sa nagkabaun-baon kami sa utang. *We tried to start anew para makabawi and to be able to pay our commitments,* pero lalo kaming nadapa at hangang ngayon hindi pa kami nakakapag-recover. Alam ko po, pagsubok po ito sa amin. *Everything is meant for a reason.* At ang lahat ng ito ay tanggap ko. At alam ko po na na andyan lang Kayo lagi at hindi Nyo kami pinababayaan gaano man kabigat ang Krus na aming pasan hindi Nyo po kami iniiwan.

(Babaeng deboto, Oktubre 12, 2005)

Halimbawa rin ang pahayag ng isang deboto na nawalan ng trabaho, na sa pagkakataong ito ay tahasang binanggit ang kanyang pagtatampo:

[i]lang beses mo na rin kaming sinubukan, at pinakamatindi na ay ang pareho kaming nawalan ng trabaho ng asawa ko, dahil sa pangyayaring ito humina ang pananampalataya ko.

Nagsimula akong magtanong ng “bakit.” Ni hindi na nga ako nakapagsisimba tanda ng pagsama ng loob ko sa’yo. Para sa akin ang bigat-bigat ng buhay lalo na pag hindi mo na alam ang gagawin mo kung saan ka kukuha ng perang panggastos sa lahat...Nawalan na rin ako ng *peace of mind*, hanggang dumating ang *time* na natuto kong tanggapin ang lahat-lahat. Parang isang anak [ako] na humingi ng tawad sa kanyang magulang. (Babaeng deboto, walang tiyak na petsa)

Mahalaga ang ganitong mga pahayag sapagkat dito nakikita ang pagharap ng deboto sa hirarkiyang namamagitan sa kanya at ng patron. Tulad ng pangangatwiran ng isang anak sa kanyang magulang, ang “tuwirang” pagsasalita ng mga deboto ay nagpapakita ng minsanang pagsuwag nila sa hindi pagkakapantay ng kapangyarihan sa relasyong debosyonal. Ipinaliwanag ni Cannell (234) na ito ay bunga ng pagtatalaban ng kagustuhang mapalapit ng deboto sa banal na nilalang, habang may pagkilala naman siya sa kapangyarihan nito. Para sa mga deboto, ang tuwirang paghahayag ng saloobin ay mauunawaan sa konteksto ng magkatuwang na pagkilala ng pagkalinga atkapangyarihan ni Maria. Ang ganitong gawaing pangkomunikasyon ay hindi ipinapakita sa lahat, bagkus ay inilalaan lamang sa mga “hindi ibang tao” (tingnan kay Maggay 85).

Dahil “hindi ibang tao” ang turing ng deboto kay Maria, ang pakikipagtunguhan niya sa kanya ay nakapaloob sa isang pagpapalitan (*mutual exchange*) ng pagtitiwala. Ang lohika ng pagsasakatuparan ng obligasyon¹ sa debosyon ay mauunawaan sa lapit ng pagtatalaban ng biyaya at sakripisyos. Taliwas sa isang *purely transactional* ang pananaw sa debosyon, ang pakikitungo sa patron ay hindi lamang nakabatay sa ekonomikong pagpapalitan ng pabor, bagkus ay may kasamang pagkakaloób ng sarili. Madalas ay nababanggit sa mga liham ang obligasyong iniaatang ng deboto sa kanyang sarili tulad ng pagsisimba, katapatan sa pananalangin at pagwaksi sa kasalanan. Halimbawa ay ang patoto ng isang debotong nakapasa sa *proficiency exam* upang matanggap sa trabaho:

Simula na po muli ng panibagong kabanata ng buhay ko ang pagharap sa aking propesyon at nangangako po ako na gagamitin ito sa tama at hindi magiging mapagmataas sa kapwa. Alam ko po na kung kaya n’yo po itong ibigay sa isang iglap ay pwede din pong mawala kapag di ginamit ng tama.

(Babaeng deboto, Hunyo 7, 2006)

Matingkad din ang pagtanaw sa mga obligasyong moral tulad ng pagtulong sa nangangailangan at pagsisilbi sa pamayanan. Mas espesipiko ang mungkahi ng deboto sa ibaba na nakapasa sa eksamen para sa mga nars:

At ngayong M [Registered Nurse] na po ako, tulungan mo po ako, Mama Mary, na ipanalangin sa Ama, kay Kuya Jesus at sa inyong Mahal na Puso na maging *successful*, mabuti, matulungan na *nurse*, malapit at may takot sa Inyo, *full of knowledge, skills, wisdom and ideal care* na maipalalasap ko sa aking mga pasyente at nangangailangan. Tulungan mo din po ako na magpatuloy na matuto, maging magaling mahusay at mabuting *nurse* di lamang po sa Pilipinas pati na rin po sa ibang bansa. Ipinapangako ko po sa Inyo na maglilingkod muna ako sa Inang Bayan at sa aking kapwa Pilipino bago po ako magtrabaho sa ibang bansa.

(Babaeng deboto, Disyembre 29, 2005)

Batay sa diskusyon sa bahaging ito ay maiuugat ang pagtrato kay Maria bilang isang ina sa pagtatalaban ng loób at pakikipagkapwa. Mula sa lapit ng loób ay nakatuon ang debosyon sa batis ng sariling pagkatao ng deboto, at pangalawa na lamang ang panlabas na ritwal na inirerekomenda ng mga awtoridad. Dahil dito ay inaasahan na ang debosyon ay nakabatay sa “pagiging totoo” at makatotohanan; kung wala ito ay hindi maaaring umusad ang mga gawaing debosyon sa antas ng “pagbubukas ng loób” sa pagkalinga ng isang banal na nilalang. Sa lapit naman ng pakikipagkapwa ay natutunton ang relasyong debosyonal bilang pakikitungo sa “hindi ibang tao”, kung ang pagbabatayan ay ang tahasang paghayag ng saloóbin ng deboto kay Maria. Sa pagtatalaban ng loób at kapwa ay maipapaliwanag ang patuloy na pagtanggap ng nakararaming Pilipino sa debosyon kay Maria, lalo na at ito'y sumasalamin sa mahalagang gampanin ng isang ina sa panlipunang pagbabanghay ng mga pamayanan sa iba't ibang dako ng bansa.

Ang Debosyon at Pakikipagkapwa sa “Hindi Ibang Tao”

Ang ikalawang matingkad na katangian ng mga liham ay ang mga naratibo tungkol sa sarili, sa unang banda, at tungkol sa mga itinuturing na “hindi ibang tao” sa kabilang banda. Mahalaga ang puwang ng sarili

(selfhood) sapagkat ang anumang uri ng pagsusulat ng liham ay nakabatay sa isang “*performance of self*” ng manunulat (Stanley 212). Ang pag-ikot ng pokus ng naratibo sa pagitan ng sarili at kapwa ay sumasalamin ng magkutuwang na dalumat ng pagsasarili at pakikibahagi sa buhay ng mga “hindi ibang tao.”

Batay sa mga liham, ang tema ng pagsasarili ay lumalabas sa mga panahon ng emosyonal na paghihirap, kaya ang banggit tungkol dito ay sumasalamin sa katatagan ng loób sa harap ng kahirapan at pagsubok. Makikita sa mga liham ang ilang paglalahad ng mga deboto ang dalumat ng sarili bilang isang *independent agent*, kung saan itinatampok ang kahalagahan ng kasarinlan. Halimbawa ay ang pahayag ng deboto sa ibaba na humiwalay sa kanyang asawa:

Mama Mary heto po ako ngayon sumulat sa inyo upang ipagpasalamat at ipagpatotoo ang lahat ng nangyari sa buhay ko. Bilang panimula gusto ko pong ibahagi sa inyo na sa ngayon ay hiwalay ako sa aking asawa. Iniwan ko po siya sapagkat di ko na makayanan ang ginagawa nya sa akin...Lagi niya akong sinasaktan...lyon ang naging dahilan ng tuluyan kong paglisian at hindi na muling bumalik pa...Isa po sa kahilingan ko sa inyo ay magkaroon ako ng sariling bahay at lupa, ngayon nga po ay ibinigay nyo na, Mama Mary salamat po at sa katapusang po ng buwang ito ay lilipat na kaming mag-iná sa ibinigay mo po sa aming bagong tahanan...Sa paglipat po namin nananalig po ako na kami ay bibiyayaan nyo ng siksik, liglig, at umaapaw na kapayapaan, kaligayahan, at sa kabuhayan.

(Babaeng deboto, Marso 15, 2005)

Nagpahayag din ng ganito ang isang debotong umalis mula sa pagsasamang hindi nagtagumpay:

...salamat din po sa aking lakas at tataq ng loob, dahil akala ko noon ay wala nang halaga ang aking buhay buhat ng ako'y mahiwalay sa aking asawa. Ngunit dahil sa malaki nyo pong tulong, Mahal na Ina, natutunan kong harapin ang bago kong buhay na ginagalawan.

(Babaeng deboto, walang tiyak na petsa [c. 1990])

Matingkad sa dalawang pahayag ang paghahanap sa kaloóban na hindi nasasaklawan ng iba, isang sariling *makapag-iisa*. At ang kakayahang ito ay nakakabit sa positibong pag-unawa sa pagsasarili sa pamamagitan ng *sariling gawa* o *sariling sikap* (Miranda 25).

Malaking bahagi ng mga liham, gayumpaman, ay nakatuon sa mga “*hindi ibang tao*”, tulad ng mga kasapi ng pamilya, kabiyak, kasintahan o kaibigan. Partikular dito ang marubdob na pagmamasakit ng deboto sa kanilang kapakanan, na palaging sinasambit ng deboto sa maraming pagkakataon sa mga liham. Halimbawa nito ay ang pahayag ng isang deboto na nakapasa sa Board Exam para sa pagging nars:

Marami pong naghirap para sa akin kahit po nanghihina po ang loob ko nung una...Marami rin pong nagsakripisyo lalo na po ang aking ina na talagang ipinangungutang ang *tuition fee* ko noon at ang aking kapatid na talagang inako ang lahat ng responsibilidad sa pagpapaaral sa akin kahit sobrang mahal. Mama Mary, *thank you* po talaga at nagbunga po ang lahat ng mga hirap at sakripisyo...Alam ko pong dahil sa pananampalataya at tiwala sa sarili kaya ko po ito nakamit.

(Babaeng deboto, Pebrero 27, 2006)

Bagama’t may pahayag tungkol sa “pananampalataya at tiwala sa sarili”, ito ay nakapaloob sa makabuluhang pakikipag-ugnayan sa pamilya. Katulad ng matatagpuan sa iba pang mga liham, makikita rito na ang pakikipag-ugnayan sa kapwa ay kaagapay sa pagbubuo ng personal na mga hangarin (hal. tiwala sa sarili, personal na kakayahan, at pagging mabuting tao).

Ang pagpapahalaga sa mga “*hindi ibang tao*” ay maaari ring maipakita sa mga panahon ng hindi pagkakaunawaan, kung saan nagiging madamdamin ang pananalita ng deboto. Sa maraming pagkakataon ay may magkahalong pagsusumbong at pagtitiis ang deboto patungkol sa inaakalang maling gawain ng isang mahal sa buhay. Matingkad ang ganitong uri ng pagtugon sa mga usaping mag-asawa at pamilya, tulad ng pahayag ng isang deboto tungkol sa pagtataksil ng kanyang asawa:

Ako po ay inyong matapat na anak na dumadalangin at humihiling sa inyo na sana ay maliwanagan na ang pag-iisip ng aking asawa sa mga mali niyang ginawa noong mga

nakalipas na panahon, tulad ng pagkakaroon niya ng relasyon sa ibang babae. Dahil po sa inyo ay naging matatag ako at mataimtim na nananalangin na sana ay magampanan ko ang nararapat at makapaghintay ako na malutas ng maayos ang aming problema. Sa ngayon ay labis akong nagpapasalamat sa inyo, Mother of Perpetual Help, dahil ang kahilingan ko ay natupad. Nalutas po ng maayos ang naging problema naming mag-asawa na hindi naaapektuhan ang aming mga anak.

(Babaeng deboto, Disyembre 29, 1987)

Sa ganitong mga pahayag ay makikita na ang pagtitiis ay itinuturing na isang tanda ng katapanan sa relasyon at pagsasaalang-alang sa mga maaaring madamay sa naggabadyang alitan. Sa ganitong mga pananalita ay naipapahayag ang pagpapahalaga sa isang malapit na tao. Ipinapakita nito na naisasaisip ang mga pag-ako ng tungkulin upang maipagpatuloy ang pakikipag-ugnayan sa kanila.

Partikular sa usaping ng “hindi ibang tao” ang pagkilala sa pangangailangan ng isang *tagapamagitan* na nagbibigay ng pahatid, parating, pasabi, pabilin o paabot (tingnan si Maggay 28-29). Ang ganitong uri ng pakikipag-ugnayan ay naglalayong isara ang anumang distansya (pisikal o emosyonal) na namamagitan sa dalawang malapit na tao. Sa panahon ng hindi pagkakaunawaan ay inaasahan ang patron upang maging isang tagapamagitan. Makikita sa mga liham ang mga pagkakataong “nagpapabulong” o “nagpaparating” ng mensahe ang deboto, na kadalasan ay may tono ng pagsusumbong. Isang deboto na tinanggap ang kanyang asawa matapos itong magtaksil sa kanya ang nagpahayag ng ganito:

Now I pray that our “new relationship” stays beautiful in spite of all the intrigues and detractors around us. Please touch my friends who want to break up my family.

Teach them to be meek and not be envious of all the blessings I’ve been receiving. I understand their bitter feelings towards me but I hope You make them realize that their motives are wrong. No matter what they say and whatever happens, my feelings for my husband will never change.

(Babaeng deboto, walang tiyak na petsa[c. 1980])

Bilang tagapamagitan, inilalapit ng deboto ang kanyang saloóbin sa Mahal na Ina upang maalpasan niya ang pananalita ng mga bumabatikos sa

kanya. Sa ganitong mga pananalita ay makikita ang hangarin ng deboto na makibahagi ang patron sa kanyang mga suliranin relasyonal.

Lumalabas ang pagpapakita ng pagmamalasakit sa mga pagkakataong ang deboto ang nagpiprisinta upang maging tagapamagitan para sa kahilingan ng iba. Bagama't hindi para sa kanya ang mga kahilingang ito ay nakakaapekto ito sa kanyang kapanatagan ng loób. Ganito ang pahayag ng isang deboto tungkol sa kanyang mga kaibigan nahaharap sa hindi maayos na pagtrato ng kanilang *employer* sa ibayong dagat:

Sumulat po ako sa inyo dahil sa problema po ng dalawa kong kaibigan...Sa akin nila sinasabi ang kanilang mga problema tungkol sa kanilang mga employer na nagmamaltrato sa kanila. Ang tangi ko lang pong naitutulong sa kanila eh payuhan sila na magtiis hangga't kaya nila pero alam ko na kayo lang ang dapat nilang lapitan pero ako na lang ang lumalapit para sa kanila. Inay, tulungan nyo sila sa kanilang problema...Huag nyo silang pabayaan dahil mahal ko sila.

(Babaeng deboto, Nobyembre 14, 1987)

Sa ibang pagkakataon ay ginagamit ng deboto ang kanyang pamamanata upang mamagitan para sa iba, katulad ng halimbawa sa ibaba:

Mama Mary, itutuloy ko na ang pagpapanata ko ng paglakad ng paluhod sa bawat Miyerkules sa loob ng tatlong taon at limang buwan upang hilingin sa inyo ang pagbabalik ng kanyang [N.B. anak ng deboto] mga paningin, ng kanyang normal na pag-iisip at dating kasiglahan at kalusugan. Basbasan n'yo po ang mga gamot na binigay at ang pangangalagang ginagawa ko sa kanya upang siya ay ganap na gumaling at lumakas.

(Babaeng deboto, Hunyo 11, 1986)

Ang ikalawang halimbawa ay mins'a'y napapagkamalang isang "maling paniniwala" ng mga namamahala sa dambana. Sa aking mga pakikipanayam ay nagpahayag ang mga namamahala ng hindi pagsang-ayon sa ganitong gawain sapagkat tila "nakikipagtawaran" ang deboto upang maibigay ang kanilang kahilingan. Ayon sa turo ng simbahan ay nagpapakita ito ng maling pananaw sa pakikitungo ng tao sa Diyos, mga santo at santa. Gayumpaman, batay sa mga liham ay tinatanaw ng mga deboto ang ganitong uri ng pamamagitan ("ako na lang ang lumalapit para sa kanila") na mabisang

paraan upang makamit ang kahilingan para sa iba. Makikita rito ang kahalagahan ng dalumat ng kapwa sa pag-unawa ng malalim na uri ng pakikitungo para samga “hindi ibang tao”. Batay sa pahayag ng mga deboto ay hindi maihihiwalay ang pansariling kapanatagan sa kapanatagan ng mga mahalsa buhay, patunay na sa pakikipagkapwa ay pumipisan ang “pagkako” ng sarili sa kaganapan sa buhay ng iba.

Paglalagom: Tungo sa Pangkalinangang Pag-unawa ng Ugnayang Pangdebosyon

Sa papel na ito ay inilahad ang debosyon mula sa Ina sa lapit ng gawing pangkomunikasyon ng mga Pilipino, partikular ang dalumat ng loób at kapwa. Makikita sa diskusyon na ang debosyon kay Maria ay una, may maigting na ugnayan sa iba’t ibang gawain at paniniwalang pangkalinangang Pilipino, pangalawa, makikita sa kasaysayan ng bansa at panghuli sa mga kasalukuyang uri ng debosyon sa iba’t-ibang dako ng bansa. Naipakita na ang debosyon ay maituturing bilang isang uri ng pakikipagkapwa ay nakapagbukas ng mga panibangong lapit sa pagdadalumat ng puwang ng paniniwalang Katoliko sa pang-araw-araw na buhay.

Ang pagtatalaban ng loób at kapwa, sa isang banda, at pagiging deboto, sa kabilang banda, ay makapagbibigay-linaw sa patuloy na impluwensya ng paniniwala samalaking bahagi ng lipunang Pilipino. Sa pamamagitan ng debosyon ay naihahabi ng deboto ang kanyang pang-araw-araw na karanasan sa saklaw ng pananampalataya at sa pamamatnubay ng isang banal na nilalang. May puwang ang mga institusyonal na dimensyon sa pagpapanatili ng debosyon, ngunit may sapat na batis din mula sa kaloóban at pakikipagkapwa upang mapanatili ang kahalagahan ng paniniwala sa indibidwal at panlipunang aspekto ng buhay. Ito ay nagpapakita rin na ang “sagrado” dimensyon ng buhay ay, taliwas sa inaasahan, kaagapay sa daloy ng mga ordinaryong pangyayari (Mulder, “Inside Southeast Asia” 210). Ito marahil ang dahilan kung bakit ang mga ideya ng kasalanan bilang isang *abstract moral failing* ay hindi matingkad sa katutubong paniniwala. Matatanaw ito sa maigting na paghingi ng biyaya para sa hinaharap sa mga gawaing pangdebosyon kaysa humingi ng tawad para sa mga kasalanan sa nakaraan. Mas binibigyang-diin sa gawaing pandebosyon ang pagkakabit ng realidad ng pang-araw-araw na buhay at ang pangangalaga ng isang patron.

Naibahagi ng malapitang pagbabasa ng mga liham ang kahalagahan ng loób sa pagsasagawa ng debosyon. Ang materyal na pangangailangan ay matibay na motibasyon, na bunga ng ugnayan ng debosyon sa pang-araw-araw na mga isipin. Ngunit mahalaga rin ang relasyonal na aspekto ng debosyon. Batay sa patotoo ng mga deboto, hindi sapat ang panlabas na pagsunod (*conformity*) sa ritwal, bagkus ay kinakailangan ang pagtatalaban ng panlabas na pagkilos sa panloób na disposisyón ng deboto. Ito ay bunsod din ng karakter ng patron bilang “hindi ibang tao”, na nagiging saligan ng isang sistema ng pagpapalitan na ginagabayán ng magkakabit na pangangailangan para sa isa’t isa (*mutual need*).

Mula sa lapit na ito ay matutunton ang debosyon hindi lamang bilang isang personal na gawain, bagkus ay may kinalaman sa mga isyung domestiko, pangkalinangan at panlipunan. Ayon kay Thomas at Znaniecki:

ang pangunahing batayang metodolohikal [sa sosyolohiya] ay ito: ang sanhi ng isang indibidwal na penomenon ay kahit kaila'y hindi isa pang panlipunan o indibidwal na penomenon lamang, ngunit laging kombinasyon ng panlipunan at indibidwal na penomenon (44).

Naipakita sa pagtatalakay na ang debosyon ay may maigting na lapit sa loób at pansariling buhay ng deboto; ngunit matatanto ring ito ay naiimpluwensyahan ng kasaysayan at kalinangan bayan na binuo ng mahabang pakikipagtalastasan sa mga panlabas na puwersa, maliban sa pagkakakabit nito sa buhay ng mga “hindi ibang tao”. Tunay ngang sa ugnayan ng debosyon at pakikipagkapwa ay “masasalamin...ang kolektibong oryentasyon ng kalinangang Pilipino” (Aquino 7). Ang kolektibong oryentasyon na ito ay mababatid sa pagpapahalaga ng mga deboto sa pamilya at sa mga “hindi ibang tao”, nanag-uugat ng pananaw tungkol sa pagiging “mabuting tao”. Mula sa pagmamalasakit sa mga “hindi ibang tao” ay nakabubuo ng pamamaraan ang deboto upang makipag-ugnayan sa ibang aspekto ng kanyang kapaligiran at lipunan. Ang paglapit kay Maria bilang ina ay nagdaragdag ng isang mahalagang dimensyon sa paglalapat ng relihiyon sa pag-unawa ng pang-araw-araw na karanasan. Sa ganitong pananaw ay nananatiling kongkreto ang pagharap ng deboto sa mga isyu patungkol sa kahirapan, kawalan ng katarungan, pagmamalasakit, at pagkilos para sa pagbabago.

Tala

¹Ang mga obligasyong kaakibat ng mga gawaing pandebosyon ay itinuturing ng ilang deboto bilang “panata”. Ang panata ay pangako ng regular na pagsisimba o pagdarasal bilang pasasalamat sa pagdinig sa isang kahilingan. Gayumpaman, hindi lahat ng deboto ay sumasang-ayon sa ganitong pananaw: sa katunayan ay may pag-aalinlangan ang iba sa paggamit ng salitang ito sapagkat ito'y nangangahulugang hindi bukal sa loób ang pagsasagawa ng panalangin.

MGA SANGGUNIAN

Alejo, Albert. *Tao po! Tuloy!: Isang Landas ng Pag-unawa sa Loob ng Tao*. Lungsod Quezon: Ateneode Manila University Press, 1992. Nakalimbag.

Aquino, Clemen C. “Mula sa Kinaroroongan: Kapwa, Kapatiran at Bayan.” Professorial Chair Paper, College of Social Sciences and Philosophy. University of the Philippines. Lungsod Quezon: CSSP Publications, 1999. Nakalimbag.

Barcelona, Mary Ann at Consulelo B. Estepa. *Ynang Maria: A Celebration of the Blessed Virgin Mary in the Philippines*. Maynila: Anvil, 2004. Nakalimbag.

Bautista, Julius. “The Rebellion and the Icon: Holy Revolutions in the Philippines.” *Asian Journal of Social Science* 34.2 (2006): 291-310. Nakalimbag.

Blanco, John D. *Frontier Constitutions: Christianity and Colonial Empires in the Nineteenth-Century Philippines*. Lungsod Quezon: University if the Philippines Press, 2009. Nakalimbag.

Brewer, Carolyn. *Holy Confrontation: Religion, Gender and Sexuality in the Philippines, 1521-1685*. Maynila: Institute of Women’s Studies – St. Scholastica’s College, 2001. Nakalimbag.

Buhay, Ma.Hilda at Ma. Catherine Sanchez. *Prayer Attitudes of the Filipino Novena-goer: Motives and Attitudes to Efficacy of Novena among Perpetual Help Devotees in Baclaran and Manila*. MATesis. Asian Social Institute (Maynila), 1970.

Cannell, Fenella. *Power and Intimacy in the Christian Philippines*. Cambridge: Cambridge UniversityPress, 1999. Nakalimbag.

Casaysayan nang Pasiong Mahal ni Jesucristong Panginoon Natin na Sucat Ipag-alab nang Pusonang Sinomang Babasa. With an introduction, annotations, and translation of the 1882edition by Rene B. Javellana. Lungsod Quezon: Ateneo de Manila University Press, 1988. Nakalimbag.

Cerulo, Karen A. at Andrea Barra.“In the name of...: Legitimate interactants in the dialogue of prayer.”*Poetics* 36 (2008): 374-388. Nakalimbag.

Manuel Victor J. Sapitula, *Ang Pagiging Deboto Bilang Pakikipagkapwa: Isang Panimulang Pagsusuri samga Liham Pasasalamat ng mga Deboto ng Ina ng Laging Saklolo sa Baclaran*

Christian, William A. *Local Religion in Sixteenth-century Spain*. Princeton, NJ: Princeton UniversityPress, 1981. Nakalimbag.

City Planning & Development Coordinator’s Office. *Socio-Economic Profile, Parañaque City*.Pampublikong Dokumento. Lungsod ng Parañaque, 2009.

Corpuz, Onofre D. *The Roots of the Filipino Nation*. Vol. 1. Lungsod Quezon: University of the PhilippinesPress, 2005. Nakalimbag

Enriquez, Virgilio G. “Kapwa: A Core Concept in Filipino Social Psychology .” *Philippine SocialScience and Humanities Review* XLII.1-4 (1978): 100-108. Nakalimbag.

Ferrero, Fabriciano. *The Story of an Icon: The Full History, Tradition and Spirituality of the PopularIcon of Our Mother of Perpetual Help*. Hampshire, UK: Redemptorist Publications, 2001.Nakalimbag.

Gomez, Vidal J. *An Evaluative Study of the Perpetual Novena to Our Mother of Perpetual Help*. M.A.Tesis. Ateneo de Manila University (Lungsod Quezon), 2003.

Hechanova, Luis G. *The Baclaran Story*. Lungsod Quezon: Claretian Publications, 1998. Nakalimbag.

Ikehata, Setsuko. “Popular Catholicism in the Nineteenth-century Philippines: The Case of the Cofradia de San Jose,” sa *Reading Southeast Asia: Translation of Contemporary JapaneseScholarship on Southeast Asia*. Ithaca: Southeast Asia Program, Comell University, 1990.Nakalimbag.

- Maggay, Melba P. *Pahiwatig: Kagawiang Pangkomunikasyon ng Filipino.* Lungsod Quezon: Ateneode Manila University Press, 2002. Nakalimbag.
- Miranda, Dionisio M. *Loob: The Filipino Within, A Preliminary Investigation into a Pre-theological Moral Anthropology.* Maynila: Divine Word Publications, 1989. Nakalimbag.
- Mulder, Niels. *Inside Philippine Society: Interpretations of Everyday Life.* Lungsod Quezon: New Day Publishers, 1997. Nakalimbag.
- Mulder, Niels. *Inside Southeast Asia: Religion, Everyday Life, Cultural Change.* Chiang Mai: Silkworm Books, 2000. Nakalimbag.
- Obusan, Teresita B. "Tatlong Person Solo Dios: A Study of Filipino Folk Religion." Sa Jaime C. Belita (ed.) *And God Said, Hala!* Maynila: De La Salle University Press, 1991. Nakalimbag.
- Plummer, Ken. *Documents of Life.* London: George Allen and Unwin (Publications) Ltd., 1983. Nakalimbag.
- Ribeiro de Oliveira, Pedro de Asis. "The Political Ambivalence of Popular Religion." *Social Compass* 41.4 (1994): 513-523. Nakalimbag.
- Santos, Luz Mendoza. *The Philippine Rites of Mary.* Lungsod Quezon: National Printing Company, 1983. Nakalimbag.
- Sta. Maria, Madelene A. at Gerardo L. Largoza. "On the Non-Distinction Between Self and Other in the Notion of Personhood." *International Journal for Dialogical Science* 3.1. (2008, Fall): 55-68. Nakalimbag.
- Stanley, Liz. "The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences." *Auto/Biography* 12(2004): 201-235.
- Steedman, Carolyn. "A woman writing a letter." Sa Rebecca Erle (ed.) *Epistolary Selves: Letters and Letter-writers, 1600-1945.* Aldershot: Ashgate. 1999. Nakalimbag.
- Thomas, William I. at Florian Znaniecki. *The Polish Peasant in Europe and America.* Vols. I at II. New York: Dover Publications, 1958 [1918-1920]. Nakalimbag.

KABANATA 6:

Akademikong Sulatin

sa Aghamat Kultura

31.

Wika, Atronomya, Kultura: Kulturang Pilipino sa mga Katawagang Astronomiko

Dante L. Ambrosio

Sa pag-aaral ng astronomya, lagi tayong nagsisimula sa mga kaalamang kanluranin. Ang mga bagong pag-unlad sa astronomya na pinaga-aralan natin ay karaniwang mga pag-unlad na dumaraan sa kanluran bago dumaloy sa atin.

Sa kanluran nagmula ang modemong astronomya sa partikular at ang modemong syensa sa pangkalahatan. Ito ang siyang itinuturo kaya ito ang lumalaganap. Dahil dito, naging “natural” sa ating mga “edukadong” Pilipino na pag-aranan ang syensa at ang astronomya batay sa mga kaalaman at pag-unlad na ginagawa at dumaraan sa kanluran.

Wala sanang gaanong problema sa bagay na ito. Lamang nakakasagabal ito, sa ilang pagkakataon, para mabatid natin ang sarili nating kultura – ang tradisyon na pinag-uugatan ng sarili nating “syensa” na siyang salalayan ngating kaalamang astronomiko.

Hanggang sa kasalukuyan, halos wala tayong ipinapalaganap ukol sa katutubong kaalamang astronomiko. Hindi dahil sa wala tayo nito. Hindi lamang natin napapag-aranan at naipapalaganap. Maski na nga ang kaalamang kanluranin na pumaloob na sa katutubong paniniwala ay halos di rin batid, gaya ng impluwensyang Kristiyano-Espanyol sa kaalamang Tagalog.

Kapag narinig natin sa mga matatanda at karaniwang tao ang mga ito, itinuturing ito na matandang paniniwala na walang batayan kundi man mga pamahiin na di matatanggap ng modemong syensa at ng modemong daigdig. Ang sarili nating mapa ng realidad na kung ilang libong taon na binuo at gumabay sa ating mga ninuno para mabuhay – at napatunayan naming

mabisa—ay kagyat nating binabale-wala.Gayong kung tutuusin, ito ang sarili nating “syensya” na nagpaunlad sa pamayanang Pilipino.

Dahil sa ganitong atityud, ang mga kaalamang astronomiko na likas sa ating mga ninuno—at hanggang ngayon ay ginagamit—ay hindi natin nababatid at naipapalaganap.Ang mga kaalamang sana ay magagamit sa mas malalim na pagsusuri sa katutubong pananaw sa daigdig at pilosopiya sa buhay ay di natin napapakinabangan.

Karga ng ating wikang ginagamit ang ating kultura.Sa pagsusuri pa lamang sa katawagang astronomiko, hindi pa nga mismo sa kaalamang astronomiko, marami tayong malalaman at maitatanong ukol sa ating sarili bilang isang bayan, bilang isang bansa.

Sa pagsusuri sa mga katawagang astronomiko, madarama ang pag-asaya at higpit ng relasyon sa kalikasan ng mga naunang pamayanang Pilipino.Dito rin tayo makakahango ng isang patunay sa tipo ng pamumuhay noong araw.Halimbawa ang buhay magsasaka-mangangaso ng ating mga ninuno.Makikita ito sa kalangitan sapagkat itinatak nila roon ang kanilang pangalan, ang kanilang mga gamit at mga bagay na makikita sa kanilang pinagsasakahan at pinangangasuhan.

Magsasaka-mangangaso si Seretar ng mga Tiruray, si Tohng ng Jama Mapun, at si Magbangal ng mga Bukidnon.Binubuo ang mga ito ng mga bituin ng Orion, na ayon sa mitolohiyang Griyego ay isang mangangaso rin.Sa ibang grupong etniko gaya ng mga Bagobo, Bilaan at Manobo, ang mga bituin ng Orion ay tinatawag na Balatik—isang uri ng bitag na ginagamit sa pangangaso.

Sa kaso ni Magbangal, kasama niya sa langit ang mga gamit at hayop gaya ng Ta-on (palakol), Malala (gulok), Sogob-a-ton (pingga), Ti-ok (bubuli), Baka (panga ng baboy-damo), at Molopololo (burol na pangasuhan).

Mas malalim na kaalaman ang mahahango kung masusuri ang mga alamat sa likod ng mga istorya ng mga konstelasyong nabanggit sa itaas.Ang mga alamat ukol sa mga ito ay nagsasalaysay hindi lamang kung paano sila napunta sa langit.Ipinapakita rin kung paano sila napunta sa langit.Ipinapakita rin kung paano sila naging panandang bituin sa pagtatanim ng mga katutubo, gaya ng alamat ni Lagey Lingkuwus ng mga Tiruray at ni Magbangal ng mga

Bukidnon.Ang alamat ng Tanggung ng mga Jama Mapun ay nagsasalaysay kung bakit kailangang magtanim ng palay ang mga tao at kung bakit kailangan pa itong isaing bago makain.

Matatagpuan sa mga alamat na ito hindi lamang ang katangian ng pamumuhay ng mga grupong nagsalaysay kundi pati na ang mga halagahing kanilang pinanghahawakan.

Sa mga katawagan astronomiko, mamamalas din ang ugnayan ng iba't ibang grupong etniko sa Pilipinas.Sa pananaw sa daigdig, isang ang kahulugan ng tukod sa maraming grupong etniko-ito ang haligi na sumusuporta sa sandaigdigan. Ang diyos na si Tinukod ng mga Ifugao ang sumusuporta sa kanilang daigdig; Taliakud ang tawag dito ng mga Tagbanua.lisa ang ugat ng pinagmulan ng mga katawagang ito-tukod.

Ang pagkakaisang ito ay hindi lamang matatagpuan sa loob ng Pilipinas.Ang tukod bilang suporta sa sandaigdigan ay isang konseptong laganap sa Pasipiko.Sa Society Islands, pou ang tawag dito; sa Tuamotu ay turuturo; samantalang sa Marquesas naman ay too o toko.

Kung idaragdag pa rito ang mga katawagan sa araw, buwan, at bituin makikita ang higpit ng ugnayang linggwistiko ng iba't ibang grupong etniko sa Pilipinas.Bagay na isang salalayan ng pagkakaisa sa pagitan nila.

Ang langit ng mga Tagalog ay Lowalangi sa mga taga-Sumatra at Rangi sa mga Maori.

Sa usapin ng direksyon, ang mga katawagang ilawud at ilaya ay isa pang halimbawa ng pagbibigkis-sa-wika ng mga grupong etniko sa Pilipinas, gayundin sa Indonesia, halimbawa.Ang mga katawagang ito ay umaayon sa direksyon ng ilog-ilawud ang padagat at ilaya ang pabundok.Depende sa pinagmumulang ng ilog, alinman sa dalawa ay maaaring siyang hilaga o timog.Ang direksyong silangan-kanluran, mangyari pa, ay ayon sa sinisikatan at nilulubugan ng araw.

Ang direksyong ilawud-ilaya sa mga Bontoc ay lagod-aplay; sa mga Ilokano ay laud-daya; sa mga Tagalog ay laot-ilaya; sa mga Ipugaw ay lagod-daiya; sa Maguindanaw ay sailud-saraya.Sa Indonesia, kelod-kaja ang katawagan sa dalawang direksyon.

Sa teorya ng mga linggwistiko at antropologo, ang pagkakahawig na ito sa katawagan at konsepto ay dulot, sa isang banda, ng isang kulturang pinag-ugatan ng Pilipinas at ng mga isla ng Pasipiko—ang kulturang Austronesyano.

Mangyari pang hindi lamang sa katawagan o salitang astronomiko nagkakahawig ang mga grupong etniko kundi sa iba pang katawagan at aspekto ng kultura. Ngunit isang bagay ito na lalong nagpapalakas sa idea ng gayong pagkakaisa.

Sa mga katawagan ukol sa paghahati ng isang araw ay makikita ang isang antas ng presisyon na naabot ng mga Pilipino noong araw kaugnay ng kanilang pangangailangan. Ang mga Tagalog halimbawa, ay maraming katawagan ukol dito: madaling araw, bukang-liwayway, umaga, hampastikin, tanghali, tanghaling tapat, hapon, dapithapon, takipsilim, gabi at hatinggabi.

Tandaang hindi lamang ito ang mga salitang pampanahon ng mga Tagalog. Nandiriyang katagang sumasaklaw ng mas mahabang panahon: maghapon, magdamag, gabi-gabi, araw-araw, samakalawa, kamakalawa, sa kabilugan ng buwan, tag-ulang, tag-araw.

Ang mga konsepto sa pagpapanahon ang nasa likod ng mga katawagang ito? Paano itinatakda ng mga katawagan at paghahating ito ng panahon ang pag-iisip, pagkilos at aktibidad ng mga Tagalog? Ano ang kapaligirang nagtatakda at pinag-uusbungan ng ganitong mga katawan at kaukulang pag-iisip at aktibidad?

Sa pagsagot sa mga katanungang ito, tiyak na makakapagpalalim ng kaalaman hindi lamang sa mapa ng realidad ng mga Tagalog kundi pati na sa kabuuan ng kanilang kultura.

Marami ring katawagan sa pagbabago ng mukha ng buwan. Ayon kay Jenks, ang mga Bontoc Igorot ay kumikilala sa walong anyo ng buwan: fis-ka-na, ma-no-wa, kat-no-wa-na, fit-fit-tay-eg (kabilugan), ka-tol-pa-ka-na, ki-sul-fi-ka-na, sig-na-a-na, li-meng (katunawan). May gamit ba sa mga Bontoc ang walong katawagan sa mukha ng buwan? Ayon kay Jenks, hindi na batid ng kanyang informant kung bakit may ganitong presisyon sa itsura ng buwan.

Ang pagpapalit ng araw at gabi, ang paghahabulan ng araw at buwan, ang paghahalinhan ng liwanag at dilim na kaugnay ng pagpapalitan at paghahabulang ito ay hindi lamang umaapekto sa gawain ng mga Tagalog. Apektado nito pati na ang kanilang pag-iisip at pilosopiya. Ang mga konsepto ng katwiran at kabulaanan, ng katotohanan at kasinungalingan, ng tama at mali ay karaniwan nang ipinapahayag sa mga imahe ng liwanag at dilim, mga penomenang kaugnay ng araw at gabi, ng buwan at ng araw.

Maliwanag na araw nga ang simbolo ng kaliwanagan at katwiran. Sa isang pahayag ni Andres Bonifaction, ganito ang kanyang sinabi:

Ang *araw ng katurian* na sumisikat sa Silanganan, ay malinaw na itinuturo sa ating mga matang malaong nabulagan ang landas na dapat nating tunguhin, ang *liwanag* niya'y tanaw sa ating mga mata.... Panahun na ngayong dapat lumitaw ang *liwanag ng katotohanan*....

Kung titignan ang simbolong madalas gamitin ng mga grupong panlipunan at pampolitika, mahihinuha ang lalim ng pangkulturang pagpapakahulungan nila sa ilang penomenang astronomiko. Sa mga grupong Kaliwa hanggang Kanan at pati na mga grupong Katipunero, milenaryo at espiritista, simbolo at palamuti sa kanilang mga bandila, selyo o tatak at iba pang parapemalya ang araw at bituin.

Minsan may mukha pa ang araw o kaya ay may mata lamang, pero kadalasan, may mga sinag ito. Karaniwan ding bumibilang ng tatlo ang mga bituing palamuti. Tanda naman ng mga Muslim ng Mindanaw ang isang bituin at isang hating-buwan. Iba-iba ang mga paniniwala at ideolohiya ng mga grupong ito, ngunit pare-parehong kumakapit sa mga simbolong binigyan nila ng kani-kanilang kahulugan.

May mga pagtatangka ring lumikha ng mga katawagang astronomiko sa mga penomena sa kalangitan. Dalawa rito ang salitang buntala (kumbinasyon ng buwan at tala) para sa mga planeta ang bitumpok (kumbinasyon ng tumpok at bituin) para sa mga konstelasyon. Noong dekada 1930, tinangka ni Hen. Artemio Ricarte ng Rebolusyong 1896 na gawing Pilipino ang pangalan ng mga konstelasyon at ilang bituin. Halimbawa ang mga sumusunod:

Cassiopeia	GatTamblot
Perseus.....	GatDandan
Draco.....	GatPanyong
Cygnus.....	Poncrizpil
Lira.....	Bondipla
Vega.....	GatRizal
Deneb.....	GatPlaridel
Polaris.....	UtakHasinto
Ursa Minor.....	Pingkian
Ursa Major.....	GatMaipagasa

Para sa zenith at horizon, iminungkahi ni Ricarte ang mga katawagang PuyongUlo at GuhitDagat.

Mapupunangayonsa pangalan ng mga bayani ng kilusang propaganda at ng Rebolusyon 1896 at ilang makabayang personahe ang pinaghanguan ng mga pangalan sa itaas. Mahalaga ito para kay Ricarte:

Yaong kinulang palad na Supremo (Bonifacio) nang siya ay nabubuhay pa, ay lagi niyang ipinangangaral: "Mangatakot kayo sa Kasaysayan sapagkat ito ay walang ikukubli," at ngayon ay durugtungan ko naman: "Ang mga Bayani natin ay pinagmamalas tayo mula sa langit. Isasayos nga natin ang bawat pangungusap at kilos sa pangungusap at landas na kanilang tinalunton, at tayo ay umikit kahalintulad ng napakaayos na pag-ikit ng mga bituing iyan sa paligid ni UtakHasinto at, sa gayon, walang pagkabula, makakamtan natin ang 'KAGYAT, BUO AT GANAP NA KASARINLAN' na siyang maningas na pinipinta ng Inang-Bayan."

Nandirito ang pagtatangka na ipaloob sa sariling kultura at bigyan ng katutubong kahulungan ang mga kaalamang dayuhan. Sang-ayon man tayo o hindi sa ginawa ni Ricarte, magtagumpay man siya o hindi sa kanyang pagtatangka-tangingang mga taong gumagamit at nagpopopularisa ng mga katawagang ito ang magpapasya kung ito ng ay matatanggap o hindi ng kabuuang kulturang kinabibilangan nila.

Anu't anuman, sa maraming pagkakataon, di kinakailangan ang pag-imbento ng mga katawagan kung aalamin lamang at ipapalaganap ang mga katawagang umiiral na sa iba't ibang grupong etniko sa kapuluan. Mga katawagan at paniniwala itong may malalim nang kahulungan sa katutubong

kultura. Kahit na nga iyong hiram sa kanluran at ipinaloop na sa katutubong kultura ay magagamit din at malalim pang masusuri para maarok ang implikasyon ng pagkakapaloob sa naturang kultura.

Sa kulturang Tagalog, halimbawa, kagyat na makikita ang malaking impluwensiya ng kulturang Kristiyano-Espanyol sa mga katawagan sa mga grupo ng bituin. May tinatawag silang Tatlong Maria, Krus na Bituin, Supot ni Hudas, Koronang Tinik at Dinaanan ng Barko ni Apong Noe.

Ating maitatanong, ano ang nangyari sa mga konstelasyong Tagalog at puro konstelasyong may ugat sa tradisyong Kristiyano-Espanyol ang tila natira sa kanila? Ipinapahiwatig ba nito na ang kulturang Tagalog ay matagumpay na nakubabawan ng tradisyong Kristiyano-Espanyol?

Kaugnay nito, kung tatanunin ang sinumang estudyante na may kaalaman sa mga konstelasyon, karaniwan kaysa hindi, konstelasyong kanluranin ang kanyang tutukuyin sa halip na mga katutubong konstelasyon. Isang dahilan nito ang pagkakaugat ng kanyang “edukasyon” sa tradisyong kanlurarin sa halip na sa tradisyong Pilipino. Masisilip kaya rito ang isang dahilan kung bakit lumalaki ang bitak sa pagitan ng “edukadong” Pilipino at ng masang Pilipino?

Tinatawag ng mga Tagalog ang kabuuhan ng kapaligiran na sansinukob at santinakpan. Nakapaloob dito ang idea na ang lahat ng mga bagay ay nakapaloob o nakasukob sa tila mangkok na kalangitang tumatakip sa mga ito. Ang sandaigdigang ito ay binubuo ng maraming rehiyon-langit, lupa, ilalim ng lupa. Pinag-uugnay ang mga ito ng ilog, bahag-hari o baging kaya. Lahat ng rehiyon ay may mga nilalang-diyo, tao, diwata, hayop, halaman.

Ang sapin-saping sandaigdigan ay pananaw na karaniwan di lamang sa mga Tagalog kundi sa ibang pang grupong etniko sa arkipelago. Sa iba ay hindi lamang tatlong sapin kundi higit pa ang mga rehiyong bumubuo sa kanilang sandaigdigan. Ang larawang ito ng sandaigdigan ang nagpapaliwanag ng mga penomena ng lindol, kidlat, kulog, ulan, habulan ng araw at buwan, ekklipse, at iba pa.

Ang sapin-saping sandaigdigan ang batayan ng mapa ng realidad na nilikha ng mga grupong etniko upang unawain ang kanilang mundo. Hanggang saan natin dala sa kasalukuyan ang mga batayang ideang ito ng

sandaigdigan? Gaano kahigpit ang kapit ng mga batayang ideang ito sa ating kaisipan? Hindi natin ito mababatid nang hindi natin inaalam at pinag-aaralan ang katutubong kaalaman at kultura.

Nakita natin sa itaas ang ilan sa ating matututunan at maitatanong ukol sa ating sarili sa pagsusuri pa lamang ng mga katawagang astronomiko, paano pa kaya kung ang mismong kaalaman na ang ating sinusuri?

Buhay pa ang mga kaalamang ito hanggang sa kasalukuyan. Kailangan lamang nating salukin, pagpalain at payamanin. Ito ang nagsisilbing ugat ng ating kaalaman, astronomiko man at iba pa: isang katutubong puno ng kaalaman na dinidiligan ng mga kaalamang hango sa ibang kultura, kabilang ang kulturang kanluranin.

Para sa higit na panimulang pag-alam at pag-unawa sa mga katawagang astronomikong binabanggit natin, tunghayan ang *Talakahulugan* na nasa ibaba ng katawang teksto. Ganito nga'y paglakbay sa "ating" "sansinukob" at "santinakpan" at kapaligirang astronomiko.

Talahulugan

1. Ang mga konstelasyon ng mga Tagalog ay binubuo ng sumusunod:

Tatlong Maria, Krus na Bituin, Supot ni Hudas, Koronang Tinik at Mapolon. Isang bandang puti ang tinatawag nailang *Dinaanan ng Barko ni Apong Noe*.

Ang *Tatlong Maria* ay binubuo ng tatlong bituing magkakahilera sa gitna ng Orion-ito ang pinakasinturon ng higanteng mangangaso sa mitolohiyang Griyego. Binubuo ito ng Maria Magdalena, Maria Cleofas at Maria Salome.

Ang *Krus na Bituin* ay matatagpuan sa dakong timog. Ginagamit itong pananda sa oras ng mga magsasaka at mangingisda. Ito ang Southern Cross ng astronomyang kanluranin na prominente sa mga watawat ng Australia at New Zealand.

Ang *Supot ni Hudas* ay ang Pleiades na sumisikat ng una sa Orion sa gabi mula Nobyembre. Mukhang ito rin ang tinatawag nilang *Mapolon*.

Ang *Koronang Tinik* ay ang Corona Borealis na matatagpuan sa bandang hilaga ng langit. Hindi konstelasyon ang *Dinaanan ng Barko ni Apong Noe*. Ito ang Milky Way na sa tingin ng mga mangingisda ay parang mga bula sa ilog nang dumaan ang bangka o barko. Binubuo ito ng milyun-milyong bituin at siyang galaxy na kinabibilangan ng ating araw.

2. Ang *konstelasyon* ay grupo ng mga bituin. Walang pisikal na ugnayan ang mga bituing ito. Mga tao na lamang ang naggrupo sa kanila-isang paraan ng pagkakategorya na nagsilbing mapa ng kalangitan. Ang mga senyales ng zodiac ay mga konstelasyon o grupo ng mga bituin na dinadaanan ng araw sa pana-panahon.
3. Si Lagey Lingkuwus ang dakilang bayani ng alamat ng mga Tiruray. Siya ang inatasan na maghatid ng mga tao sa lupain ni Tulus, ang diyos ng mga Tiruray, upang makasama niya ang mga ito. Nang ihatid niya ang magpipinsang *Kufukufu*, *Baka* at *Seretar*, ang tiyuwing si *Keluguy* at ang mag-asawang *Singkad* at *Kenogon*, pinakiusapan niya ang mga ito na manatili sa langit para magsilbing pananda ng mga Tiruray sa pagtatanim. Ganoon nga ang nangyari.

Sa ibang salaysay, ang *Kufukufu* (Pleiades) ay mga langaw na umaaligid sa baboy damong napatay ni *Seretar* (Orion). *Baka* (Hyades) ang tawag sa panga ng baboy. Si *Fegeferafad* o *Keluguy* ay isang lalaking ulo ay kinakatawan ng bituing Procyon ng konstelasyong Canis Minor. Ang kanyang kanang kamay ay binubuo ng mga bituing Castor at Pollux ng konstelasyong Gemini at ang kaliwang kamay naman niya ay ang mga bituing Sirius at Murzim ng konstelasyong Canis Major. Ang *Singkad* ay bahagi ng konstelasyong Aquila samantalang ang *Kenogon* ay bahagi ng Delphinus.

4. Sa alamat ng mga Jama Mapun, may *tatlong tao* lamang sa daigdig-si *Tohng* at ang mga asawa niyang sina *Masikla* at *Mayuyu*. Nang suwayin ni Mayuyu ang bilin nina Tohng at Masikla, umakyat ang dalawa sa langit. Sinundan sila ni Mayuyu at naging panandang bituin sila sa pagtatanim ng mga Jama Mapun. Sila ang tatlong bituin sa

sinturon ni Orion o ang katumbas ng Tatlong Maria ng mga Tagalog. *Tanggung* ang tawag ng mga Jama Mapun sa konstelasyong ito. Kung hindi sinuway ni Mayuyu sina Tongh at Masikla, hindi na sana kailangang magtrabaho at magtanim pa ang mga tao.

5. Si *Magbangal* ay isang makapangyarihang lalaki sa alamat ng mga Bukidnon. Nagpunta siya sa langit upang maging senyal sa pagtatanim ng mga Bukidnon matapos suwayin ng kanyang asawa ang bilin niya na manatili sa bahay nang siya ay umalis. Sinundan siya ng asawa at natuklasan nito ang kapangyarihang taglay ni Magbangal.

Sa langit naging pananda sa pagtatanim si *Magbangal* kasama ang kanyang mga gamit: *Balokau* (ang kanan niyang kamay), *Ta-on* (palakol), *Malala* (gulok), *Sogob-a-ton* (pingga), *Baka* (panga ng baboy damo), *Malopol* (burol na pinangangasuhan niya), at *Ti-ok* (alaga niya bubuli). Malinaw na ang mga ito ay binubuo ng Orion at ibang bituin na kasabay nito sa langit. Hindi nga lamang natukoy ng nanaliksik kuang anu-ano ang mga ito.

6. Ang *Balatik* ay Orion din. Ito ay isang uri ng bitag na ginagamit sa pangangaso. Dalawang kahoy itong itinulos nang magkaekis sa lupa. Sa dalawang dulo ay may parang gomang gaya nang sa tirador. Dito ikinakarga ang palaso. Pinakagatilyo nito ang isang tali na kapag nagalaw ng anumang hayop sa harap ng bitag ay magpapakawala sa palaso. Sa langit, ang hugis ng Orion ay parang balatik-ang apat na bituin sa kanto nito ang kumakatawan sa apat na dulo ng magkaekis na kahoy, samantalang ang tatlong bituin sa gitna (Tatlong Maria ng mga Tagalog) ang kumakatawan sa palaso.
7. Isa sa mga konsepto sa larawan ng sandaigdigan ang tukod o haligi at hayop, tao o diyos na sumusuporta sa daigdig. Sa mitolohiyang Griyego kinakatawan ito ni Atlas. Sa mitolohiyang katutubo kinakatawan ito ng *Tinukod* ng mga Ifugao at ng *Taliakud* ng mga Tagabanza. Sa mga Maranaw, isang hayop na tinatawag na *lumbong* ang may pasan sa daigdig.
8. Labing-isa ang dibisyon ng isang araw sa mga Tagalog: *madaling araw*, *bukang liwayway*, *umaga*, *bampastikin*, *tanghali*, *tanghaling tapat*, *hapon*, *dapithapon*, *takipsilim*, *gabi* at *hatinggabi*.

Tawag sa panahong nababanaagan na sa silangan ang sinag ng araw sa silangan. *Umaga* na kapag sumikat na ang araw hanggang bandang alas otso at alas nuwebe ng umaga. *Hampastikin* naman kapag lampas na sa mga punong kawayan ang taas ng araw. Alas nuwebe ito hanggang alas diyes, bahagi pa rin ng umaga. Bandang alas diyes hanggang alas-dose ay *tanghali*. Tanghaling tapat ang alas dose. *Hapon* na simula ng ala una hanggang alas singko. Mula alas singko hanggang alas-sais ay *dapithapon*. Mga bandang alas-sais pagabi ay *takipsilim*, ang panahong nag-aagaw ang dilim at liwanag. *Gabi* na pagkagat ng dilim hanggang bago mag-alas dose.

9. Ang mga Bontoc ay may walong katawagan sa mukha ng buwan: *fis-ka-na, ma-no-wa, kat-no-wa-na, fit-fi-tay-eg (kabilugan), ka-tol-pa-ka-na, ki-sul-fi-ka-na, sig-na-a-na, li-meng* (katunawan). Ang mga taga-Leyte ay may apat na katawagan: gimata, maghiabot, kabog-os at kawara. Dalawa naman sa mga Tagalog: kabilugan at katunawan.
10. Ang tawag ng mga Tagalog sa *sandaigdigan* ay *sansinukob o santinakpan*. Mula sa mga salitang ugat na sukob o takip. Lahat ng mga bagay na nasa ilalim ng tila payong o tila bubong na langit ay bahagi ng sansinukob. Lahat ng mga bagay na nasa loob ng tila pantakip na langit ay santinakpan. Kung mga tao lamang ang tinutukoy, *sangkatauhan* ang katawagan. Dapat ding pansinin na ang mga tao o hayop sa daigdig ay tinatawag na *nilalang* o created sa Inggles. Nilalang nino o ng ano?
11. May dalawang uri ng eklipse: eklipse ng araw at eklipse ng buwan. Kapag tinakpan ng buwan ang araw, eklipse ito ng araw. *Laho* ang tawag ng mga Tagalog. Kapag pumasok sa anino ng daigdig ang buwan, eklipse ito ng buwan.

Sa eklipse ng araw, karaniwang nag-iingay ang mga tao sa Pilipinas man o sa ibang bahagi ng Asya. Ito ay para iluwa ng pinaniniwalaan nilang higanteng hayop ang araw na nais nitong lulunin.

12. May ilang inimbentong salita sa mga penomenang astronomiko gaya ng *buntala* (planeta) at *bitumpok* (konstelasyon). Kumbinasyon ito ng mga salitang buwan at tala at ng bituin at tumpok. Tala o bituin ang tawag sa lahat ng nakikita sa gabi, liban sa mga bulalakaw (meteor). May tinutukoy ang mga Tagalog na *Tala sa umaga* at *Tala sa gabi*. Ito

ang Benus na minsan ay sa umaga at minsan ay sa gabi nakikita-bago sumikat ang araw at pagkalubog ng araw. Panahunan ito kung mangyayari dahil sa pag-ikot ng Benus sa araw.

13. Nasa Yokohama, Hapon si Ricarte nang bigyan niya ng pangalang Pilipino ang mga konstelasyon. Dahil sa kanyang lokasyon, mga konstelasyon sa hilaga ng langit ang kanyang nakita. Hindi niya nakita at nabigyang pansin iyong mga nasa bandang timog na kita sa Pilipinas ngunit hindi sa Hapon gaya ng Southern Cross o Krus na Bituin.

Ang *GatTamlot* (Cassiopeia) ay ipinanganlan kay Tamblot na isa sa mga babaylang nagrebelde sa mga Kastila noong siglo 1600; ang *GatDandan* (Perseus) ay mula kay Pari Pedro Dandan, isang paring rebolusyonaryo noong Rebolusyong 1896; ang *GatPanyong* (Draco) ay ipinanganlan kay Epifanio de los Santos.

Ang *Poncrizpil* (Cygnus) ay pinagsamang pangalan nina Mariano Ponce, Jose Rizal at Marcelo H. del Pilar. Ang *Bondipla* (Lira) ay pinagsamang pangalan ng unang triyanggulo ng Katipunan: Andres Bonifacio, Ladislao Diwa at Teodoro Plata. Ang *Pingkian* (Ursa Minor) ay mula sa *nom-de-guerre* ni Emilio Jacinto. Mula naman sa nom-de guerre ni Andres Bonifacio ang *GatMaipagasa* (Ursa Major).

Mga konstelasyon ang mga nabanggit sa itaas. Sa mga maliliwanag na bituin sa hilagang kalangitan, ang pinarangalan ni Ricarte ay sina Jacinto, Rizal at del Pilar: *UtakHasinto* para sa Polaris, ang North Star na nasa konstelasyong Ursa Minor; *GatRizal* para sa Vega ng konstelasyong Lira; at *GatPlaridel*, mula sa *nom-de-plume* ni del Pilar, ang Deneb ng konstelasyong Cygnus.

Ang zenith at pinangalanang *PuyongUlo* ni Ricarte, marahil dahil sa nasa tuktok ng ulo ng isang tao ang puyo; samantalang ang horizon ay tinawag niyang *GuhitDagat* dahil dito nagsasalubong ang langit at dagat na lumilikha ng isang linya o guhit paikot.

Bibliograpiya

- Ambrosio, Dante. "Etnoastronomyang Pilipino: Mga Panimulang Salaysay," National Conference on Science and the Arts in Philippine Folklore, October.21-23, 1992, Faculty Center Conference Hall, UP Diliman, Quezon City.
- Arens, Richard S.V.D. "Folk Practices and Beliefs of Leyte and Samar," *Leyte-Samar Studies* (1971), 5:1-2.
- Benedict, Laura. *A Study of Bagobo Ceremonial, Magic and Myth*. New York: Academy of Science, 1916.
- Bonifacio, Andres. "Ang Dapat Mabatid ng mga Tagalog," nasa Teodoro A. Agoncilli, *The Writings and Trial of Andres Bonifacio*. Manila: 1963.
- Beyer, H. Otley. "Origin Myths among the Mountain Peoples of the Philippines," *Philippine Journal of Science*, 8:2D (1913), 85-116.
- Casino, Eric S. *The Jama Mapun*. Quezon City: Ateneo de Manila University Press 1976.
- Folk Literature Series, vol. 2. Quezon City: UP Folklorists, Inc., 1987.
- Gagelonia, Pedro A. *The Filipinos of Yesteryears*. Manila: The Star Bookstore, 1967.
- Jenks, Albert Emest. *The Bontoc Igorot*. Manila: Bureau of Public Printing, 1905.
- Schlegel, Stuart A. "Tiruray Constellations: The Agricultural Astronomy of a Philippine Hill People," *Philippine Journal of Science*, 96 (September 1967), 319-31.

32.

Paggamot, Medisina at Wika

Enrico R. Azicete

Ang konsepto ng wikang Filipino bilang isang teknikal na wika ay hindi pa gaanong tanggap ng maraming sektor sa kasalukuyang lipunan. Hanggang ngayon, ang debate at kontrobersiya sa wika ay umiikot pa rin sa konsepto ng Filipino bilang isang pambansang wika, o wika ng pagtuturo. Ngunit sa maraming mga sektor-propesyonal, tanggap pa rin ang mito na superyor ang wikang Ingles bilang wikang teknikal. Ayon sa mga tumutulak ng ganitong ideya, napapaloob sa wikang Ingles ang presisyon at pagka-unibersal ng kahulugan-dalawang katangian na kailangan ng isang wikang teknikal. Tuloy, umiiral ang isang situwasyon kung saan kinikilala ang Ingles bilang wikang teknikal, at Filipino bilang wikang karaniwan lamang. Para bagang ekstensiyon ng mga modelong tambalan na Ingles-wikang aral, Filipino-wikang panlansangan; Ingles-wikang aral, Filipino wikang mangmang; Ingles-mataas, Filipino-mababa, atbp.

Ang wikang teknikal ay masasabing partikular sa isang pangkat o sektor ng lipunan na mayroong pagkadalubhasa, o pagka-eksperto sa isang larangan ng kaalaman. Kaya maaaring hindi gaanong alam, o hindi talagang alam ng karaniwang tao ang bokabularyo at partikular na aspekto sa paggamit ng wikang teknikal. Hindi ito isang simpleng usapin ng pagpapalawak ng bokabularyo; usapin ito ng pagkaalam at pag-unawa ng isang katangi-tanging daigdig o pangmundong pananaw. Ang halimbawa nito ay ang wikang siyentipiko at matematiko ng Kanluran. Maaring may alam tayo na mga termino o kataga, ngunit kung tayo dalubhasa sa mga disiplinang ito, hindi natin mauunawaan at magagamit ang mga wikang ito. Dahil natutunan ng mga Pilipino ang mga kaalaman at disciplina mula sa Kanluran, at sa pamamagitan ng wikang Ingles, mukhang tinanggap na lang ang mito na ang wikang Ingles ay hindi lamang ang kaisa-isang wikang teknikal, kundi ang tanging wikang unibersal. Ngunit ganito ba ang katotohanan? Mayroon kayang aspektong teknikal at siyentipiko ang wikang Filipino? Dahil bahagi ng pag-usbong ng wikang teknikal ay ang pagtuturo ng kaugnay na kaalaman o pangmundong pananaw, hindi ba maaring isulong ang kamalayan at kulturang Filipino sa pamamagitan ng paggamit ng wikang Filipino bilang isang wikang teknikal?

Dalawa ang landas ng wika: ang pangkaraniwang wika at ang teknikal na wika. Upang maanalisa ng maigi ang konsepto ng ito, kailangang siyasatin ang wikang Filipino sa isang aspekto ng kulturang Filipino na mayroong anyong karaniwan at teknikal. Isang larangan na mayroong wikang karaniwan at teknikal ay ang medisina sa Pilipinas. Paano ba natin naipapasok ang Filipino bilang wikang teknikal sa medisina?

Layunin ng Papel

Ang artikulo ay isang pangunahin o eksploratoryong pag-aaral sa ugnayan ng wika at ang mga tradisyon/pamamaraan ng paggamot o medisina. Ang layunin natin ay maipakita nauna, mayroong Pilipinong tradisyon ng medisina; at pangalawa, ang medisina ay gumagamit ng Filipino bilang wikang teknikal (sa mga manggagamot) at wikang karaniwan (sa ginagamot o ordinaryong tao). Hindi estatiko ang medisina, at sa pag-aaral ng pagbabago nito, makikita natin ang pagbabago nito, sa pagbabago rin ng paggamit ng wika.

Upang lalo nating maunawaan ang ideya ng ito, kailangang pag-aralan ang kasaysayan ng medisina sa Pilipinas, mula sa sinaunang tradisyon hanggang sa kasalukuyang siyentipikong tradisyon. Nais nating tingnan ang paraan ng pagpapaliwanag ng kalusugan, sakit at paggamot; sino ang manggagamot at ang relasyon niya sa lipunan. Bukod sa pangkasaysayang pag-aaral ng medisina, nararapat lamang na maisakunteksto ang ating pag-analisa sa kulturang Filipino.

Ang pagbabagong tradisyon ng medisina ay mayroong sarilingagos at katangian. Kahitna nagaganap sa loob ng kulturang Filipino, ito ay nabubukodat natatangi. Isa siyang "independent variable"; at ang wikang ginagamit sa paggamot ay nakasalalay sa nangingibabaw na pamamaraan o tradisyon ng medisina. Tiyak na lilitaw ang mga bagong ideya sa medisina kung sisiyasatin ang pagbabago sa mga kataga, o pagbabago mismo sa wikang ginagamit sa paggagamot. Ang pagbabagong medisina at ang kaugnay na pagbabagong wika ay sagisag rin ng pagbabago ng pangmundong pananaw ng Filipino. Ang pagbabagong pananaway hindi pantay-pantay, magkakaroon ng pagkakaiba dahil sa heograpiya, uring panlipunan, at antas ng kaalaman. Ang paniwala natin na "neutral" ang siensiya o medisina sa usaping pulitika, o sa pagbabago ng lipunan ay

mapatutunayan din na isang mito lamang at hindi replektibo ng realidad ng lipunang Pilipino.

Pagbabalangkas ng Kasaysayan ng Paggamot

May tatlong tradisyon ng paggamot sa Pilipinas: ang Awstronesyano(katutubo); ang Hudeyo-Kristiyano; ang Kanlurang Siyentipiko.' Sa kasaysayan ng ating medisina, hindi lubusang nawala onabura ang mga naunang tradisyon ng paggamot natatapalan ang nauna ng bagong nangibabaw na tradisyon. Hindi naganap ang lubusang pagpalit ng mga tradisyongmedikal sanhi ng heograpiya, polisiyang itinatagna namumunong pamahalaan at pati na rin ang pakikibagayng mga Pilipinongmanggagamotsa ipinataw na sistema ng regulasyon. Ang mga kondisyongito ang nagbigay daan sa paghiram ng katutubong paggamot ng panlabas na anyo ng mga dayuhang pamamaraan ng paggamot.Ang Pilipino sa kasalukuyang panahonay makapipili mula sa tatlong tradisyon ng paggagamot upang mabigyang lunas ang kanyang karamdaman.

Mauunawaan ang mga tradisyong paggamot batay sa kanilang ideya o konsepto ng tao. Makikitanatin, ayon sa bahagi ng may sakit o ginagamot ang mga ideya nila tungkol sa pagkabuong tao. Ang pagkakaroon ng espesyalista sa paggamot batay sa uri o anyo ng sakit ay isang paraanng pag-unawang pagkakabuong tao. Ang kabigatanng isang uri ng sakit ay lilitaw rin batay sa pagkaugnay nito sa bahagi ng taong ginagamot, sino ang gumagamot at paano ginagamot ang kalagayan. Batay ito sa konsepto ng "structural analogues." Tuloy mabubuoang wikang teknikal sa antas ng espesyalista at ng karaniwang manggagamot.

Kapag nag-uusapang ginagamot at ang manggagamot, ang wikang ginagamit sa kanilang diskurso ay hindi teknikal kundi ang wikang pangkaraniwan. Matatantiya natin sa pag-aaral ng pagkakaiba ng wika ang agwat ng ginagamot sa manggagamot. Sa paraang ito, masasabi natin na mayroong hirarkiya (hierarchy) rin ang kaalamang paggamot na magsisilbing pagbubukod ng gumagamot at ng maysakit.

Tradisyong Awstronesyano/Katutubo

Hindi pa lubusang napag-aralan ang katutubong paggamot sa ating panahon, ngunit mayroon nang sapat na kaalaman upang makabuo ng

balangkas ng tradisyong ito. Masasabi ring buhay pa itong tradisyong ito sa ibang mga pangkat etniko sa Pilipinas, o makikita ito sa ilang mga pamilyar na pamamaraan ng paggagamot. Ang tradisyong ito ay mula pa sa sinaunang kulturang Pilipino at kung wika lang ang batayan, makikita rin natin ang katandaan at katibayan ng sistemang ito.

Katangian at Kahulugan

Ang mga pangunahing katangian ng sinaunang tradisyon ng paggamot ay ang paniniwala nila sa tatlong sangkap na bumubuo sa tao: ang katawan (pisikal na bahagi); ginhawa/loob/atay (ang lakas-buhay); at ang kaluluwa (kamalayan o intellect). Ang sakit ay makaklasipika batay sa alin sa tatlong nabanggit na aspekto ng tao. Sa konseptualisasyon ng tao, ang mga sakit ng katawan ay mga karamdaman ng katawan lamang, at magagamot ito ng espesyalista ang ganitong uri ng sakit. Madalas, ang paggamot ay nakatuon sa mga pamamaraang pampisikal, tulad ng pagpapadugo, paggamit ng gamot, atbp.

Ang mga sakit sa ginhawa/loob/atay ay maaring magkaroon ng pisikal na sintomas, ngunit makikilala ang mga sakit na ganito sa esoterikal na pamamaraan, tulad ng pagtatawas, pagdadasal, paggamit ng mahiwaga o makapangyarihang salita o sa pagsasanib sa maggagamot ng mga anito o espiritu na makakikilala at makalulunas sa sakit. Ang inaatake ng mga sakit na ito ay ang lakas-buhay ng tao at madalas na kinikilala ang mga kondisyon ito bilang kulam, barang, usog, atbp.

Ibang espesyalistang manggagamot ang humahawak sa ganitong mga uri ng sakit. Totoong mayroon sintomas o palatandaan sa katawan ang mga sakit na ito, ngunit ang paggamot nito'y ay hindi nakatuon sa pisikal na larangan kundi sa pagsasaayos ng lakas-buhay.

Mayroong pagkakahawig ang sakit sa kaluluwa ngunit madalas na ang sintomas nito ay para bagang “mental illness” ng kasalukuyang medisina. Ang pagkilala sa uri ng sakit na ito ay parang atake o diperensiya sa kamalayan o sa kaisipan ng isang tao. Ang pagkabaliw, pagkawala sa sarili (dahil sa gayuma o pagkulam), pagdukot ng kaluluwa at pagkatulala ay maaring iklasipika rito. At hindi na rin dapat idagdag na mayroon ding espesyalista sa paggamot ng ganitong karamdaman.

Ang manggagamot ay mayroong espesyalisasyon na sumusunod sa tatlong panguhaning uri ng sakit. Ang mga sakit ng katawan ang naging sanhi ng pag-usbong ng maraming espesyalista: hilot, albularyo, atbp. Ayon sa mga kastila, mayroon din daw “bone-setters, leech-crafters” at apotekaryo (gumagawa ng gamot). Ang babaylan o katalonian ay espesyalista sa mga sakit ng ginhawa at kaluluwa. At kung itutuloy natin ang lohiko ng ating pag-analisa, ang mga mangkukulam, mambabarang at mga tambalan ay espesyalista rin sa sakit ng ginhawa at kaluluwa.

Ilang Puna at Puntos

Sa lawak at dami ng mga ideyang ito, masasabi nating napakayaman ng katutubong tradisyon ng paggamot. Higit dito, makikita nating may wikang teknikal sa paggamot at may wikang karaniwan. Isang mahalagang pruweba rito ang pagkalihim ng kaalaman sa paggamot at sa paglimita ng kaalamang ito. Karamihan ng maggagamot ay natutunan ang kaalamang ito bilang apprentis o tagamana at ‘di dahil sa pinag-aranan ito sa isang institusyon tulad ng paaralan. Hanggang ngayon, hirap tayong pag-aranan ang lihim na kaalamang ito at madalas na natututunan ito bilang alamat at kuwentong bayan lamang. Ang mga konsepto tulad ng pagkamatay ng tao sanhi ng pagdukot ng kanyang atay ay naipaliliwanag bilang kaalaman tungkol sa aswang at hindi bilang kaalaman tungkol sa kalusugan at medisina. Malamang, hindi na siguro kinakailangang malaman ng isang tao ang buong kaalaman tungkol sa kumplikadong pananaw at pamamaraan ng paggamot. Sapat na alam na niya kung bakit siya ay may karamdaman, ano ang maaring lunas (at siguro, mga peligro ng paglunas kung meron), at kung siya ay magagamot. Sapat na nga ang simpleng pagpapaliwanag sa karaniwang wika; para sa manggagamot, kailangang alam niya ang wikang teknikal upang magamit niya ang kaalaman sa paggamot. Isang halimbawa nito ay sa wikang Bikol: ang katumbas ng “gamot” ay “bulong”. Ang makakaalam ng paggamot ay ang manggagamot at ang ginagamot; hindi mahalaga na ang lunas ay isang dasal o mahiwagang salita, kundi mayroong bisa itong “bulong” na makadudulot ng lunas.

Bago tayo umalis sa paksang ito, nais nating ipaalala na ang katutubong medisina ay isang buhay na tradisyon. Ang ibang mga banyagan pamaraan ng paggamot na dumating sa Pilipinas ay maipaloloob sa pangkalahatang sistema ng ideya ng katutubong paggamot at katutubong medisina kahit na sa mga panlabas na proseso o anyo ng mga ito lamang. Sa

ganitong situwasyon, ang mga katutubong medisina ay ang maituturing na “matrix” na kaalamang paggamot sa Pilipinas.

Ang pag-angkop ng mga dayuhang elemento ay ang tanging paraan ng pagpapatuloy ng sinaunang tradisyon ng medisina sa harap ng kolonyalismo. Kaya makikita natin ang paghiram ng baluktot na Latin bilang bahagi ng esoterikang paggamot hanggang sa kasalukuyan. Sa ibang dako naman, ang pag-usbong ng “psychic surgery” ay isang paghiram ng siruwahe na lumaganap nang panahon ng siyentipikong medisina.

Tradisyon Hudeyo-Kristiyano

Ang pagdating ng Kastila at ang pagtataug nila ng kolonyalismo sa kapuluan ay nagbigay ng daan sa pagpasok ng baong tradisyon ng medisina. Ang tradisyon ng paggamot ng mananakop ay hango sa kanilang kakaibang kasaysayan. Ang daigdig ng paggamot ng mga Kastila ay naimpluwensiyan ng medisina ng mga Moro mula sa Hilagang Aprika, mula sa mga Hudyo, at ang umiiral na kaalamang medisina ng Kristiyanong Kanlurang Europa. Bukod sa masalimuot na pinagmulang ito, ang umiral na kaalamang medisina sa mga kolonya ng Kastila ay ang paghiram mula sa medisina ng mga katutubo ng Amerika, lalo na ang Aztek, Maya at Inca na sibilisasyon sa Gitna't Timog Amerika. Ang mahalagang resulta nitong paghahalo-halo ay ang pagtanggap at integrasyon ng mga elemento ng mga tradisyong paggamot na napatunayang mabisa, at ang pagkalat nito sa ibang mga kolonya. Pragmatiko ang Kastila kahit na nakakaroon paminsan-minsan ng hidwaan ang mga banyagang elemento ng kanilang bagong sistema ng medisina.

Sa Pilipinas, naging malaki ang papel ng kakulangan ng mga Kastilang ahente ng kolonyalismo lalo na ang mga ahente ng pagbabago ng kultura't kalinangan ng mga Pilipino. Isang mabilis na resulta ay ang pangingibabaw ng Simbahang Kristiyano sa larangang ito. Kaya ang mga ideya na nagdomina sa sistemang medisina ay mga ideya na itinataguyod at aprubado ng Simbahan. Ang mga pinakamahalagang mga ideya ay:

1. Ang konsepto na ang tao ay binubuo ng katawan at kaluluwa lamang (body and soul dichotomy). Sa pananaw na ito, ang mga sakit ay makaklasipika bilang sakit ng katawanan o sakit ng kaluluwa.

2. Ang paggamot ng maysakit ay bahagi ng espirituwal na responsibilidad ng Kristiyano. Ang maysakit ay repleksyon ng paghihirap ni Kristo kaya ang pag-aalaga ng maysakit ay isang uri ng pagkakawanggawa.
3. Ang maysakit ay hindi lamang responsibilidad ng komunidad kundi misyon ng ilang institusyon ng estado. Sa panahong ito, ang umako ng misyong ito ay ang Simbahang Katoliko o ang mga kapatirang relihiyon.

Katangian at Kahulugan

Ang sakit ng katawan ay naging larangan ng espeyalista tulad ng sirhiyon (surgeon-barber), doktor (physician), apotekaryo (apothecary or herbalist), manlilinta (leech-carfter or bleeder), atbp. Maaari ring naipaloob sa bagong sistema ng paggamot ang mga katutubong espesyalista na gumagamot ng sakit ng katawan o ang kanilang kaalaman tungkol sa mga materyal na ginagamit sa paggamot tulad ng mga halaman. Ang pagsubok ng ilang elemento ng katutubong medisina ay bunga ng pragmatikong paghihiram ng Kastila. Napakalaki ng pangangailangan ng mga mediko sa kolonya at walang ibang madaliang lunas kundi ang paghiram ng mga epektibong pamamaraan.

Ang mga resulta ng pragmatismong ito ay ang pagpalitan ng kaalaman at ng wika na rin. Makikita natin ito sa mga naging manuwal, diksyonariyo at almanake ng Kastila kung saan natin makikita ang hiniram na kaalamang medikal ng katutubo. Ang pagdadala rin ng mga baong materyal medikal, at mga halamang mayroong gamit medikal mula sa kolonya sa Latin Amerika at sa ibang mga dako ng Imperyo ay ang katambal na bahaging ugnayan ng katutubo at banyaga.

Ang sakit ng kaluluwa ay larangan ng mga prayle; napaliliwanag ang sakit bilang mga kilos o aksyon ng mga demonyo o kaya parusa ng Diyos. Malinaw na kabangga ng prayle ang babaylan sa paggamot. Pareho silang gumagamit ng di karaniwang kapangyarihan upang gamutin ang nagkakaroon ng sakit. Dagdag pa rito ang pagkapareho ng teknik ng dalawa sa paggamot: pagdasal o paggamit ng lihim na salita na malamang ay hindi mauunawaan ng ginagamot.

Pilit na idiniin ng bagong estado ang Kristiyanismo sa mga katutubo. Magiging mabisang paraan ang konwersyon sa Kristiyanismo sa pagpasok

ng mga dayuhang konsepto sa mga katutubong wika. Malamang nagkaroon ng pagbabago sa kamalayan ng Pilipino tungkol sa kaanyuan ng kanyang katawan at sa pagkaunawa niya sa paggamot.

Ang pagpataw ng bagong tradisyon ng medisina ay naging sanhi ng paghihiwalay ng ginagamot sa gumagamot hindi lang sa kultura at wika kundi pati na rin sa kiskurso ng paggagamot. Ang ginagamot ay hindi na nakikita sa konteksto ng buong katauhan niya. Siya ay nakikita bilang mga iba't ibang parte ng kanyang katawan, o kaya, bilang kaluluwa lamang. Naibukod tuloy siya sa lipunan habang siya ay maysakit. Nararapat siyang kaawaan; ang pagtulong sa kaniya ay buhat sa pangangailangang kumilos ayon sa Kristiyanong kawang-gawa. Obligasyon ito sa Diyos at hindi sa kapwa o sa lipunan.

Tunggalian ng Katutubo at Hudeyo-Kristiyano

Magkakaroon ng heograpiya ang medisina:sa mga sentro ng kolonyalismo, malakas ang tradisyong Hudeyo-Kristiyano: sa mga pronyera at mga hindi nasakop na lugar, nagpatuloy ang katutubong paggamot. Hindi ibig sabihin nito na lubusang nawala ang katutubong paggamot sa mga lugar na kontrolado ng Kastila. Nagkaroon ng isang metamorphosis ang katutubong paggamot at humango ang panlabas na anyo o tekniko nito sa nangingibabaw na sistemang paggamot ng mga mananakop. Ang magandang halimbawa nito ay ang pagpapalit mula sa kinagisnang wika tungo sa Latin ng mga lihim na salita o “bulong” ng katutubong tradisyon. Dito magsisimula ang paraan ng paggamot na tinutukoy ngayon na “orasyon”. Hindi tayo natuto ng pagdasal mula sa prayle kundi natuto tayong gumamit ng wikang Latin sa pagdadasal mula sa kanila. Ang wikang Latin ay hindi pormal na itinuro sa nakararaming Pilipino at ang umiral na wikang Latin sa mga tao ay baluktot. Tuloy, sa kasalukuyan, ang paggagamot ng katutubo ay maraming pagkakahawig sa paggamot. Ang pinakamatingkad na nagkakaiba nila ay sa uri ng wikang ginagamit.

Ang kapangyarihan ng prayle ay lumawak sa lugar kung saan siya lang ang ahente ng kolonalismo. Sa mga lugar kung saan naging katumbas siya ng mga dating babaylan, napasakanya ang kapangyarihang pulitikal, espirituwal at paggamot. Sa paggamot, pragmatiko ang prayle dahil gumagamit siya ng kaalamang medikal ng katutubo (espesipiko dito ang materya medika) at ang kaalaman din ng mga doktor at maggagamot-Kastila,

bukod sa kaalaman niya sa paraang paggamot na espiritual. Ang kapangyarihang gumamot ng sakit ay naging isang simbolo o katangian ng isang makapangyarihan. Ito ang dahilan kung bakit napakalawak ng poder ng prayle sa Pilipino. Ang situwasyong ito ay ang konteksto rin ng ilang mga pag-aalsa ng pinamunuan ng babaylan (na tinawag ng ibang istoryador na “revivalist movements”). Ang babaylan, na makikilala sa kanyang kapangyarihang espirituwal/esoterika at pinatutunayan ng kanyang kakayanang gumamot, ay ang natira sa dating mga kapangyarihang katutubo na hindi napaloob sa o napabagsak ng sistemang kolonyal.

Bilang paglalagom, ang wika na ginagamit sa paggamot na kinilala ng kolonyal na estado ay Latin o Kastila. Ilang kataga o konseptong katutubo ay napaloob dito bilang resulta ng paghiram o pag-angkin ng mga pamamaraang paggamot na mabisa. Ang wikang teknikal sa medisina ay wikang banyaga. Sa lugar na mahina ang gamot, o kaya'y nagkaroon ng pakikibagay sa bagong kaayusan ng lipunan sa pamamagitan ng paggamit ng wikang Latin sa ilang pamamaraan ng paggamot. Tanaw tuloy ang isang lugar ng kahinaan ng sistemang kolonyal at ng Kristiyanisasyon ng Pilipinas.

Siyentipikong Medisina

Sa tradisyong ito, namuno ang ideya na ang sakit ay sa larangan lang ng katawan o pisikal na kaganapan. Bumuo rin ng pangalawang kategorya ng sakit na buhat sa ulo (psyche) na iniugnay sa kabaliwan (insanity). Naging katunggali ng sistemang ito ang Hudeyo-Kristiyano at katutubong tradisyon nang naging batayan ito ng mga inobasyong opisyal na patakaranng pamahalaang kolonyal. Nagsimula itong tradisyon noon 1805 sa pagsasakatuparan ng pagbabakuna sa *small pox*. Lumakas ito sa kasukdulan ng administrasyong Kastila dahil sa sunod-sunod na dagok ng mga epidemiko tulad ng kolera at bubonic plague.

Bahagi ng mga kaugnay na ideya ng tradisyong siyentipiko ay ang konseptong obligasyon at responsibilidad ng estado ang pag-aalaga ng kalusugan ng mamamayan. Ang paggamot ng maysakit ay bahagi ng pagsulong ng interes ng estado at hindi bahagi ng kristyanong kawanggawa. Ito ay serbisyo-sosyal at hindi ng pagkawanggawa o obligasyong espiritwal.

Dahil ang katawan lamang (at hindi tao) ang ginagamot, lalong nahiwalay ang ginagamot sa usapin ng kultura, wika at pati sa diskurso. Ang

wika ng paggamot ako ay naging angkop tuloy sa espesipikong propesyon na kilala at regulado ng estado. Nagsimula ang pagsulong ng wikan siyentipiko't teknikal. Pormal ang pagkatatag at pagturo nitong wika sa paggamot.

Magbubuo ng mga institusyon na tataguyod ng bagong ideya ng kalusugan at medisina. Ang mga paaralang medikal ay ang unang lugar sa paglunsad ng wikan teknikal sa mga manggagamot; ang ospital ay ang lugar kung saan maaaring makatanggap ng serbisyon medikal. Lalo itong pinatibay ng mga Amerikano nang sila'y naging kapalit ng mananakop ng Pilipinas sa 20-daan taon. Ang batayan ng siyentipikong tradisyon ng medisina ay mula sa sinimulan ng kastila at ang pagpipino't inobasyon ng sumunod na Amerikano. Ang kakulangan ng kuwalipikadong tauhan sa serbisyo medikal ng pamahalaang kolonyal ay nalutas sa pamamagitan ng pagsasanay ng mga Pilipinong manggagamot na silang bubuo ng isa sa unang propesyon at pangkatin sa serbisyo publiko ng pamahalaan.

Bagong Tunggalian

Kahit na sa estadong kolonyal, mainit ang labanan ng siyentipikong medisina at ang nangingibabaw na tradisyong Hudeyo-Kritiyano. Bahagi ito ng alitan ng ideyang siyentipiko at ng mga ideya ng relihiyon. Nang nagkaroon ng pagkakataon ang Pilipino na maging bahagi ng kolonyal na estado bilang isang siyentipiko, doktor o tekniko, naitayo ang entablado sa direktang tunggalian ng Indyo at ng prayle. Ang mga nakapag-aran na mga Indyo na mababansagan ng istoryador sa ating panahon nang "Ilustrado", ay magiging katunggali ng mga prayle. Tiyak na mayroong elemento ng hidwaan ang siyentipikong pananaw ng Ilustrado (lalo na ang mga naging doktor at siyentipiko) at ang relihiyosong pananaw ng mga prayle, bukod doon sa kilala nating bakkakan ng Kilusang Propaganda.

Sa modernong sistema na pampublikong medisina na itinayo ng mga Amerikano, nagkaroon ng isang kasunduan tungkol sa papel ng estado at ng Simbahang Katoliko. Ang paghatid ng serbisyon medikal ay sa larangan ng estado at ng mga kinikilalang propesional ng pribadong sektor. Ito ang umiiral na sistemang pangkalusugan natin ngayon.

Ang simbahan ay maaring makibahagi sa pag-alaga ng maysakit bilang bahagi ng kanyang misyon ng kawanggawa. Ang katutubong

paggamot ay nakilala bilang isang sistemang mapamahiin; kailan lamang kinilala na mayroong halaga ang katutubong kaalaman, lalo na sa kategorya ng herbalismo at “psychic surgery” o “faith healing”.

Sa isang landas, nagkaroon ng ugnayan ang tradisyong siyentipiko’t Hudeyo-Kristiyano sa kasunduan nila na sugpuin ang “mapamahiing kultura” ng katutubong paggamot. Para bagang hindi kinikilala ang katutubong tradisyon ng medisina sa estado (kapangyarihang pulitikal) at ng Simbahang (kapangyarihang espiritwal). Ngunit mayroong pagtangkilik ang katutubong medisina dahil mayroon pa itong bisa para sa nakararaming Pilipino at nakakonteksto ang wika nito sa kinagisnang kultura.

Paglalagom

Sa kasalukuyan, nagbubuo tayo ng Pilipinong kamalayan tungkol sa paggamot o medisina. Masasabi nating maipapaloob ang ibang mga tradisyon ng paggamot dahil sa kakulangan ng estado sa paghahatid ng serbisyo medikal. Upang maipatupad ang hangarin ng isang sistema ng paggamot na Pilipino, kailangang pagbalik-aranan ang relasyon ng kultura, wika at kasaysayan sa larangan ng medisina. Malaki ang magiging implikasyon nito hindi lang sa paggamot kundi sa edukasyon din at ang pagbuo ng Filipino bilang teknikal na wika.

Buhay na buhay ang tatlong tradisyon ng medisina sa ating lipunan; ang tanong na lang ay kung maipaloloob ito sa ating kultura’t kamalayan. Ang mga tungkulin, kahit na ng mga propesyonal ay tungo sa panunumbalik sa kultura natin; halimbawa nito ay ang pag-aaral ng katutubong halaman bilang pinagmumulan ng mga bagong gamot. Higit diyan ay ang ilang mga inobasyon sa pagsasama muli ng pamayanan at pamilya sa proseso ng paggamot, pag-aalaga ng kalusugan at pag-aaruga ng mga bata. Ito ang ilang landasin na mabubeksan kung makikita natin ang hangganan ng kasalukuyang siyentipikong medisina, at lalo na, ang pagkakahati-hati natin nang lumaganap ang wikang banyaga bilang nag-iisang wikang teknikal sa larangan ng medisina.

Sanggunian:

Ambrosio, Dante, "Wika, Astronomiya, Kultura: Kulturang Pilipino sa mga Katawagang Astronomiko." Mga Editor. Pamela Constantino at Monico Atienza. Mga PilingDiskurso sa Wika at Lipunan. Quezon City: University of the Philippines Press, 1996. 279-290.

Aquino, Benigno, III. "Tuwid Na Landas Ang Tinahak Ni Rizal." Mga Editor. Romulo Baquiran and Michael Coroza. Kayo Ba Ang Boss Ko Sa Daang Matuwid. Quezon City: Filipinas Institute of Transalation, 2012. 49-53

Amtalao, John, at Jane Lartec. "Ang Wika ng Sillage Festival Bilang Daluyan ng Kultura at Identidad ng mga Ilokano." Malay 27.2 (2015). 69-89

Constantino, Pamela. "Ganito na Noon, Ganito Uli Ngayon: Pagtalunton sa Kasaysayan at Daynamiks ng Multilinggwal na Edukasyon sa Pilipinas." Daluyan 20 (2014). 190-207

"Dangal at Parangal." Pinoy Weekly. 17 Setyembre 2009. Web. Inakses noong 12 Pebrero 2016. <http://pinoyweekly.org/new/2009/09/dangal-at-parangal/>

De Castro Leonardo. "Pagging Lalaki, Pagkalalaki, at Pagkamaginoo." Philippine Social Science Review 52.1-4 (1995). 127-142. Limbag.

Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas. Katitikan ng Espesyal na Pulong Ukol sa GE. 15 Oktubre 2015.

Departamento ng Filipino at Panitikan ng Pilipinas. Katitikan ng Pulong Tungkol sa Pagpapalano ng Produkson ng KLIK. 15 Enero 2016.

Departamento ng Filipino ng De La Salle University-Manila. Pagtatanggol sa Wikang Filipino, Tungkulin ng Bawat Lasalyano, Maynila: Taft, Manila. Web. 25 Mayo 2015. Makikita ang dokumento sa

[http://www.manilatoday.net/pagtatanggol-sa-wikang-filipino-tungkulin-
ng-bawat-lasalyano/](http://www.manilatoday.net/pagtatanggol-sa-wikang-filipino-tungkulin-ng-bawat-lasalyano/)

Evasco, Eugene.“Mga Pagsasanay sa Paggalugad sa Siyudad.” Malikhaing Sanaysay: Anyo, Kasaysayan, at Antolohiya, Mag awtor.Eugene Evasco, Will Ortiz, at Elyrah Salanga-Torralba.Quezon City:C&E, 2013. 163-170 Limbag.

Garcia, Kristine Paula, at Jessie Angelo Lee.“SONA 2015: Huling Ulat ni Aquino sa Kanyang Mga Boss.”Ang Pahayagang Plaridel.27 Hulyo 2015.Web.Inakses noong 25 Pebrero 2016.
<http://plaridel.ph/2015/07/27/sona-2015-huling-ulat-ni-aquino-sa-kanyang-mga-boss/>

Gomez, Jose Edgardo.“Katipunan ng mga Lungsod:Ang Anyo at Gawi ng Metropolis sa Daigdig ng Filipino.” Daluyan 17.1-2 (2011). 136-152. Limbag.

Guda, Kenneth Roland. “Pagbakwit ng Lumad sa Lianga-Noon at Ngayon.” Pinoy Weekly. 8 Setyembre 2015.Web.Inakses noon 13 Enero 2016.<http://pinoyweekly.org/new/2015/09/photos-pagbakwit-ng-lumad-sa-lianga-noon-at-ngayon/>

Kagawaran ng Filipinolohiya ng PUP. Posisyong Papel ng Kagawaran ng Filipinolohiya ng PUP hinggil sa Pagtatanggal ng Filipino sa mga Kolehiyo at Unibersidad.Maynila: Sta. Mesa, Manila.Web. 19 Hunyo 2014.Makikita ang dokumento sa <https://www.facebook.com/notes/kirt-cantara-segui/posisyong-papel-ng-kagawaran-ng-filipinolohiya-ng-pup-hinggil-sa-pagtatanggal-ng/727134210658842/>

Kabinoff, Keith Andrew.“Pagtatapos 2015 Valedictory Address.” Update Diliman. 25 Abril 2015.Web.Inakses noong 12 Pebrero 2016.<http://upd.edu.ph/pagtatapos-2015-valedictory-address-2/>

Melendrez-Cruz, Patricia.“Ang Himagsik ni Amanda Bartolome: Isang Pagbasang Ideolohikal sa Dekada ’70.Patricia Melendrez-Cruz:

Filipinong pananaw sa wika, panitikan at lipunan. Mag Editor. Laura Samson at mga kasama. Quezon City: UP Press, 1994. 141-171

Ortiz, Will. "Solo sa Oslo." *Malikhaing Sanaysay: Anyo, Kasaysayan, at Antolohiya.* Mga awtor. Eugene Evasco, Will Ortiz, at Elyrah Salanga-Torralba. Quezon City: C&E, 2013. 153-157. Limbag.

Palatino, Raymond. "Ang Lumalabang Lumad, Hindi si Duterte, Ang Tanglaw ng Mindanao." *Bulatlat.* 13 Nobyembre, 2015. Web. Inakses noong 26 Pebrero 2016. <http://bulatlat.com/main/2015/11/13/ang-lumalabang-lumad-hindi-si-duterte-ang-tanglaw-ng-mindanao/>

Pinoy Weekly Staff. "Mamamayan ng Mindanao Nangangalampag sa Maynila." Pinoy Weekly. 28 Nobyembre 2014. Web. <http://pinoyweekly.org/new/2014/11/mamamayan-ng-mindanao-nangangalampag-sa-maynila/>

Rodriguez, Rommel. "Ika-80 Kaarawan ni Dr. Bienvenido Lumbera, Guro at Artista Ng Bayan, Ipagdiriwang." Pinoy Weekly. 13 Abril 2012. Web. Inakses noong 5 Pebrero 2016. <http://pinoyweekly.org/new/2012/04/ika-80-kaarawan-ni-dr-bienvenido-lumbera-guro-at-artista-ng-bayan-ipagdiriwang/>

Sapitula, Manuel Victor. "Ang Pagging Deboto Bilang Pakikipagkapwa: Isang Panimulang Pagsusuri sa mga Liham Pasasalamat sa mga Deboto ng Ina ng Laging Saklolo sa Baclaran." *Daluyan: Jounal ng Wikang Filipino* 19.2 (2013): 111-132.

Sicat, Rogelio. "Hindi Ngayon ang Panahon. Likha. Editor. Benilda Santos, Quezon City: Office of Research and Publications, Ateneo de Manila University, 1997. 36-45. Limbag.

Tolentino, Rolando. "Matagal nang Patay ang Babae: Bawal sa Panitikang Bayan." SipatKultura. Awtor. Rolando Tolentino. Quezon City: Ateneo de Manila Universtiy Press, 2007. 39-55. Limbag.

Tullao, Tereso.“Ekonomiks sa Diwang Pilipino: Halo-Halo, Tingi-Tingi at Sari-Sari.” Malay 22.1 (2009). 101-112.

Veneracion, Ma. Corazon.“Bago Dumating ang Social Work:Katutubong Konsepto ng Pagtulong sa Filipinas.” Daluyan 12.1 (2004). 98-114.

Villanueva, Rene.“Bakit Ako Naging Manunulat.” Kadiliman. Editor. Jaime Dasca Doble.Quezon City: The Philippine Collegian, 2006. 185-190. Limbag.

“Virgilio S. Almario: Pambansang Alagad Ng Sining Para Sa Literatura.” Web. Inakses.noong.5.Pebrero.2016.
<http://www.upd.edu.ph/~updinfo/octnovdec08/articles/almario.html>

Zafra, Galileo.Proposal para sa Pagbuo ng Glosaring Dihital (Ingles-Filipino). 12 Hulyo 2007.

Zafra, Galileo.Proposal Para sa Bahanding Sarita: Kumperensiya sa Pagpapayaman ng Wikang Filipino.21 Agosto 2008.